

4.2.- El nord-est peninsular durant els ss. II i I a.C. De la provincialització d'*Hispania* a la conversió de *Tarraco* en colònia.

Al contrari del que succeeix amb els esdeveniments de la II Guerra Púnica, les fonts literàries antigues, especialment interessades en la narració dels esdeveniments bèl·lics, malauradament es fan poc ressò del que succeeix al quadrant nord-est peninsular durant els ss. II i I a.C., una regió que amb la campanya catoniana va quedar pràcticament controlada per Roma. Aquesta absència d'informacions referides al nord-est de la península és especialment notable pel que fa al període comprés entre l'expedició de Cató i els episodis de les Guerres Civils³³³.

Sens dubte, també contribueix a aquesta manca de dades la pèrdua irreparable dels llibres de l'*Ab urbe condita libri* de **Titus Livi** que abordaven aquests dos segles³³⁴ i que, amb certesa, contenien referències, sinó massa explícites, si força interessants que ens permetrien resoldre algunes de les qüestions que tenim obertes entorn els fets esdevinguts a la zona nord-oriental de la península i, especialment, al Camp de Tarragona, unitat geogràfica en la qual s'ubicava *Tarraco*, principal baluard de Roma a *Hispania*, que durant aquestes dues centúries va augmentar la seva influència i importància política, que culminaria amb la seva promoció al rang colonial i, ja en època augustiana, amb la seva consolidació com a capital de la *prouincia Hispania Citerior*, que des d'aleshores també portaria l'apel·latiu de *Tarraconensis*.

Tot i les evidents dificultats per a reconstruir, a partir de les fonts literàries, allò que va passar a la nostra zona d'estudi i, en general, al nord-est peninsular, al llarg de les dues darreres centúries del I mil·lenni a.C., sí que hem de reconèixer que aporten dades molt significatives que, en combinació amb les informacions aportades per l'epigrafia, per la numismàtica i, especialment, per l'arqueologia, ens permeten omplir mínimament algunes llacunes del nostre coneixement.

4.2.1.- La creació de les dues províncies hispàniques, els conflictes amb el món indígena i la campanya repressiva de Cató.

Les fonts literàries antigues, fonamentalment **Titus Livi**, ens informen com l'any 197 a.C. els romans convertiren oficialment els territoris hispànics conquerits en dues noves províncies, la *Hispania Citerior* i la *Hispania Ulterior*, ambdues sotmeses a exigències tributàries i dirigides per governadors o pretors³³⁵. Segons **Livi**, Gai Semproni Tudità

³³³ En efecte, les nombroses referències a *Tarraco* contingudes a les fonts literàries antigues en relació amb els esdeveniments bèl·lics de la II Guerra Púnica (en concret, **J. Martínez Gázquez** comptabilitza, com ja hem comentat *supra*-II Part, nota 291, trenta-dues mencions de *Tarraco* a l'*Ab Urbe Condita* de **Titus Livi** i sis complementàries a la *Historia* de **Polibi**) es veuen dràsticament reduïdes pel que fa a la resta del període tardo-republicà, constituint mencions molt puntuals, que aporten molt poques dades i en les quals només es fa al·lusió a uns pocs esdeveniments significatius. Veure: J.M. Martínez Gázquez, "Tarragona y los inicios de la romanización en Hispania", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 4-5 (1982-83), pp. 73-86.

³³⁴ Dels cent quaranta-dos llibres originals només s'han conservat trenta-cinc i el darrer és el llibre XLV que ens porta fins a l'any 167 a.C.

³³⁵ El fet que les fonts literàries, sobretot **Titus Livi**, facin referència als governadors hispànics utilitzant indistintament els títols de *praetor*, *propraetor* o *proconsul* ha originat controvèrsies entre els especialistes. En opinió de **T. Mommsen**, el títol *praetor* faria referència a la magistratura en si mateixa que ocupaven, mentre que el terme *proconsul* expressaria la natura de l'*imperium*, doncs, en opinió de l'eminent investigador alemany, possiblement, tots els pretors enviats a *Hispania* gaudiren d'un *imperium proconsule*. **D. Wilsdorf**, es va mostrar contrari a la tesi de **Mommsen**, doncs per ell existia una substancial diferència entre els magistrats posseïdors d'un títol o de l'altre, i només va considerar com a *praetor proconsule* un nombre molt reduït dels magistrats que les fonts literàries antigues, especialment **Livi**, nomena *proconsuls*. **K. Gotzfried**, va seguir la hipòtesi llançada per **Wilsdorf**, però, curiosament, arribà a resultats diferents a l'hora de fer el llistat dels magistrats. Altrament, **W.F. Jashemski** ha observat que **Livi** utilitza el terme *praetor* quan es refereix a l'elecció dels governadors provincials, mentre que opta per utilitzar el títol de *propraetor* quan l'*imperium* del magistrat ha estat prorrogat i el de *proconsul* quan es refereix a la natura de l'*imperium* que exerceixen, arribant, *grosso modo*, a la conclusió de **Mommsen**. En definitiva, **Jashemski** considera que els pretors hispànics (càrrec o magistratura) estaven revestits d'un *imperium proconsule* (rang o títol oficial), una teoria que comparteix **M. Salinas de Frías**. Existeixen tot un seguit de testimonis que reforcen aquesta teoria, però potser el més significatiu el constitueixi el fet que als *Fasti Triumphales*, documents en els quals quedaven enregistrats els triomfs i les ovacions celebrats pels pretors a la seva tornada a

s'encarregà de la *Citerior* i Marc Helvi de la *Ulterior* (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXII, 28, 2-11; **Apià**, *Iber.* XXXIX, 159)³³⁶. Cadascun d'ells va comptar amb vuit mil infants i amb quatre-cents cavallers dels aliats itàlics i va rebre les ordres de fixar els límits entre les dues noves províncies («*et terminare iussi, qua ulterior citeriorue provincia servaretur*») (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXII, 28, 11)³³⁷ i de retornar els veterans de guerra vers Roma per a que recollissin el seu premi, ja siguin terres o diners, pels serveis prestats, una pràctica que, tal i com assenyala **C. Moatti**, es va mantenir gairebé fins a l'època d'August³³⁸. D'aquesta manera, el nombre de pretors anuals va passar de quatre a sis (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXII, 27, 6-7)³³⁹.

La conformació de les dues províncies hispàniques, producte, tant dels interessos generals de la política exterior romana després de la victòria a la II Guerra Púnica, com dels interessos particulars d'una significativa part de la *nobilitas* que veien en l'ampliació del nombre de províncies noves expectatives d'augmentar la seva influència política³⁴⁰, va

Roma, els governadors procedents d'*Hispania* siguin inscrits com a *pro consule*. Respecte a la utilització del terme *propraetor* **Titus Livi**, **J.S. Richardson**, probablement recollint una idea d'**A. Klotz**, pel qual les diverses denominacions observades a l'obra de **Livi** són efecte de la utilització de diferents fonts documentals per part de l'autor, opina que és producte d'una errònia interpretació realitzada per les fonts utilitzades per **Livi**, que van suposar que els pretors hispànics, els quals haurien tingut al final del seu govern l'*imperium proconsule*, després del seu any de magistratura exerciren un *imperium propraetore*. **Salinas de Frías**, considera insatisfactòria i confusa aquesta explicació donada per **Richardson** i es decanta per la tesi defensada per **Jashemski**. Veure: T. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, II, Leipzig 1887-1889, p. 647; D. Wilsdorf, *Fasti Hispaniarum Provinciarum*, Leipzig 1878, pp. 68 i ss.; K. Gotzfried, *Annalen der römischen Provinzen beider Spanien von der ersten Besetzung durch die Römer bis zum letzten grossen Freiheitskampf*, 218-154, Erlangen 1907; A. Klotz, "Zu den Quellen der vierten und fünften Dekade des Livius", *Hermes*, 50 (1915), pp. 481-536; W.F. Jashemski, *The origins and history of the proconsular and the propraetorian imperium to 27 B.C.*, Roma 1966 (Chicago 1950), pp. 43, 45 i 51-57; J.S. Richardson, *Hispaniae. Spain and the development of Roman imperialism, 218-82 B.C.*, Cambridge 1986, p. 76; M. Salinas de Frías, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 38-39.

³³⁶ Sobre la configuració i l'organització de les primeres províncies hispàniques veure, bàsicament, els següents treballs: E. Albertini, *Les divisions administratives de l'Espagne Romaine*, París 1923, p. 11; R.C. Knapp, *Aspects of the Roman experience in Iberia, 206-100 B.C.*, *Anejos de Hispania Antiqua*, IX, Valladolid 1977, pp. 63-65; M.L. Cortijo Cerezo, *Administración territorial de la Bética Romana*, Còrdova 1993, pp. 65-68 i 80-86; E. Hermon, "Formes de domination et formes d'administration provinciale dans l'Empire romain républicain", *Pouvoir et Imperium (IIIe av. J.-C.-Ie ap. J.-C., Diaphora*, 6, Nàpols 1996, pp. 7-27. A nivell més divulgatiu també podeu consultar: J.M. Roldán, "Las provincias romanas de Hispania hasta las guerras celtíbero-lusitanas", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Càtedra, Madrid 1978, pp. 51-59; J.J. Sayas, "La administración en el Alto Imperio", *ibidem*, pp. 345-346; AA.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, *Historia de España*, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, pp. 118-161; M. Salinas de Frías, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 37-63; J. Principal, "Els inicis del procés imperialista romà a Catalunya. La Hispània Citerior (-205/-197)", *Fonaments*, 9 (1996), pp. 203-216; J. Malquer de Motes, *Prehistòria i Edat Antiga (fins al segle III)*, *Història de Catalunya*, vol. I, P. Vilar (dir.), Edicions 62, Barcelona 1998, pp. 316-319.

³³⁷ Respecte a la creació de les províncies hispàniques es planteja un seriós problema de difícil solució, donada l'absència de testimonis, i d'una importància cabdal: l'existència o no d'unes *leges provinciae* concretes per aquestes noves províncies i, en estreta relació amb això, la delimitació dels seus territoris respectius. En opinió de diversos autors, com **G.V. Summer**, **G.I. Luzzatto**, **R.C. Knapp**, **J.S. Richardson** o **M. Salinas de Frías**, és difícil acceptar el fet que amb la creació de les dues províncies hispàniques, l'any 197 a.C., és realitzés la delimitació de les fronteres provincials i són realment escèptics davant la possible existència d'una *lex provinciae*. Sobre la problemàtica entorn a l'organització provincial dels primers anys de la conquesta romana i a la divisió d'*Hispania* en dues *provinciae*, tenint en compte que aquestes haurien tingut un sentit personal i no territorial, podeu consultar: G.V. Summer, "Proconsuls and provinciae in Spain 218/17-196/95 B.C.", *Arethusa*, 3 (1970), pp. 85-102; R.C. Knapp, *Aspects of the Roman Experience in Iberia 206-100 B.C.*, *Anejos de Hispania Antiqua*, IX, Valladolid 1977, pp. 29-35 i 61-84; G.I. Luzzatto, *Roma e le province, 1° tomo: organizzazione, economia, società*, Bolònia 1985, pp. 39-41 i 58-60; J.S. Richardson, *Hispaniae. Spain and the development of Roman Imperialism 218-82 BC*, Cambridge 1986, pp. 75-94 i 181-183; M. Salinas de Frías, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 42-48.

³³⁸ C. Moatti, *Archives et partage de la terre dans le monde romain (IIe siècle avant-Ier siècle après J.-C.)*, Collection École Française de Rome, 173, Roma-París 1993, p. 14.

³³⁹ Hem de recordar que, anteriorment a la creació de les dues províncies hispàniques, Roma havia convertit en *provinciae* la Sicília occidental (241 a.C.) i Còrsega i Sardenya (238 a.C.), i que els originaris dos pretors romans, l'urbà i el peregrí, jutges respectius dels tribunals per a ciutadans i no ciutadans, havien estat augmentats l'any 227 a.C. amb dos nous pretors que s'havien d'encarregar del govern de les noves províncies de *Sicilia* i *Sardinia/Corsica*, fent un total de quatre. En aquests moments, a les eleccions del 198 a.C. per a l'any següent, els comicis escolliren per primera vegada sis pretors, a causa de la creació *de iure* de les noves províncies *Hispania Citerior* i *Hispania Ulterior*.

³⁴⁰ **J.S. Richardson** observa com dels vint pretors que retornaren de les províncies hispàniques entre el 197 i 178 a.C., deu van celebrar l'*ovatio* o el *triumphus* i que, d'entre aquests deu, set aconseguiren accedir tot seguit al consolat. Veure: J.S. Richardson, "The triumph, the praetors and the senate in the early second century B.C.", *Journal of Roman Studies*, LXV (1975), pp. 50-63. Un llistat dels triomfs i les ovacions celebrades sobre els *populi* hispànics entre el 218 i el 100 a.C. a: R.C. Knapp, *Aspects of the Roman Experience in Iberia (206-100 BC)*, *Anejos de Hispania Antiqua*, IX, Valladolid 1977, pp. 199-200. Sobre la importància de les pretures a les províncies hispàniques com a mitjans de promoció jurídica dels membres de la *nobilitas*, donades les àmplies possibilitats d'increment de prestigi polític, d'ennobliment i d'enriquiment personal que aquestes proporcionaven als individus que les desenvolupaven, possibilitant, fins i tot, l'accés al consolat, podeu veure: M. Salinas de Frías, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 48-56.

comportar a *Hispania* un notable canvi respecte a la situació precedent, especialment a nivell administratiu i fiscal, quelcom que no va ser acceptat pels pobles indígenes, els quals acabaren, segons informen les fonts literàries antigues, per revoltar-se, només cinc anys després del final de la II Guerra Púnica (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXIII, 26). Tradicionalment, la investigació ha considerat que la causa fonamental d'aquesta primera gran sublevació dels pobles ibèrics, que afectà tan a la *Citerior* com a la *Ulterior*, s'ha de trobar en la imposició d'un tribut regular provincial anual (*stipendium* o *vectigal certum*)³⁴¹, inexistent entre els

³⁴¹ La instauració del pagament del *stipendium* com a impost regular a *Hispania* durant els primers anys de la provincialització, que hauria substituït la política fiscal tradicionalment basada en el botí de guerra (*praeda-manubiae*), és dubtosa degut a les poques dades disponibles i ha provocat una gran controvèrsia entre els historiadors. Mentre que alguns investigadors, com **J. Ruiz de Arbulo**, atribueixen l'ordenació fiscal als primers anys de la provincialització d'*Hispania*, i, sobretot, a l'obra del cònsol Marc Porci Cató (197-195 a.C.) (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXIV, 8-16; **Apià**, *Iber.* XXXIX-XLI), altres, com **J.S. Richardson**, han defensat el paper reorganitzador del pretor de la *Citerior*, Tiberi Semproni Grac (180-179 a.C.), qui actuà fonamentalment a la Celtibèria on va signar tot un seguit de pactes amb els indígenes (**Polibi**, *Hist.* XXV, 1 i XXXV, 1; **Titus Livi**, *Ab Urb.* XL, 47, 3-10 i XLIX, 4-7; **Diodor**, XXXI, 39; **Apià**, *Iber.* XLIV; **Estrabó**, *Geogr.* III, 4, 13; **Plutarc**, *Tib. Grac.* V, 3). En contra d'aquestes propostes, **T. Nàco** opina que no existeixen proves suficients per a demostrar la implantació d'un sistema fiscal regular a *Hispania* a la primera meitat del s. II a.C., en relació amb les actuacions reorganitzadores de Cató, immediata a la creació *de iure* de les dues províncies hispàniques (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXII, 28, 11), i de Tiberi Semproni Grac. La nova lectura que realitza de les fonts (**Ciceró**, *2 Verr.* III, 6, 12 i **Titus Livi**, *Ab Urb.* XLIII, 2), li porta a considerar tot el contrari. Segons **Nàco** hi ha una situació d'exaccions puntuals, on el denari ibèric (que vindria a substituir a les dracmes d'imitació emporitana que s'havien encunyat durant la II Guerra Púnica), aparegut en un moment no determinat del s. II a.C. (alguns autors li donen una datació "alta" de principis del s. II a.C., mentre que altres advoquen per una datació "baixa" cap a mitjans o, fins i tot, la segona meitat del mateix segle, existint una àrdua polèmica), no va tenir una funcionalitat fiscal *strictu sensu*, que suposaria una regularitat i una autèntica organització del sistema fiscal en una època molt primerenca, quelcom indemostrable fins al moment. Els investigadors que defensen una datació "alta" del denominat denari ibèric, l'aparició del qual la situen concretament entre els anys 200 i 180 a.C., el doten d'una inherent funció fiscal i suposen l'existència d'una fiscalitat regular i directa sobre el món indígena en ple funcionament ja durant aquest primer període. Però, tal i com manifesta **Nàco**, res permet corroborar aquesta hipòtesi, no existint cap notícia a les fonts literàries que indiqui una intenció romana d'organitzar un sistema fiscal regular. **O. Olesti** està d'acord amb aquest raonament de **Nàco** i creu que, en efecte, les noves exaccions dels governadors romans «foren irregulars i probablement basades en mecanismes no pròpiament tributaris, sinó lligats a requisicions puntuals o pràctiques abusives dels governadors» (p. 60). És per això que, en relació amb les causes que originaren la revolta indígena del 197 a.C., **Olesti** opina que la conseqüència que tingueren les susdites exaccions dels governadors romans per als pobles ibèrics no va ser tan diferent, doncs només va canviar el fet que mentre «una part dels excedents agrícoles, de la renda camperola, que en el món de l'ibèric ple anava a parar als magatzems de sitges controlats des dels oppida principals –és a dir, que era gestionat per les èlites locals directament o indirectament-, és ara requisada i destinada en part al pagament de la presència militar romana i en part exportada a Itàlia o altres territoris». Per tant, la nova situació "fiscal" de les comunitats ibèriques, segons **Olesti**, devia perjudicar principalment a les seves èlites locals, «que no podien probablement compensar aquestes requisicions tot i pressionar encara més els seus grups de dependents per augmentar la renda camperola» i, és possible, que «per això la revolta del 197 s'inicia amb l'actuació d'alguns nobles ibèrics que subleven diverses ciutats, com són els reguli Culchas o Luxinius, que almenys el primer, havia estat un estret aliat d'Escipió» (p. 60). Veure: J.M. Blázquez, "Economía de la Hispania romana republicana", *Hispania*, 124 (1973), pp. 205-247; G. Fatás, "Un aspecto de la explotación de los indígenas hispanos por Roma: los botines de guerra en la Citerior", *Estudios*, II (1973), pp. 101-110; J.S. Richardson, "The Spanish mines and the development of the provincial taxation in the second century BC", *Journal of Roman Studies*, LXVI (1976), pp. 139-152; *Idem*, *Hispaniae. Spain and the development of Roman Imperialism (218-82 BC)*, Cambridge 1986, pp. 112-123; *Idem*, "Una tierra de promisión", *Hispania Romana. Desde tierra de conquista a provincia del Imperio (Roma, 22 septiembre-23 noviembre 1997)*, Electra, Madrid 1997, pp. 67-72 (especialment pàgina 69); R.C. Knapp, *Aspects of the Roman Experience in Iberia (206-100 BC)*, Anejos de Hispania Antigua, IX, Valladolid 1977, pp. 76-79; J.M. Blázquez i A. Montenegro, "Economía y sociedad en la Hispania republicana", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 225-251 (especialment pàgines 240-245); L. Villaronga, *Numismática antigua de Hispania. Iniciación a su estudio*, Barcelona 1979; *Idem*, "Los inicios de la acuñación del denario ibérico", *IX Congreso Nacional de Arqueología (Valladolid, 1965)*, Saragosa 1966, pp. 320-325; C. González Román, "Imperialismo, ejército y circulación de riqueza en la Península Ibérica durante el s. II a. de C.", *Memorias de Historia Antigua*, III (1979), pp. 81-96; *Idem*, "Economía e imperialismo: a propósito de los *praeda-manubiae* en la Península Ibérica durante el siglo II a.C.", *ibidem*, IV (1980), pp. 139-149; J. Muñiz, *El sistema fiscal en la España romana. República y Alto Imperio*, Saragosa 1982; M.H. Crawford, *Coinage and Money under the Roman Republic*, Londres 1985; E. Frézouls, "La fiscalité provinciale de la République au Principat: continuité et rupture", *Ktéma*, 11 (1986), pp. 17-28; F. Beltrán, "Sobre la función de la moneda ibérica e hispano-romana", *Estudios en Homenaje al Dr. Antonio Beltrán Martínez*, Saragosa 1986, pp. 895-906; *Idem*, "De nuevo sobre el origen y la función del denario ibérico", *II Curs d'Història Monetària d'Hispania. La moneda en la societat ibèrica (Barcelona, 26-27 de novembre de 1998)*, Barcelona 1998, pp. 101-118; A. Burnett i M. Crawford (eds.), *The Coinage of the Roman World in the Late Republic*, Oxford 1987, pp. 19-41; J. Ruiz de Arbulo, "Los inicios de la romanización en Occidente: los casos de Emporion y Tarraco", *Athenaeum*, LXXIX, fasc. II (1991), pp. 467 i 469; M.P. García Bellido, "Origen y función del denario ibérico", *Sprachen und Schriften des antiken Mittelmeerraums*, Innsbruck 1993, pp. 97-123; *Idem*, "Moneda y territorio: la realidad y su imagen", *Archivo Español de Arqueología*, 171-172 (1995), pp. 131-147; *Idem*, "De la moneda ibérica a la moneda hispánica", *Hispania Romana. Desde tierra de conquista a provincia del Imperio (Roma, 22 septiembre-23 noviembre 1997)*, Electra, Madrid 1997, pp. 37-38; *Idem*, "Dinero y moneda indígena en la Península Ibérica", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragosa 1998, pp. 73-82; *Idem*, "Los ámbitos de uso y la función de la moneda en la Hispania republicana", *Actas del III Congreso Histórico-arqueológico Hispano-italiano (Toledo, 1993)*, Madrid 1998, pp. 177-207; P.P. Ripollés, "Circulación monetaria en Hispania durante el período republicano y el inicio de la dinastía Julio-Claudia", *VIII Congreso Nacional de Numismática (Avilés, 1992)*, Madrid 1994, pp. 115-148; M. Salinas de Frías, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 46-47 i 56-63; M.A. Aguilar i T. Nàco, "Fiscalidad romana y la aparición de la moneda ibérica. Apuntes para un discusión. I. Período protoprovincial (206-195 a.C.)", M.P. García Bellido i R.M. Sobral Centeno (eds.), *La moneda hispánica: ciudad y territorio*, Anejos de Archivo Español de Arqueología, XIV, CSIC, Madrid 1995, pp. 281-288; *Idem*, "Fiscalidad romana y la aparición de la moneda ibérica. Apuntes para una discusión. II. 195-171 a.C.: algunos textos polémicos", *Habis*, 28 (1997), pp. 71-86; E. Hermon, "Formes de domination et formes d'administration provinciale dans l'Empire romain républicain", *Pouvoir et Imperium (IIIe av. J.-C.-Ie ap. J.-C., Diaphora*, 6, Nàpols 1996, pp. 7-27; J.A. Pérez Almoguera, "Las cecas catalanas y la organización

costums dels íbers, que només toleraven un pagament d'aquesta mena després d'una derrota militar³⁴².

La sublevació indígena, que es va iniciar a la *Uterior*, amb l'aixecament dels reis *Culchas* i *Luxinius*, els quals, immediatament, comptaren amb el recolzament de les ciutats de *Malaca* i *Sexi* (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXIII, 21, 6), i que es prolongaria del 197 fins al 195 a.C., és va propagar arreu d'*Hispania* amb gran rapidesa i fou de tan gran magnitud que els pretors foren incapaços de controlar-la. Fins i tot, **Livi** ens informa de com el pretor de la *Citerior*, Gai Semproni Tudetà, va ser derrotat i mort (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXIII, 26, 5).

Davant la gravetat dels fets esdevinguts a *Hispania*, el Senat va enviar, l'any 196 a.C., a dos nous pretors, Quintus Minuci Thermo i Quintus Fabi Buteo, als quals se'ls va assignar una legió, quatre mil aliats d'infanteria i tres-cents de cavalleria (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXIII, 26, 3). Però, malgrat els importants contingents militars amb els quals havien estat dotats, ambdós pretors no pogueren reprimir la gran sublevació indígena, quelcom que va fer que el Senat optés finalment per enviar un dels dos cònsols de l'any 195 a.C., i l'escollit, per sorteig, fou Marc Porci Cató (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXIV, 8, 1-21, 8; **Apià**, *Iber.* XXXIX-XL; **Plutarc**, *Cat. Mai.* 10)³⁴³.

El cònsol, que comandava un poderós exèrcit consolar, integrat per dues legions, quinze mil aliats d'infanteria, vuit-cents de cavalleria i vint naus, i que es trobava assistit per Publi Manli i Apius Claudi Neró, nous pretors de la *Citerior* i la *Uterior*, respectivament (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXIII, 43, 1-8), va desembarcar prop d'*Emporion* i, després de sotmetre un petit focus de resistència ubicat a les immediacions de *Rhode* (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXIV, 8, 4), va entrar a la filo-romana colònia grega, des d'on va realitzar diverses expedicions de càstig, que es saldaren amb l'atac i la crema de terres indígenes, i va prohibir als arrendataris públics (*redemptores*) la compra de blat de procedència indígena (**Titus Livi**,

territorial romano-republicana", *Archivo Español de Arqueología*, 173-174 (1996), pp. 37-56; E. Pitillas, "Una aproximación a las reacciones indígenas frente al expansionismo romano en Hispania (205 al 133 a.n.e.)", *Memorias de Historia Antigua*, XVII (1996), pp. 133-155; C. Alfaro et alii (eds.), *Historia monetaria de Hispania Antigua*, Madrid 1997; T. Naco, *La política fiscal romana a Hispania durante els primers decenniis de la conquesta (218-167 a.C.)*, Bellaterra 1997 (Tesi Doctoral); *Idem*, "Uso y abuso de la 'aestimatio frumenti' en la fiscalidad provincial romana tardorrepública (I). La conmutación monetaria anterior al proceso contra C. Verres (70 a.C.)", *XXI Semana Nacional de Numismática (del 2 al 7 de marzo de 1998)*, *Gaceta Numismática*, 133 (1999), pp. 49-62; *Idem*, "La presión fiscal romana durante las primeras décadas de la conquista de Hispania (218-171 a.C.): un modelo a debate", *Studia Historica (Historia Antigua)*, 17 (1999), pp. 321-369; J. Sanmartí, "El món ibèric de la plenitud a la dissolució (segles II-I aC)", *II Curs d'Història Monetària d'Hispania. La moneda en la societat ibèrica (Barcelona, 26-27 de novembre de 1998)*, Barcelona 1998, p. 11; P. Otero, "Uso y función de la moneda", *ibidem*, pp. 119-140; F. Chaves, "Monedas para una sociedad nueva", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 83-93; T. Naco i A. Prieto, "Moneda e historia monetaria en la Hispania republicana: ¿economía, política, fiscalidad?", *Studia Historica (Historia Antigua)*, 17 (1999), pp. 193-241; M. Campo, "Moneda, organización i administració del nord-est de la Hispania Citerior (del 218 a l'inici del segle I a.C.)", *IV Curs d'Història Monetària d'Hispania. Moneda i administració del territori (Barcelona, 23-24 de novembre de 2000)*, Barcelona 2000, pp. 57-75; O. Olesti, "Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I a.C.: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral", *Empúries*, 52 (2000), p. 60. O. Olesti, "Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I a.C.: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral", *Empúries*, 52 (2000), p. 60.

³⁴² Si seguim els arguments exposats per T. Naco, que demostra com Roma ni va tenir la voluntat de plantejar una sistematització fiscal, ni va comptar amb els mitjans necessaris per aconseguir-lo, entre els quals una pau durable era fonamental, hem de considerar que la sublevació dels *populi* hispànics l'any 197 a.C. (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXIV, 8-16) no degué tenir un origen estrictament "anti-fiscal", com s'ha defensat tradicionalment, sinó que simplement fou una resposta violenta a les condicions de *deditio* imposades sobre les diferents poblacions ibèriques (**Apià**, *Iber.* XXXIX).

³⁴³ Respecte a l'actuació militar catoniana del 195 a.C. consultar: J.M. Roldán Hervás, "Las provincias romanas de Hispania hasta las guerras celtibero-lusitanas", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 51-66; R.C. Knapp, "Cato in Spain, 195/194 B.C.: Chronology and Geography", *Studies in Latin Literature and Roman History. II*, C. Deroux (ed.), *Latomus*, 168, Brusel· les 1980, pp. 21-56; J.M. Nolla, "La campanya de M.P. Cató a Empúries el 195 a.C. Algunes consideracions", *Revista de Girona*, 108 (1984), pp. 150-157; J.S. Richardson, *Hispaniae. Spain and the development of Roman Imperialism (218-82 BC)*, Cambridge 1986, pp. 80-94; M.A. Marín Díaz, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania Republicana*, Granada 1988, pp. 16-17; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 35-37; M. Salinas de Frías, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 56-59; E. Pitillas Salañer, "Una aproximación a las reacciones indígenas frente al expansionismo romano en Hispania (205 al 133 a.n.e.)", *Memorias de Historia Antigua*, XVII (1996), pp. 133-155; J. Maluquer de Motes, *Prehistòria i Edat Antiga (fins al segle III)*, *Història de Catalunya*, vol. I, P. Vilar (dir.), Edicions 62, Barcelona 1998, pp. 316-322. Les fonts literàries que ens parlen de les activitats de Cató a *Hispania* es troben recollides i estudiades a: A. Schulten, *Las Guerras del 237-154 a. de J.C.*, III, Barcelona 1935, pp. 177-194; J. Martínez Gázquez, *La campaña de Catón en Hispania*, Ariel, Barcelona 1974 (reed. 1992).

Ab Urb. XXXIV, 9; **Apià**, *Iber.* XL, 161-166). Cató va rebre al seu campament, ubicat prop de la fidel *Emporion*, la visita de l'ex pretor de la *Uterior*, Marc Helvi, que no havia pogut tornar abans a Roma per motius de salut i que ara ho feia amb un gran botí en el qual trobem la presència d'*argentum oscense* (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXIV, 10), i d'una delegació d'ilergetes, al front de la qual es trobava el seu rei, Bilstages³⁴⁴, un poble que havia pactat amb els romans (*fides*) i que, fonamentalment, va demanar al cònsol protecció davant els permanents atacs que estaven rebent dels pobles revoltats, si volia veritablement mantenir el recolzament ilergeta, probablement l'únic amb el qual contava Roma i que ens indica el gran abast i la gran adhesió que degué tenir l'aixecament indígena.

Des d'*Emporion*, Cató llançà una ràpida ofensiva militar que li va permetre recuperar el litoral del nord-est peninsular i renovar les aliances amb els pobles indígenes que habitaven aquestes regions costaneres. Amb Cató, *Tarraco* tornarà a erigir-se com a centre d'operacions des del qual dirigir expedicions de càstig contra les tribus de l'interior, especialment, contra lacetans i bergistans, i va procedir a la conquesta dels territoris situats més enllà de l'Ebre, pels quals ja es trobaven actuant d'una manera eficaç les tropes a càrrec dels pretors Publi Manli i Claudi Neró (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXIV, 16, 6- 10)³⁴⁵.

Cató, després de controlar el territori *citra Hiberum*, per assegurar la seva victòria va ordenar el desarm de tots els pobles hispànics que fins aleshores havia aconseguit sotmetre i la destrucció de les muralles dels poblats. Les fonts no són suficientment clares respecte a l'episodi de la destrucció de les fortificacions dels *oppida* i sovint es contradiuen (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXIV, 17, 11; **Apià**, *Iber.* XLI, 167-170; **Plutarc**, *Cat. Mai.* X, 3; **Frontí**, *Strateg.* I, 1, 1; **Zonaras**, *Cron.* IX, 17)³⁴⁶, però, malgrat tot, es pot suposar que la susdita destrucció, si es que es produí (doncs no existeixen evidències arqueològiques que ho certifiquin), no va ocupar una àrea important i que, possiblement, es va restringir a la zona de la vall de l'Ebre i part de l'actual territori català³⁴⁷.

³⁴⁴ **Frontí** i **Titus Livi** ens parlen de Bilstages, rei ilergeta que en el context de les Guerres Lacetanes del 196-195 a.C., es va traslladar a *Emporion* per a negociar, sense gaire èxit, amb el cònsol Cató, qui a més va retenir al seu fill com ostatge per assegurar la neutralitat dels ilergetes en la rebel·lió contra Roma dels lacetans i dels altres pobles indígenes del nord-est. Veure: R. Pita Merce, *Lérida Ilergete*, vol. I, Cultura Ilerdense, Lleida 1975, p. 133.

³⁴⁵ A. Schulten, *Las Guerras del 237-154 a. de J.C.*, III, Barcelona 1935, pp. 188-189.

³⁴⁶ Segons **Titus Livi**, Cató va convocar a la primavera del 195 a.C. als notables dels diversos pobles indígenes del *Cis Hiberum* («*senatores omnium civitatum*») (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXIV, 17, 7), sedetans, ausetans, suessetans i lacetans, per informar-los de les mesures que adoptaria, entre les quals es trobava el desarm total dels hispànics. Al segon dia de silenci dels notables convocats, Cató, segons informa **Livi**, va decidir destruir les muralles dels poblats, tasca que es va dur a terme en el temps record d'un dia, per anar després contra aquells que no havia encara dominat, als quals va sotmetre per *deditio* (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXIV, 17, 11). D'altra banda, **Apià** ens informa de que foren únicament els poblats situats a les ribes de l'Ebre els que en un sol dia van ser privats de les seves fortificacions (**Apià**, *Iber.* XLI). **Plutarc**, que també ens informa de l'esdeveniment, ens presenta un controvertit testimoni, que ha creat una gran confusió entre els investigadors, en el qual afirma, citant a **Polibi**, que es van destruir les muralles de tots els poblats situats al nord del riu *Betis* (actual Guadalquivir) (**Plutarc**, *Cat. Mai.* X, 3). Els experts consideren que la referència que aporta **Plutarc**, autor tardà que va escriure al s. II d.C., és la que troba més allunyada de la realitat i en ella es confon el riu Ebre amb l'altre gran curs fluvial de la Península Ibèrica, el Guadalquivir. Altres fonts literàries antigues com **Frontí** o **Zonaras**, també ens parlen d'aquests fets, però no aporten noves informacions de les ja comentades, que ens permetin discernir que va passar realment (**Frontí**, *Strateg.* I, 1, 1; **Zonaras**, *Cron.* IX, 17).

³⁴⁷ A. Schulten, *Las Guerras del 237-154 a. de J.C.*, III, Barcelona 1935, p. 193; J. Martínez Gázquez, *La campaña de Catón en Hispania*, Ariel, Barcelona 1974 (reed. 1992), pp. 175-176; M. Salinas de Frías, *Conquista y romanización de Celtiberia*, Salamanca 1986, pp. 10-11. Alguns arqueòlegs segueixen atribuint la desaparició de diversos assentaments a l'activitat repressora de Cató. Per exemple, **J. Sanmartí** i **J. Santacana**, observen que el poblat d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès) fou abandonat en el tercer quart del s. II a.C. i, malgrat ser conscients que el fenomen s'ha de relacionar «amb les noves orientacions del sistema agrari colonial romà», i que, per tant, «no exigeix necessàriament una explicació de caràcter polític-militar», destaquen la significació de «la coincidència de dates entre l'abandonament del sector occidental de l'aldea (finals s. III-principis s. II a.C.) i l'expedició punitiva de Cató». Veure: J. Sanmartí i J. Santacana, *El poblat ibèric d'Alorda Park, Calafell, Baix Penedès. Campanyes 1983-1988*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 11, Barcelona 1992, p. 271. En un article més recent, **J. Sanmartí** ens diu que «la campanya punitiva de Cató va tenir un impacte molt gran sobre les poblacions indígenes», doncs «són molts els nuclis de poblament importants per la seva grandària relativa, posició estratègica i estructures de fortificació que semblen abandonats en un moment que creiem que coincideix amb la campanya de Cató. Aquest cas seria el del Castellet de Banyoles de Tivissa, d'Alorda Park (Calafell), probablement de Masies de Sant Miquel (Banyeres), del Puig Castellar de Santa Coloma de Gramanet, de Castellruf, del Turó del Vent (Llinars del Vallès), del Puig Castellet de Lloret de Mar». Veure: J. Sanmartí, «El món ibèric de la plenitud a la dissolució (segles II-I aC)», *II Curs d'Història Monetària d'Hispania. La moneda en la societat ibèrica* (Barcelona, 26-27 de novembre de 1998), Barcelona 1998, p. 11.

Les mateixes fonts literàries que ens parlen de la destrucció de les muralles, fet que ens podria conduir a pensar que la situació estava totalment controlada per Cató a les terres del nord-est peninsular, seguidament informen de que ni molt menys els problemes havien acabat pels romans, doncs comenten com a continuació el cònsol es va haver d'enfrontar amb els sedetans, els ausetans, els suessetans i, especialment, amb els lacetans (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXIV, 18-20; **Plutarc**, *Cat. Mai.* XI, 2; **Frontí**, *Strateg.* I, 10, 1).

Una vegada que Cató considera finalment pacificats els territoris provincials hispànics, es creu, tradicionalment, que va iniciar una primera reorganització administrativa, en base, fonamentalment, a una referència de **Livi** que ens informa de que establí rendes, “*vectigalia magna*”, per a l'explotació de les salines i les mines de ferro i argent de la *Citerior* («*pacata provincia vectigalia magna instituit ex ferrariis argentariisque, quibus tum institutis locupletior in dies provincia fuit*») (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXIV, 21, 7)³⁴⁸. El fet que es tracti de l'única mesura de tipus fiscal o administratiu adoptada per Cató de la qual tenim constància a les fonts ha produït que els especialistes es replantegin l'assumpte entorn a la tasca reorganitzativa de Cató a *Hispania* i que autors com **M. Salinas de Frías** considerin excessiu atribuir al susdit cònsol tota una reorganització administrativa i fiscal de les províncies hispàniques, basant-se només en aquest únic testimoni³⁴⁹. Aquest autor, a més observa tot un seguit d'indicis a les fonts que induïrien a pensar en aquest sentit, com el fet que la major part del curt temps que estigué a *Hispania* el va emprar lluitant i, fins i tot, a la seva tornada de la Turdetània, on va recolzar els exèrcits romans que actuaven per les regions

³⁴⁸ La major part dels investigadors, **E. Badian**, **M.P. García Bellido**, **C. Domergue**, **J. Muñiz**, **A. Arévalo**, opinen que amb aquesta mesura de Cató, de l'any 195 a.C., es van assignar a l'Estat romà les mines de sal, ferro i argent de la *Citerior*, que, concretament, començarien a ser explotades mitjançant arrendaments a *societates publicanorum*, quelcom que suposaria l'existència d'un sistema d'explotació elaborat a *Hispania*. Malgrat tot, no existeix encara una unanimitat al respecte, principalment en com es va organitzar l'explotació, i n'hi han especialistes com **J.S. Richardson** o **M. Salinas de Frías** que no la comparteixen. **Richardson** creu que l'explotació fou a petita escala i que va estar en mans de particulars a les ordres dels magistrats provincials, per la qual cosa no fou necessari recórrer a les *societates publicanorum*. D'altra banda, **Salinas de Frías** opina que l'arxiconeguda frase de Cató “la guerra ha d'alimentar-se a si mateixa” («*bellum, inquit (sc. Cato), se ipsum alet*») (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXIV, 9, 12), «*induce a pensar que el cònsol, a través de su cuosor, lo que hizo fue imponer una percepción directa con la ayuda del ejército sobre quienes practicaban la minería de estas especies*» (p. 59). **F. Chaves**, es mostra prudent a l'hora de seguir l'opinió majoritària, i opina que, molt probablement, l'arrendament per part de l'Estat romà de l'explotació de les mines a grans *societates publicanorum* fou molt escàs en aquests primers moments. Les salines referides a la controvertida cita de **Livi** podrien ser les de Cardona, mentre que les mines de ferro i argent haurien de ser les del Pirineu i les de la vessant est del Sistema Ibèric o, fins i tot, les ubicades a les proximitats de *Carthago Nova*, que eren les mines de plata més importants de la *Citerior*. Veure: G. Gossé, “Las minas y el arte minero de España en la Antigüedad”, *Ampurias*, IV (1942), pp. 43-68; **E. Badian**, *Publicans and sinners*, Oxford 1972, p. 32; **J.S. Richardson**, “The Spanish mines and the development of the provincial taxation in the second century BC”, *Journal of Roman Studies*, LXVI (1976), pp. 139-152; **J. Muñiz**, *El sistema fiscal en al España romana*, Saragossa 1982; **C. Domergue**, *Les mines de la Péninsule Ibérique dans l'Antiquité romaine*, París 1990, pp. 229-252; **A. Arévalo**, “El régimen de las explotaciones mineras en la Hispania republicana: el testimonio numismático”, *Cicle de Conferències. Moneda i finances a l'antiga Mediterrània (Barcelona, 15 de novembre-1 de desembre de 1993)*, Barcelona 1993, pp. 27-36; *Idem*, “La moneda hispànica en relación con la explotación minera y agrícola”, *IV Curs d'Història Monetària d'Hispania. Moneda i administració del territori (Barcelona, 23-24 de novembre de 2000)*, Barcelona 2000, pp. 39-44; **F. Chaves**, “Indigenismo y romanización desde la óptica de las amonedaciones hispanas de la Ulterior”, *Habis*, 25 (1994), pp. 107-120; *Idem*, *Los tesoros del sur de Hispania. Conjuntos de denarios y objetos de plata durante los siglos II y I a. C.*, Sevilla 1997, pp. 577-582; **M. Salinas de Frías**, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a. C.)*, Salamanca 1995, pp. 58-59; **M.P. García Bellido**, “Los ámbitos de uso y la función de la moneda en la Hispania republicana”, *III Congreso Hispano-Italiano. Italia e Hispania en la crisis de la república romana*, Madrid 1998, p. 192; **F.J. Sánchez-Palencia** i **A. Orejas**, “Minería en la Hispania Romana”, *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 103-112; **J. Mangas** i **A. Orejas**, “El trabajo en las minas en la Hispania Romana”, *El trabajo en la Hispania romana*, Madrid 1999, pp. 207-337; **A. Orejas** (dir.), *Atlas historique des zones minières d'Europe*, Luxemburg 2001. Respecte les mines de *Carthago Nova* podeu consultar bàsicament: **J. Ezquerria del Bayo**, “Sobre los escoriales de fundiciones antiguas en España, y en particular los de Rio Tinto y del término de Cartagena”, *Boletín Oficial del Ministerio de Comercio, Instrucción y Obras Públicas*, IX (1850), pp. 489-511; **A. Fernández de Avilés**, “El poblado minero iberorromano del Cabezo Agudo en La Unión”, *Archivo Español de Arqueología*, 15 (1942), pp. 136-152; **C. Domergue**, *Catalogue des mines et des fonderies antiques de la Péninsule Ibérique*, II, Madrid 1987, pp. 356-405; **S.F. Ramallo** i **M.C. Berrocal**, “Minería púnica y romana en el Sureste peninsular: el foco de Carthago Nova”, *Minería y metalurgia en la España prerromana y romana*, D. Vaquerizo (Coord.), Còrdova 1994, pp. 79-146; **M.C. Berrocal**, “Aproximación al poblamiento romano de la Sierra minera de Cartagena-La Unión”, *XXIII Congreso Nacional de Arqueología (Elche, 1995)*, II, Elx 1996, pp. 111-117; **J.A. Antolinos**, “Estudio preliminar del complejo metalúrgico tardorrepublicano de Los Beatos”, *XXIV Congreso Nacional de Arqueología (Cartagena, 1997)*, Murcia 1999, pp. 109-118; **J. Mangas** i **A. Orejas**, “El trabajo en las minas en la Hispania Romana”, *El trabajo en la Hispania romana*, Madrid 1999, pp. 218-242 i 269-271; **A. Orejas** i **J.A. Antolinos**, “Les mines de la Sierra de Cartagena”, *Atlas historique des zones minières d'Europe*, A. Orejas (dir.), Luxemburg 2001, pp. 1-14 (Dossier –II 1 A. Espagne).

³⁴⁹ **M. Salinas de Frías**, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 46-47 i 56-59. També **J.S. Richardson** es mostra crític en aquest sentit amb l'actuació de Cató. Veure: **J.S. Richardson**, *Hispaniae. Spain and the development of Roman Imperialism (218-82 BC)*, Cambridge 1986, pp. 80-94.

més meridionals de la península sota el comandament de Publi Manli i Claudi Neró, vers el nord de l'Ebre, va haver de reprimir algunes resistències indígenes. En aquestes condicions, segons **Salinas de Frías**, sembla bastant improbable que Cató pogués desenvolupar una tasca organitzativa significativa i, pel contrari pensa que el seu govern sobre terres hispàniques es va caracteritzar, més aviat, per «*su avidez de botín y riquezas y el énfasis puesto, por esta vía, en el ahorro de fondos estatales*»³⁵⁰.

El cònsol, una vegada finalitzada la seva comesa, va tornar a Roma per a rebre el seu *triumphus*, emportant-se un substanciós botí (*praeda*) entre el qual trobem, altre cop, el controvertit *argentum oscense* (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXIV, 46, 2)³⁵¹.

Hem d'assenyalar, que l'actuació repressora de Cató, magnificada per les fonts literàries antigues, no fou completa ni prou contundent, tal i com demostren les dades arqueològiques, i, realment, va consistir simplement en expedicions de saqueig. A més, tenim constància a les mateixes fonts literàries que els *populi* hispànics continuaren en condicions de revelar-se contra la dominació romana i, de fet ho feren repetidament, a causa, sobretot, de l'incompliment dels pactes i dels procediments d'extorsió utilitzats pels governadors i les *societates publicanorum*³⁵². En aquest sentit, és realment significatiu el fet que, tan sols un any després de la fi de la campanya repressiva de Cató a *Hispania*, diversos pobles indígenes del nord-est peninsular es revoltin novament causant notables baixes entre les tropes de l'exèrcit del pretor de la *Hispania Citerior*, Sext Digit (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXV, 1, 1-4). Així doncs, els problemes, les protestes i les revoltes continuaren³⁵³.

³⁵⁰ M. Salinas de Frías, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, p. 58.

³⁵¹ El significat de la denominació *argentum oscense*, utilitzada per **Titus Livi** per referir-se a una part dels botins de guerra dels generals romans a partir de l'any 195 a.C., ha estat objecte d'una gran controvèrsia. En principi, la repetida aparició d'aquesta es va considerar, tal i com ens explica **R. Pita Merce**, com un indicatiu de la importància de les monedes de plata amb metrologia romana de la seca oscense de *Bolscan* arreu del nord-est peninsular. Però, **J. Amorós** va concloure, després de realitzar un acurat estudi, que amb la susdita denominació es feia referència, concretament, a les imitacions ibèriques de les dracmes emporitanes. Altres autors com **P.P. Ripollès** o **M. Campo**, consideren que dins l'*argentum oscense* també hem d'incloure les emissions emporitanes i cartagineses que encara restaven en circulació a principis del s. II a.C. L'*argentum oscense* també s'ha identificat amb els anomenats denaris ibèrics, monedes de plata d'encunyació local i llegenda indígena, però de metrologia romana, quelcom que ha estat presentat com a prova de la regularització del pagament del *stipendium* ja en aquests primerencs moments, un dels elements fonamentals de l'administració provincial. En opinió dels defensors d'aquesta teoria, els denaris ibèrics foren encunyats per les comunitats indígenes per afrontar el pagament del *stipendium* a Roma, i, en conseqüència, constituïrien una prova empírica de l'existència d'un sistema regular de tributació des del mateix moment de l'establiment de les províncies, l'any 197 a.C., o poc després, en època de Cató. **J.S. Richardson** s'ha mostrat contrari a aquesta tesi, doncs creu que el *stipendium*, en el context de les províncies hispàniques a finals del s. III i principis del II a.C., no constituïa el pagament de tributs a Roma per part dels indígenes, sinó el sou de les tropes romanes instal·lades a *Hispania*, la soldada lliurada pel Senat o recaptada al territori, i, en conclusió, opina que l'anomenat *argentum oscense* fa referència a altre tipus d'encunyació local, possiblement, a les dracmes ibèriques d'imitació emporitana i, per tant, no s'ha d'utilitzar com a prova de l'existència d'un sistema tributari pròpiament dit en aquesta primerenca època. **Richardson** considera que seria més oportú atribuir a Tiberi Sempronius Grac, vers el 180 a.C., l'establiment del *stipendium* com a sistema de tributació fix, una hipòtesi que també ha suscitat gran controvèrsia entre els investigadors, donada la manca de dades disponibles per a corroborar-lo. Veure: J. Amorós, "Argentum oscense", *Numario Hispánico*, VI (1957), pp. 50-71; R. Pita Merce, *Lérida Illegete*, vol. I, Cultura Ilerdense, Lleida 1975, pp. 170-172; J.S. Richardson, *Hispaniae. Spain and the development of Roman Imperialism (218-82 BC)*, Cambridge 1986, pp. 91-92 i 114-116; P.P. Ripollès, "Circulación monetaria en Hispania durante el período republicano y el inicio de la dinastía Julio-Claudia", *VIII Congreso Nacional de Numismática (Avilés, 1992)*, Madrid 1994, pp. 115-148; M. Campo, "Els inicis de la conquesta d'Hispania: la moneda i el finançament de l'exèrcit romà", *Cicle de Conferències. Moneda i finances a l'antiga Mediterrània (Barcelona, 15 de novembre-1 de desembre de 1993)*, Barcelona 1993, pp. 7-25.

³⁵² G. Fatás, "Hispania entre Catón y Graco. Algunas precisiones basadas en las fuentes", *Hispania Antiqua*, V (1975), pp. 269-313; L.A. García Moreno, "Hispaniae Tumultus. Rebelión y violencia indígena en la España romana de época republicana", *Polis*, I (1989), pp. 81-107; M. Salinas de Frías, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 46-47; E. Pitillas Salañer, "Una aproximación a las reacciones indígenas frente al expansionismo romano en Hispania (205 al 133 a.n.e.)", *Memorias de Historia Antigua*, XVII (1996), pp. 133-155; J. Maluquer de Motes, *Prehistòria i Edat Antiga (fins al segle III)*, *Història de Catalunya*, vol. I, P. Vilar (dir.), Edicions 62, Barcelona 1998, pp. 322-325.

³⁵³ O. Olesti, "Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I a.C.: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral", *Empúries*, 52 (2000), pp. 60-61. **O. Olesti** fa la següent valoració de l'actuació del cònsol Cató: «*Probablement cal entendre la campanya de Cató com la resposta de Roma a una revolta generalitzada produïda després de la imposició d'un nou ordre provincial, de l'establiment d'unes circumscripcions administratives i tributàries noves. Cató sotmet els pobles indígenes i millora el sistema provincial romà, tot just començat a experimentar, però les seves actuacions envers els pobles indígenes han estat magnificades, en part per ell mateix (els seus Orígenes són la font principal que consulten els autors que coneixem, per tant sempre pot haver-hi un cert afany de protagonisme), i en part perquè la intervenció d'un exèrcit de rang consular era més excepcional. Cató fou un pas important en el procés de conquesta de la Hispania Citerior, però no deixa de ser un episodi més en el procés d'imposició d'unes noves estructures de poder que ha començat abans que ell i que continua després d'ell. La revolta, poc després que marxi, de pobles de la Citerior n'és un bon testimoni*». Veure: O. Olesti, *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I a.C.)*. *Estudi d'Arqueomorfologia i*

4.2.2.- El nord-est peninsular durant el s. II a.C.

Tot i que les fonts literàries antigues, interessades fonamentalment en la narració dels esdeveniments bèl·lics, obliden parcialment la zona del nord-est peninsular, després de la campanya de Cató que va donar a Roma el control definitiu de la susdita regió, aquestes ens continuen documentant controvèrsies i dissensions en les relacions entre Roma i els indígenes hispànics del quadrant nord-oriental de la península. Tot i això, els veritables conflictes bèl·lics que es desenvoluparen a *Hispania* al llarg del s. II a.C. tingueren com a escenari altres regions de la Península Ibèrica. El s. II a.C., és la centúria de les Guerres Celtibèriques (154-133 a.C.) i de les Guerres Lusitanes (147-139 a.C.), esdeveniments bèl·lics que el presideixen i que centren l'atenció de les fonts literàries antigues, i, en conseqüència, constitueix un període "fosc" pel que fa al nord-est peninsular³⁵⁴.

D'entre tots els pretors que es succeïren al front de les dues províncies hispàniques, des de l'any 194 a.C., durant tota la segona centúria anterior a la nostra Era i que, amb grans esforços, foren augmentant progressivament els dominis de Roma a la península³⁵⁵, destaca, sens dubte, la figura de Tiberi Semproni Grac, el pare dels famosos tribuns de la *plebs*, Tiberi i Gai Semproni Grac, que va ser governador de la *Hispania Citerior* durant els anys 180 i 179 a.C., en substitució de Quint Fulvi Flac (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XL, 35, 3-36, 11)³⁵⁶. Semproni Grac, com a *praetor* de la *Citerior*, va deixar una profunda empremta a la província, de la que es fan ressò àmpliament les fonts literàries antigues (**Polibi**, *Hist.* XXV, 1 i XXXV, 1-2; **Titus Livi**, *Ab Urb.* XL, 47-50 i XLIX, 4-7; **Apià**, *Iber.* XLIII-XLIV; **Estrabó**, *Geogr.* III, 4, 13; **Plutarc**, *Tib. Grac.* V, 3). Foren especialment importants les activitats que el susdit pretor va desenvolupar a la Celtibèria, molt més significatives que les realitzades pel seu col·lega de la *Ulterior*, Luci Postumi Albí, i que van culminar amb la signatura de tot un seguit de tractats amb els pobles indígenes d'aquella àmplia regió, els quals, d'una banda, aconseguiren pacificar-la (no conquerir-la), doncs abordaren els assumptes causants de la inestabilitat política i social a la regió, fonamentalment el repartiment desigual de la propietat de la terra, però que, d'altra banda, també prescriviren el pagament d'un tribut, el subministrament de tropes auxiliars i la prohibició de l'emmurallament de les seves ciutats. En aquests tractats, alguns autors, especialment **J.S. Richardson**, veuen indicis suficients per a poder parlar d'una reorganització general de l'administració provincial d'*Hispania* i de la instauració d'una fiscalitat regular, fonamentada en el cobrament d'un tribut fix anomenat *stipendium*, en temps de Semproni Grac³⁵⁷.

Història, Mataró 1995, p. 48.

³⁵⁴ Sobre les Guerres Celtibèriques i Lusitanes podeu consultar bàsicament: H. Gundel, "Viriato, lusitano, caudillo en las luchas contra los romanos, 147-139 a.C.", *Caesaraugusta*, 31-32 (1968), pp. 175-198; J.S. Richardson, *Hispaniae. Spain and the development of Roman Imperialism 218-82 BC*, Cambridge 1986, pp. 126-155 i 194-198; M. Salinas de Frías, *Conquista y romanización de Celtiberia*, Salamanca 1986; *Idem*, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 67-90; L. García Moreno, "Infancia, juventud y primeras aventuras de Viriato, caudillo lusitano", *Actas del I Congreso Peninsular de Historia Antigua*, II, Santiago de Compostela 1988, pp. 373-382. Les fonts literàries antigues que ens informen sobre aquests esdeveniments bèl·lics es troben recollides i estudiades a: A. Schulten, *Las Guerras del 154-72 a. de J.C.*, III, Barcelona 1957. Hem d'assenyalar que la principal font literària és la *Iberiké* d'**Apià**, donada la pèrdua dels llibres de **Titus Livi** referents a aquest període bèl·lic (**Apià**, *Iber.* XLIV-XCVIII).

³⁵⁵ Podeu consultar el llistat dels pretors de les províncies hispàniques al llarg del s. II a.C. a: R.C. Knapp, *Aspects of the Roman Experience in Iberia (206-100 BC)*, *Anejos de Hispania Antiqua*, IX, Valladolid 1977, pp. 193-197; M. Salinas de Frías, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 173-178.

³⁵⁶ M. Salinas de Frías, "Q. Fulvius, Q.f., Flaccus", *Studia Historica* (Historia Antigua), 7 (1989), pp. 69-83.

³⁵⁷ **J.S. Richardson** defensa que les mesures aplicades per Tiberi Semproni Grac significaren una reorganització general de l'administració provincial, una opinió que no comparteixen altres autors com **R.C. Knapp** o **M. Salinas de Frías**, que veuen difícil atribuir-li al susdit pretor aquesta important responsabilitat, donada l'absència de fonts que ho corroborin. El fet que els susdits tractats no fossin ratificats, tal i com diu **E. Badian**, pels comicis, per l'assemblea del poble de Roma, sinó només pel Senat, trencant amb el procediment habitual que, segons **G.I. Luzzato**, exigia que les mesures sobre les quals s'havia de fonamentar una organització provincial devien comptar amb l'aprovació dels comicis, no fa més que contradir la teoria defensada per **Richardson**. D'altra banda, aquest mateix autor, també considera

La importància que tingué la pretura de Semproni Grac queda perfectament reflectida a l'onomàstica, sent molt indicatiu que el fet que el seu gentilici, *Sempronius*, sigui un dels més representats a la Península Ibèrica, sobretot a la vall de l'Ebre, i també a *Tarraco*, ciutat en la qual s'ha trobat un notable nombre d'inscripcions amb el *nomen Sempronius* (RIT, Índex 1, pp. 485-491)³⁵⁸. En aquest sentit, també hem de tenir en compte, tal i com indica **S.L. Dyson**, que «*Ti Sempronius Gracchus was, of course, not the only Sempronian to serve in the Spanish area and the impact of the others must be considered*»³⁵⁹; és a dir, que en aquesta difusió del *nomen Sempronius*, sens dubte, també tingueren la seva importància les actuacions de Gai Semproni Tudità, pretor de la *Hispania Citerior* l'any 197 a.C., moment de la revolta indígena que va motivar la intervenció del cònsol Cató, i de Publi Semproni Longus que va ser pretor de la *Ulterior* durant els anys 184 i 183 a.C.³⁶⁰.

Malgrat la bona gestió d'alguns governadors, com sembla que va ser el cas de Tiberi Semproni Grac, s'ha de reconèixer que, generalment, utilitzaren de manera il·lícita els amplis poders amb els quals estaven dotats, la qual cosa va accentuar, inevitablement, el malestar dels hispànics. En aquest sentit, un dels episodis més coneguts dels transmesos per fonts literàries antigues i que més clarament ens mostra el descontent existent entre els hispànics davant un sistema de govern que en lloc de promoure polítiques vers els indígenes, només servia per a que els membres més importants de l'élite romana augmentessin el seu patrimoni i el seu *cursus honorum*, és aquell que es refereix a l'ambaixada que, l'any 171 a.C., fou enviada pels *populi* de les dues províncies hispàniques, *Citerior* i *Ulterior* a la mateixa Roma, amb l'objectiu de denunciar, davant el mateix *Senatus*, les fraudulentos actuacions dels magistrats romans a *Hispania*, els quals abusaven àmpliament de la seva capacitat per a fixar el preu del blat, obligant als hispànics a vendre la vigèsima (*uicensima*) al preu que ells volguessin, i d'instal·lar recaptadors d'impostos a cada *oppidum* (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XLIII, 1, 1-2)³⁶¹. El Senat, per a solucionar la situació, decidí crear una comissió de cinc senadors

que s'hauria d'atribuir a Semproni Grac, vers el 180 a.C., l'establiment del *stipendium* com a sistema de tributació fix, en base, fonamentalment, a una cita de **Livi** en la qual se'n parla d'una reclamació efectuada l'any 171 a.C. pels pobles hispànics davant el mateix Senat romà per a denunciar les arbitrietats comeses per alguns pretors (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XLIII, 2, 1-12), que per **Richardson** presenta els indicis necessaris per afirmar l'existència d'una tributació d'aquesta natura. Aquesta hipòtesi defensada per l'eminent historiador escocès, també ha suscitat gran controvèrsia i ha rebut les crítiques de diversos investigadors com **M. Salinas de Frías**, qui creu inviable identificar els tributs imposats per Semproni Grac amb el *stipendium* que **Ciceró** descriu com a *vectigal certum* a les seves *Verrines* («*vectigal certum, quod stipendiarium dicitur*») (**Ciceró**, *Verr.* II 3, 6, 12), doncs «*lo más probable es que dichos tributos fuesen contribuciones semejantes a las que en otras ocasiones, antes y después de Graco, los generales victoriosos impusieron sobre los celtíberos y otros pueblos hispanos*» (p. 62). Veure: E. Badian, *Foreign clientelae (264-70 B.C.)*, Oxford 1958, pp. 122-123; G. Fatás, "Hispania entre Catón y Graco. Algunas precisiones basadas en las fuentes", *Hispania Antiqua*, V (1975), pp. 269-313; R.C. Knapp, *Aspects of the Roman Experience in Iberia 206-100 B.C.*, Anejos de Hispania Antiqua, IX, Valladolid 1977, pp. 76-79; G.I. Luzzatto, *Roma e le province, 1º tomo: organizzazione, economia, società*, Bolònia 1985, pp. 39-41 i 58-60; J.S. Richardson, *Hispaniae. Spain and the development of Roman Imperialism 218-82 BC*, Cambridge 1986, pp. 112-123; M. Salinas de Frías, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 46-47 i 59-63. Respecte als tractats que Tiberi Semproni Grac va signar amb els pobles celtíbers consular: M. Salinas de Frías, *Conquista y romanización de Celtiberia*, Salamanca 1986, pp. 12-14.

³⁵⁸ En opinió de **E. Badian**, els tractats que Tiberi Semproni Grac va signar a la Celtibèria van significar l'establiment d'intensos vincles de marcat caràcter personal entre les comunitats indígenes i el pretor, com a representant del Senat i el poble de Roma, i, per tant, s'han de considerar la continuació d'una política ja iniciada pels Escipions a *Hispania* durant la II Guerra Púnica. En aquest sentit, Semproni Grac va concedir, fins i tot, drets de ciutadania, donada l'àmplia difusió del seu *nomen gentilicum*, *Sempronius*, i la fundació, al costat del riu Ebre, de la colònia de *Gracchuris* (a les rodalies de l'actual localitat d'Alfaro, La Rioja) amb un clar caràcter defensiu. Veure: E. Badian, *Foreign clientelae (264-70 B.C.)*, Oxford 1958, pp. 122-123 i 255-257; M. Salinas de Frías, "La función del Hospitium y la Clientela en la conquista y romanización de la Celtiberia", *Studia Historica* (Historia Antigua), 1 (1983), pp. 21-42; *Idem*, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 87-89; J.M. Abascal, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Anejos de Antigüedad y Cristianismo, II, Múrcia 1994, pp. 29-30 i 214-218.

³⁵⁹ S.L. Dyson, "The distribution of Roman Republican family names in the Iberian Peninsula", *Ancient Society*, 11/12 (1980-81), p. 266.

³⁶⁰ J.M. Roldán Hervás, "Las provincias romanas de Hispania hasta las guerras celtíbero-lusitanas", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 73-77; S.L. Dyson, "The distribution of Roman Republican family names in the Iberian Peninsula", *Ancient Society*, 11/12 (1980-81), pp. 263-267; M.A. Marín Díaz, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania Republicana*, Granada 1988, pp. 18-20; M. Salinas de Frías, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 50-56.

³⁶¹ En opinió de **T. Nàco**, no sembla factible considerar les protestes manifestades per una ambaixada de *populi* hispànics davant el Senat romà l'any 171 a.C. (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XLIII, 1, 1-2) com a reflex directe d'una hipotètica organització fiscal instaurada per Cató o per Tiberi Semproni Grac (**Polibi**, *Hist.* XXV, 1 i XXXV, 1; **Titus Livi**, *Ab Urb.* XL, 47, 3-10 i XLIX, 4-7; **Diodor**, XXXI, 39; **Apià**, *Iber.*

(*recipitatores*) i procedir a la nominació de patrons romans que, en teoria, haurien de defensar els interessos dels seus protegits a Roma. Sembla que tant l'actuació dels Escipions com la de Cató no van tenir un resultat negatiu per a les élites locals, ja que els representants dels pobles de la *Citerior* escolliren com a *patroni* a Marc Porci Cató i Publi Corneli Escipió Africà (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XLIII, 2, 12), ambdós *nomina* molt freqüents a l'epigrafia de *Tarraco*, un fet que ens revela el considerable desenvolupament del sistema de la clientela establert per aquests magistrats, que actuaren a la *Citerior*, amb les élites indígenes de *Tarraco* (RIT, Índex 1, pp. 485-491). Tot això, podria explicar perquè a finals del s. II a.C. altre membre de la *gens Porcia*, l'ex cònsol Gai Porci Cató, escollís *Tarraco* per a exiliar-se l'any 108 a.C. (**Ciceró**, *Pro Balb.* I, 11, 28)³⁶². Les mesures que adoptà aquesta comissió "neutral" del Senat, amb l'objectiu d'evitar les arbitriarietats comeses pels pretors sobre el preu del blat i el cobrament de la *uicesima* que els indígenes havien de pagar, realment no solucionaren els problemes plantejats pels hispànics i, segons deixa entreveure el mateix **Livi**, foren, fins i tot, obstaculitzades pels mateixos patrons, contraris al processament dels influents ex pretors. En conseqüència, els culpables quedaren impunes i els abusos dels totpoderosos governadors, en contuberni amb les companyies de publicans, continuaren³⁶³.

XLIV, 180-183; **Estrabó**, *Geogr.* III, 4, 13; **Plutarc**, *Tib. Grac.* V, 3), tal i com han fet alguns investigadors, doncs, les fonts que informen del fet no deixen constància de cap reclamació referent a aquesta suposada fiscalitat regular. Segons **Naco**, les denúncies semblen més relacionades amb l'abús en els complexos mecanismes de l'*aestimatio frumenti*, la forma més lògica de promoure la utilització de la moneda entre les poblacions que fins aquells moments no havien emès o, fins i tot, utilitzat moneda. Mitjançant l'*aestimatio* qualsevol objecte teòricament reclamat com a pagament a l'Estat, és a dir, una indemnització o un impost regular, podia ser immediatament commutat pels oficials romans en un valor monetari i reclamar més tard al contribuent no l'objecte pròpiament dit, sinó el valor prèviament commutat en forma de moneda encunyada. Consultar fonamentalment: T. Naco, "Uso y abuso de la 'aestimatio frumenti' en la fiscalidad provincial romana tardorrepública (I). La conmutación monetaria anterior al proceso contra C. Verres (70 a.C.)", *XXI Semana Nacional de Numismática (del 2 al 7 de marzo de 1998)*, *Gaceta Numismática*, 133 (1999), pp. 49-62. També veure: O. Olesti, "Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I a.C.: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral", *Empúries*, 52 (2000), pp. 64-65.

³⁶² E. Badian, *Foreign clientelae (264-70 B.C.)*, Oxford 1958, pp. 255-257; J.M. Roldán Hervás, "El elemento indígena en las guerras civiles en Hispania: aspectos sociales", *Hispania Antiqua*, II (1972), pp. 77-123; *Idem*, "El ejército romano y la romanización de la Península Ibérica", *ibidem*, IV (1976), pp. 125-145; R. Étienne, *Le Culte Impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste a Dioclétien*, Paris 1974, pp. 75-80 i 81-97; A. Prieto Arciniega, "La *devotio* ibérica como forma de dependencia en la Hispania Prerromana", *Memorias de Historia Antigua*, II (1978), pp. 131-135; J. Mangas, "Clientela privada en la Hispania romana", *ibidem*, pp. 217-226; S.L. Dyson, "The distribution of Roman Republican family names in the Iberian Peninsula", *Ancient Society*, 11/12 (1980-81), pp. 258-263; M. Salinas de Frías, "La función del *Hospitium* y la Clientela en la conquista y romanización de la Celtiberia", *Studia Historica (Historia Antigua)*, I (1983), pp. 21-42; *Idem*, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 87-89; J. Ruiz de Arbulo, "Los inicios de la romanización en Occidente: los casos de Emporion y Tarraco", *Athenaeum*, LXXIX, fasc. II (1991), p. 472; AA.VV., *La España romana i visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, *Historia de España*, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, p. 144; J.M. Abascal, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Anejos de *Antigüedad y Cristianismo*, II, Murcia 1994, pp. 29-30, 116-125 i 203-204; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 29-38; P. Otiña i J. Ruiz de Arbulo, "De Cese a Tàrraco. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibérica y el proceso de romanización", *Empúries*, 52 (2000), p. 113. Darrerament, ha aparegut un article en el qual es fa un balanç de les relacions a nivell oficial que esdevingueren al llarg del període tardo-república entre representants de les comunitats hispàniques i el Senat de Roma: F. Canali de Rossi, "Ambascerie di popoli iberic i Roma in età repubblicana", *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años (Valladolid, 23-25 de noviembre de 2000)*, L. Hernández Guerra, L. Sagredo San Eustaquio i J.M. Solana Sáinz (eds.), Valladolid 2001, pp. 493-499.

³⁶³ Els governadors de les províncies hispàniques, al llarg de tot el s. II a.C., mantingueren una constant activitat bèl·lica, obtenint substancials botins de guerra, una de les més importants fonts de beneficis. Les guerres de conquesta eren una font d'ingressos important per a l'*aerarium*, però també permeteren l'enriquiment dels ciutadans integrants de l'exèrcit i, seguidament, dels comerciants i canvistes, que es feien amb el control de les finances provincials (**Ciceró**, *Pro Font.* I, 12). També proporcionarien terres per als petits agricultors i ramaders itàlics que s'havien d'enfrontar amb els problemes agraris de la Itàlia del s. II a.C. Les fonts literàries antigues, especialment **Titus Livi**, parlen de les campanyes militars que realitzaren els governadors provincials a *Hispania* i de les enormes quantitats que aquests ingressaven dins l'*aerarium* públic al finalitzar els seus mandats anuals, però també de les protestes dels hispànics per l'incompliment dels pactes i els procediments d'extorsió utilitzats en el pagament d'impostos. La famosa ambaixada dels hispànics a Roma, l'any 171 a.C. (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XLIII, 1, 1-2), sembla que no va solucionar els problemes i veiem com al llarg de tot el període tardo-república, sorgiren tot un seguit de normatives destinades a regular l'actuació dels governadors a les províncies. La jurisprudència referida a aquestes qüestions es va inaugurar l'any 195 a.C. amb la *lex Porcia* i es fou completant amb la promulgació d'altres lleis al llarg de tot el s. II a.C. com la *lex Calpurnia de repetundis* del 149 a.C., proposada per Luci Calpurni Pisó, que instaurà un tribunal permanent a Roma contra els abusos de poder comesos pels pretors (la *quaestio perpetua de pecuniis repetundis*); la *lex Sempronia de provincia Asia*, aprovada el 123 a.C. a proposta de Gai Semproni Grac, que organitzà l'explotació de la recent formada província d'Àsia i que, possiblement, sigui el text llatí de la *Tabula Bantina*; la *lex Servilia repetundarum* del 105-104 a.C., proposada pel tribu de la *plebs* Gai Servili Glauca, i la *lex Acilia repetundarum* del 101 a.C., que van suposar un increment pel que fa a la severitat dels processos a magistrats acusats de corrupció; i la *lex prouincii praetoriis*, també datada a finals del s. II a.C., vers el 101-100 a.C., que coneixem gràcies als fragments epigràfics procedents del monument d'Emili Paulus a Delfos i a una inscripció de Cnido i que ens informa de les clàusules relatives al govern de Cilícia i de la invitació solemne que Roma féu a reis aliats per a reprimir la pirateria. La legislació entorn a les competències dels governadors provincials

Després d'un període d'ocupació al llarg del qual es busca sobretot una consolidació dels territoris conquerits, així com un aprofitament fiscal d'aquestes àrees, tant imposant exigències tributàries sobre la població indígena com explotant els recursos naturals i minerals, tal i com es desprèn d'algunes de les disposicions de caràcter obligatori promulgades pels pretors de les províncies hispàniques³⁶⁴, a partir de mitjans del s. II a.C.

es va continuar ampliant durant el s. I a.C. amb las *leges Corneliae* (*de maiestate*, *de praetoribus* i *de prouinciis ordinandis*) instaurades per Luci Corneli Sul·la, vers l'any 82 a.C., que van comportar l'augment del nombre de proconsols i pretors, que havien de ser ex pretors o ex consols, i la limitació de les possibilitats d'intervenció dels sudists promagistrats dins la política interna de Roma, com havia fet el mateix Sul·la, i que, en definitiva, significaren la introducció de codis estrictes per a l'administració provincial. Vers l'any 59 a.C. es va aprovar la detallada *lex Iulia de repetundis*, que establia normes per efectuar els pagaments als governadors i que augmentava la responsabilitat d'aquests davant qualsevol tipus de frau o concussió, i, una mica més tard, el 52 a.C., fou promulgada la *lex Pompeia de prouinciis*, que establia l'obligació de l'interval de cinc anys entre l'exercici d'una magistratura i el comandament sobre una província com a promagistrat, una mesura que seria abolida per la posterior *lex Iulia de prouinciis*, aprovada, possiblement, a inicis de l'any 44 a.C., sota la dictadura de Cèsar, però que August recuperaria l'any 27 a.C., moment en què va realitzar la seva reorganització provincial. Malgrat totes aquestes lleis que buscaven regularitzar els governs provincials, el discurs de Ciceró contra el corrupte pretor de Sicília dels anys 73-71 a.C., Gai Verres (Ciceró, *Verr. II*, 3, 12), el qual ja havia comès irregularitats durant la seva estança a Cilícia, l'any 80 a.C., com a *pro quaestor* del governador Cneu Dolabela (Ciceró, *Verr. II*, 1, 38, 95), informa de la dura realitat provincial i de la indefensió dels provincials davant un pretor decidit a enriquir-se amb el seu govern, a finals de la República. El sistema de recollida dels impostos, tant pel que fa al tribut anual com als impostos de trànsit comercial (*portoria*), facilitava els abusos, doncs la recollida d'aquests impostos era arrendada per l'Estat, representat pel censor, en subhasta pública a societats privades (*societates publicanorum*) formades amb aquesta finalitat. En molt poques ocasions, el governador defensava als provincials davant l'extorsió dels publicans. Una excepció en aquest sentit, la constitueix Cató que fou governador de Sardenya l'any 198 a.C., i que motivaria la seva posterior *lex Porcia* relativa al govern provincial de l'any 195 a.C. Hem de tenir molt present que a Roma sempre va existir un consens general sobre el fet que les províncies devien significar la font fonamental d'ingressos per a l'Estat, i encara més des de que el botí aconseguit amb la conquesta de Macedònia, l'any 167 a.C., permeté l'eliminació de l'impost directe (*tributum*) als ciutadans de Roma. El governador, com a màxima autoritat de la província, posseïa la facultat d'intervenir en tots els temes administratius i de justícia (formació de tribunals, litigis, herències, concessions, obres públiques, etc...), i si volia enriquir-se ningú s'ho podia impedir, doncs la seva autoritat era única, i només podia ser acusat davant el tribunal de Roma al finalitzar el seu mandat. La convivència entre els pretors i *negotiatores* fou freqüent, doncs l'objectiu comú era enriquir-se, i, per exemple, durant el judici de Verres, els publicans es preocuparen de destruir les proves dels negocis il·lícits consentits pel pretor (Ciceró, *Verr. II*, 69-75). Sobre la figura del governador provincial a les províncies hispàniques i les seves competències al llarg del període tardo-república podeu consultar: E. Person, *Essai sur l'administration des provinces romaines sous la République*, París 1878; T.R.S. Broughton, *The magistrates of the Roman Republic* (2 vols. i sup.), Nova York 1951-52, 1960; W.F. Jashemski, *The origins and history of the proconsular and the praetorian imperium to 27 B.C.*, Roma 1966 (Chicago 1950); R.T. Pritchard, "Gaius Verres and the Sicilian Farmers", *Historia*, 20 (1971), pp. 224-238; C. Nicolet, "Polybius VI, 17, 4 and the composition of the Societates Publicanorum", *The Irish Jurist* (1971), pp. 163-176; J.M. Blázquez, "Economía de la Hispania romana republicana", *Hispania*, 124 (1973), pp. 205-247; M. Hassall, M.H. Crawford i J. Reynolds, "Rome and the eastern provinces at the end of the second century B.C.", *Journal of Roman Studies*, LXIV (1974), pp. 195-220; C. Delplace, "Publicains, trafiquants et financiers dans les provinces d'Asie Mineure sous la République", *Ktema*, 2 (1977), pp. 233-252; C. Venturini, *Studi sul "crimen repetundarum" nell'età repubblicana*, Milà 1979; J. Muñiz, *El sistema fiscal en la España romana (República y Alto Imperio)*, Huelva 1980; *Idem*, *El proceso 'de repetundis' del 171 a. de C. (Livio, XLIII, 2)*, Huelva 1981; A.N. Sherwin-White, "The lex repetundarum and the political ideas of Gaius Gracchus", *Journal of Roman Studies*, LXXII (1982), pp. 18-31; J.S. Richardson, *Hispaniae. Spain and the development of roman imperialism*, Cambridge 1986 (especialment pàgines 168-171); M. Crawford, *Coinage and money under the Roman Republic*, Londres 1985; M.H. Crawford, "Origen e sviluppi del sistema provinciale romano", *Storia di Roma*, 2.I. *L'Impero Mediterraneo. La Repubblica Imperiale*, Torí 1990, pp. 91-122; S.J. Keay, *Hispania Romana*, Barcelona 1992, pp. 63-65; M. Salinas de Frias, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995 (especialment pàgines 93-98, 117-157 i 161-170); E. Pitillas Salañer, "Una aproximación a las reacciones indígenas frente al expansionismo romano en Hispania (205 al 133 a.n.e.)", *Memorias de Historia Antigua*, XVII (1996), pp. 133-155; M.A. Aguilar i T. Naco, "Fiscalidad romana y la aparición de la moneda ibérica. Apuntes para una discusión. II. 195-171 a.C.: algunos textos polémicos", *Habis*, XXVIII (1997), pp. 71-86; T. Naco, *La política fiscal romana a Hispania durante els primers decennis de la conquesta (218-167 a.C.)*, Bellaterra 1997 (Tesi Doctoral); *Idem*, "Uso y abuso de la 'aestimatio frumentum' en la fiscalidad provincial romana tardorrepública (I). La conmutación monetaria anterior al proceso contra C. Verres (70 a.C.)", *XXI Semana Nacional de Numismática (del 2 al 7 de marzo de 1998)*, *Gaceta Numismática*, 133 (1999), pp. 49-62; *Idem*, "Publicani, redemptores y el 'vectigal incertum' en Hispania y Occidente (218-123 a.C.)", *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años (Valladolid, 23-25 de noviembre de 2000)*, L. Hernández Guerra, L. Sagredo San Eustaquio i J.M. Solana Sáinz (eds.), Valladolid 2001, pp. 365-375.

³⁶⁴ Un significatiu testimoni entorn als sistemes d'organització de la propietat territorial seguida per Roma als inicis de la conquesta el tenim al famós Bronze de Lascuta (CIL II, 5041), un excepcional document històric, que recull un decret del pretor de la *Ulterior* de l'any 191 a.C., Luci Emili Paulus, pel qual atorgava als habitants de *Turris Lascutana* (Plini, *N.H.* III, 15), que, fins aleshores, havien estat *seni* de la població d'*Asta* o *Hasta* (identificable amb la posterior colònia romana d'*Hasta Regia*, d'època cesaro-augustiana) (Plini, *N.H.* III, 11; Estrabó, *Geogr.* III, 1, 9; Mela, *De chorogr.* III, 4; Ptolomeu, *Geogr.* II, 4, 10), la llibertat sobre el seu *oppidum* i les seves terres «*agrum oppidumque*», en règim de *possessio «item possidere haberque iousi»*, encara que condicionat sempre a la voluntat del poble i del Senat de Roma, tal i com deixa ben clar l'aparició al document de l'expressió jurídica «*dum populus senatusque romanus vellet*», també present a altres textos com l'anomenada *deditio* d'Alcàntara del 104 a.C. Pel que fa a la *Hispania Citerior* tenim un cas similar a aquest, que es recollit per Titus Livi (*Ab Urb.* XXVIII, 39) i per Zonaras (*Cron.* IX, 3, 8), tot i que és molt menys significatiu pel fet de trobar-se referit a una font de caràcter secundari que, a més, no ens atorga dades suficients per arribar a valorar-lo correctament. Tot i això, és possible intuir que, en ambdós casos, els romans, malgrat intervenir d'una manera tan directa sobre els afers interns de les comunitats indígenes, no potencien una radical transformació de les relacions socials locals i la seva actuació, guiada per motius estratègic-militars i econòmics, va consistir, bàsicament, en acabar, des d'un punt de vista polític, amb l'hegemonia de les comunitats indígenes més importants, perilloses per Roma, que, fins i tot, tenien subjugades a altres menors, les quals, al ser "alliberades", passarien, progressivament, a recolzar als romans i a engrossir les clientele dels *imperatores*, i, des d'una perspectiva econòmica, en l'expropiació de terres a aquelles comunitats que havien demostrat la seva aversió vers Roma i la concessió d'aquestes a les que no havien oposat resistència i que, a partir d'aleshores, es convertirien en nous aliats dels romans, que les gaudirien sempre amb el permís del poble i el Senat de Roma. Paral·lelament, començaria a exercir-se algun tipus de pressió fiscal per a drenar els recursos, difícil de concretar (per alguns autors, ja seria de caire regular, fonamentat

aquesta política imperialista canvia. A aquest fet contribueix, en part, la fi de les Guerres Celtibèriques, amb la caiguda, l'any 133 a.C., de la capital dels arèvac, Numància, doncs des de l'òptica romana, la derrota de l'últim enemic important de Roma a la península, significà l'autèntic final de la guerra a *Hispania*, possibilitant l'inici de les primeres operacions de reorganització del món indígena; és a dir, per primer cop, s'obrí a *Hispania* un període de pau, en el qual s'imposaren les tasques administratives sobre les militars, al contrari del que havia succeït fins aleshores³⁶⁵. Segons les fonts literàries antigues, aquest és el moment, vers

en el pagament del *stipendium*, mentre que per altres, tindria més aviat un caràcter eventual), que afectaria tant a enemics com a *amici i socii*. Si el sotmetiment a Roma es feia mitjançant una *deditio*, és a dir, rendició sense condicions, a la via impositiva s'afegia el botí, com podem observar al Bronze d'Alcàntara (Càceres), o decret de Luci Cesi (AE 1984, núm. 495), que registra la *deditio*, l'any 104 a.C., del «*populus Seano...*» envers aquest governador de la *Hispania Ulterior*. De l'època de Tiberi Sempronius Grac, pretor de la *Citerior* durant els anys 180 i 179 a.C., que actuà activament a la Celtibèria, daten els primers testimonis de transformacions agràries de les societats indígenes. Les informacions que transmet l'historiador **Apià**, permeten pensar, fins i tot, en la configuració de cadastres "romano-indígenes", és a dir, iniciats per l'autoritat romana, però realitzats per i per als pobladors indígenes (**Apià**, *Iber*. XLIII-XLIV, 175-183). Veure: M. Rodríguez de Berlanga, *Los bronzes de Lascuta, Bonanza y Aljustrel* (2 vols.), Màlaga 1884; A. d'Ors, *Epigrafía jurídica de la España romana*, Madrid 1953, p. 349; M. Vigil, *Edad Antigua. Historia de España Alfaguara*, I, Madrid 1973, pp. 221-223; R.C. Knapp, *Aspects of the Roman Experience in Iberia, 206-100 B.C.*, *Anejos de Hispania Antiqua*, IX, Valladolid 1977, p. 18; J. González, *Inscripciones romanas de la provincia de Cádiz*, Càdis 1982, pp. 267 i ss.; *Idem*, *Bronces Jurídicos Romanos de Andalucía*, Sevilla 1990, pp. 181-183; *Idem*, "Bronces jurídicos de la Hispania romana", *Hispania Romana. Desde tierra de conquista a provincia del Imperio* (Roma, 22 de septiembre-23 de noviembre 1997), J. Arce, S. Ensolí i E. La Rocca (eds.), Electra, Madrid 1997, pp. 205-214; M. Ferreiro López, "Asta Regia según los geógrafos antiguos", *Gades*, IX (1982), pp. 155-177; *Idem*, "Inscripciones relativas a Asta Regia", *ibidem*, XI (1983), pp. 105-120; C. Castillo, "Miscelánea epigráfica hispano-romana", *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, 52 (1982), pp. 353-361; *Idem*, "De epigrafía republicana hispano-romana", *Epigrafía hispánica de época romano-republicana* (Zaragoza, 1-3 de diciembre de 1983), Saragossa 1986, pp. 141-150; *Idem*, "Miscelánea epigráfica hispano-romana II", *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, 59 (1995), pp. 299-313; R. López Melero, J. Salas Martín, J.L. Sánchez Abal i S. García Jiménez, "El bronce de Alcántara. Una *deditio* del 104 a.C.", *Gerión*, II (1984), pp. 265-323; L.A. García Moreno, "Sobre el decreto de Paulo Emilio y la 'Turrus Lascutana'", *Epigrafía hispánica de época romano-republicana* (Zaragoza, 1-3 de diciembre de 1983), Saragossa 1986, pp. 195-218; *Idem*, "Reflexiones de un historiador sobre el Bronce de Alcántara", *Epigrafía jurídica romana. Actas del Coloquio Internacional A.I.E.G.L. (Pamplona, 9-11 de abril de 1987)*, C. Castillo (ed.), Pamplona 1989, pp. 243-255; *Idem*, "Ciudades béticas de estirpe púnica (Un ensayo post-marxista)", *Dialogi di Archeologia*, 1-2 (1992), pp. 119-127; F. Marco Simón, "La *manumissio* oficial de Emilio Paulo en el marco de la política internacional romana del siglo II a.C.", *ibidem*, pp. 219-225; F. Martín, "La formula 'Populus Senatusque Romanos' en el Bronce de Lascuta", *ibidem*, pp. 235-238 (també publicat a *Iura*, 34, 1983, pp. 103 i ss.); J.S. Richardson, *Hispaniae. Spain and the development of Roman Imperialism 218-82 BC*, Cambridge 1986, pp. 199-201; M. Salinas de Frías, *Conquista y romanización de Celtiberia*, Salamanca 1986, pp. 112-117; *Idem*, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 78-80 i 83; M.A. Marín, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada 1988, pp. 14-18; S. Mariner, "La Tabula Alcantarensis entre la epigrafía jurídica arcaica de Hispania", *Epigrafía jurídica romana. Actas del Coloquio Internacional A.I.E.G.L. (Pamplona, 9-11 de abril de 1987)*, C. Castillo (ed.), Pamplona 1989, pp. 257-265; G. Fatás, "Breve crónica de novedades de epigrafía jurídica romano republicana de Hispania (1976-1986)", *ibidem*, pp. 229-242; M.J. Hidalgo de la Vega, "El Bronce de Lascuta: un balance historiográfico", *Studia Historica* (Historia Antigua), 7 (1989), pp. 59-65; C. González Román, "'Dediticii' y clientes en el área ibérica de la Hispania Republicana con anterioridad a las Guerras Civiles", *Esclavos y semilibres en la Antigüedad clásica*, Madrid 1989, pp. 187-205; D. Nörr, *Aspekte des römischen Volkerrechts. Die Bronzetafel von Alcantara*, München 1989; B.D. Hoyos, "The 'Dediticii' of the 'Tabula Alcantarensis'", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 78 (1989), pp. 40-44; G. Chouquer i F. Favory, "Paysans conquis, paysages remodelés", *Les paysages de l'Antiquité. Terres et cadatres de l'Occident romain (Ive s. avant J.-C. / IIIe s. après J.-C.)*, Errance, Paris 1991, pp. 174-175; Ch. Ebel, "Dum populus senatusque romanus vellet", *Historia*, 40 (1991), pp. 439-448; J.L. López Castro, "Los libiofenicios: una colonización agrícola cartaginesa en el Sur de la Península Ibérica", *Revista di Studi Fenici*, XX-1 (1992), pp. 47-65; *Idem*, "El Bronce de Lascuta y las relaciones de servidumbre en el sur de Hispania", *La sociedad de la Bética. Contribuciones para su estudio*, C. González Román (ed.), Granada 1994, pp. 345-364; J. Edmonson, "Instrumenta Imperii: law and imperialism in Republican Rome", *Law, politics and society in the Ancient Mediterranean World*, B. Halpern i B.W. Hobson (eds.), Sheffield 1993, pp. 156-192; G. Chic, "Lucubraciones entorno al 'conventus' de Hasta (Str. III, 2, 2, 141)", *Homenaje al Prof. F. Presedo*, P. Sáez i A. Ordóñez (eds.), Sevilla 1994, pp. 391-402; M.J. Pena, "Importance et rôle de la terre dans la première période de la présence romaine dans la péninsule ibérique", *Structures rurales et sociétés antiques. Actes du colloque de Corfou (14-16 mai 1992)*, N. Doukellis i L.G. Mendoni (eds.), Paris 1994, pp. 329-331; A. Oliver Foix, "El documento público ibérico. Algunas reflexiones sobre los bronzes escritos", *Espacio, Tiempo y Forma*, 8 (1995) (serie II, Historia Antigua), pp. 287-297; A. Prieto Arciniega, "L'espace social du pouvoir en Hispanie romaine", *Pouvoir et Imperium (IIIe av. J.-C. - Ie ap. J.-C., Diaphora*, 6, Nàpols 1996, pp. 217-222; T. Nàco, *La política fiscal romana a Hispània durant els primers decenniis de la conquesta (218-167 a.C.)*, Bellaterra 1997 (Tesi Doctoral), pp. 365-380; A. Caballos, "Las fuentes del derecho: la epigrafía en bronce", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 181-195.

³⁶⁵ Juntament amb la conquesta de Numància a càrrec de Publi Corneli Escipió Emilià, l'episodi central de les Guerres Celtibèriques, durant la segona meitat del s. II a.C. es produeix l'expansió de Dècim Juni Brutus *Galaicus* cap al nord de la Lusitània i la *Gallaecia* (138-136 a.C.), la fundació de *Valentia* (138 a.C.), la conquesta de les Balears per Quintus Cecili Metel *Balearicus* (123-121 a.C.), la fundació d'*Emporiae* (una mica abans del 100 a.C.), els "reassentaments" poblacionals a la Vall de l'Ebre durant la segona meitat del s. II a.C. (*Segeda*, *Bilbilis*, *Caridad de Caminreal...*), etc..., clars indicadors de l'inici d'una política més agressiva de conquesta i d'ocupació de nous territoris. També són importants les transformacions que en aquest moment testimonien les pròpies pràctiques imperialistes romanes, no només a *Hispania*, sinó arreu de l'Imperi: la destrucció de *Carthago* i de Corint (146 a.C.), la provincialització de Macedònia i de l'Àfrica Pro-Consular, la conquesta del sud de la Gàl·lia (amb intervencions cadastrals datables entre el 125 i el 70 a.C.), la fundació de *Narbo* al 118 a.C. i el desenvolupament de la *Via Domitia*, etc... Un excepcional testimoni que ens podria estar documentant una major intervenció dins els afers indígenes per part de Roma que, fins aleshores s'havia mostrat respectuosa amb l'autonomia de les *ciuitates* provincials, el podria constituir l'anomenat Bronze de Contrèbia, també conegut com a *Tabula Contrebiensis*, datat l'any 87 a.C., que, juntament amb el Bronze de Lascuta del 189 a.C. i el Bronze d'Alcàntara del 104 a.C., ens aporta interessants informacions respecte a la diversitat de relacions que s'establien dins l'àmbit provincial entre l'autoritat romana, representada pels *imperatores*, i les *ciuitates* o *populi* hispànics, segons el grau d'oposició que manifestaren davant la implantació del poder romà, unes relacions que no es mantingueren immutables, sinó que

l'any 132 a.C., de l'arribada a *Hispania* d'una comissió senatorial composta per deu senadors (*decemviri*), que, seguint les instruccions dictades pel Senat i en estreta col·laboració amb els *imperatores* triomfadors, els únics que podien prendre les decisions definitives, inicia la reorganització dels nous territoris conquerits per Dècim Juni Brutus i per Publi Corneli Escipió Emilià, una actuació, probablement, no exclusiva de la zona celtibèrica, sinó de major abast, i que podria ser paral·lelitzable a allò que succeï a la regió nord-oriental de la península (Apià, *Iber.* XCIX-C, 428-437)³⁶⁶. Per tant, tot sembla indicar que, en efecte, es

evolucionaren al llarg del temps. Aquest bronze trobat al nucli celtibèric de *Contrebia Belaisca* (Botorrita) conté un text redactat amb una terminologia clarament romana per un escriptor llatí integrant de l'equip de Gai Valeri Flaccus, governador de la *Citerior* entre els anys 93 i 81 a.C., després de que aquest ratifiqués, el 15 de maig del 87 a.C., amb la seva presència, una decisió d'arbitratge d'un Senat local. Bàsicament, aquest text conté un esquema del procés realitzat per solucionar el litigi que mantenien els *Salluenses*, probablement els habitants de *Saluduba*, ciutat que s'identifica amb la posterior colònia augustiana de *Caesaraugusta* (actual Saragossa), els quals havien comprat un camp (*ager*) als *Sosinestani* per a construir una sèquia, i els *Allouenses*, que s'oposaven a això. Les dues parts implicades acceptaren que el veredict de la controvèrsia fos pronunciat per cinc magistrats, tots d'origen indígena segons indica la seva onomàstica, pertanyents al Senat d'altra ciutat, *Contrebia Belaisca* (actual Botorrita). Les peculiars característiques del document, la seva redacció en un llatí jurídic, a càrrec d'un integrant del *consilium*, i la seva ratificació pel governador han conduït a F. Beltrán a considerar la ciutat de *Contrebia* com a un lloc de reunió preestablert on el governador podia relacionar-se amb els pobladors de la regió i desenvolupar les seves funcions judicials, constituint un precedent dels *conventus iuridici* d'època imperial. Veure: J.M. Roldán Hervás, "De Numancia a Sertorio. Problemas de la romanización de Hispania en la encrucijada de las guerras civiles", *Studien zur antiken sozialgeschichte. Festschrift Friedrich Vittinghoff*, Colònia 1980, pp. 157-178; M. Salinas de Frías, *Conquista y romanización de Celtiberia*, Salamanca 1986; *Idem*, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 67-90; A. Marín Díaz, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada 1988, pp. 119-143; A. Prieto Arciniega, "L'espace social du pouvoir en Hispanie romaine", *Pouvoir et Imperium (IIIe av. J.-C.-Ie ap. J.-C., Diaphora*, 6, Nàpols 1996, pp. 217-222; J. Sanmartí, "El món ibèric de la plenitud a la dissolució (segles II-I aC)", *II Curs d'Història Monetària d'Hispania. La moneda en la societat ibèrica (Barcelona, 26-27 de novembre de 1998)*, Barcelona 1998, pp. 10-17. La segona meitat del s. II a.C. també fou el moment de l'activitat dels germans Grac i la seva proposta de política colonial fora d'Itàlia, sobre la qual podeu trobar una interessant explicació a: J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 23-53. Més informació sobre aquesta tema a: Y. Shochat, "The lex Agraria of 133 B.C. and the Italian allies", *Athenaeum*, XLVIII, fasc. I-II (1970), pp. 25-45; E. Badian, "Roman Politics and the Italians (133-91 B.C.)", *Dialoghi di Archeologia*, IV-V (1970-71), pp. 373-409; *Idem*, "Tiberius Gracchus and the Beginning of the Roman Revolution", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, I-1 (1972), pp. 668-731; E. Gabba, "Motivazioni Economiche nell'Opposizione alla Lege Agraria di Tib. Sempronio Gracco", *Polis and Imperium. Studies in Honour of Edward Togo Salmon*, J.A.S. Evans (ed.), Hakkert-Toronto 1974, pp. 129-138; E. Hermon, "La loi agraire de Tiberius Gracchus", *Ktéma*, 1 (1976), pp. 179-186; *Idem*, "L'Impérialisme romain à l'époque des Gracques", *ibidem*, 4 (1979) pp. 249-258; J.F. Rodríguez Neila, *Los Graco y el comienzo de las Guerras Civiles*, Madrid 1990; R. Horvath, "The Origins of the Gracchan Revolution", *Studies in Latin Literature and Roman History. VII*, C. Deroux (ed.), Latomus, 227, Brusel·les 1994, pp. 87-116. Sobre l'anomenat Bronze de Contrebia podeu consultar: G. Fatás, "El nuevo bronce de Contrebia", *Pyrenae*, 13-14 (1977-78), pp. 193-209; *Idem*, "Noticia del Bronce de Contrebia", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 176 (1979), pp. 430 i ss.; *Idem*, *Contrebia Belaisca (Botorrita, Zaragoza) II. Tabula Contrebiensis*, Saragossa 1980; *Idem*, "El bronce de Contrebia Belaisca", *Italica*, 15 (1981), pp. 57-66; *Idem*, "Breve crónica de novedades de epigrafía jurídica romano-republicana en Hispania (1976-1986)", *Epigrafía jurídica romana. Actas del Coloquio Internacional A.I.E.G.L. (Pamplona, 9-11 de abril de 1987)*, C. Castillo (ed.), Pamplona 1989, pp. 229-242; A. Torrent, "El arbitraje en el Bronce de Contrebia", *Studi Sanfilippo II* (1982); *Idem*, "El origen de la 'servitus aquaeductus' a la luz de la 'Tabula Contrebiensis'", *Studi Biscardi*, II (1982), pp. 261 i ss.; *Idem*, "Consideraciones jurídicas sobre el Bronce de Contrebia", *Epigrafía jurídica romana. Actas del Coloquio Internacional A.I.E.G.L. (Pamplona, 9-11 de abril de 1987)*, C. Castillo (ed.), Pamplona 1989, pp. 95-104; A. d'Ors, "Las fórmulas procesales del 'Bronce de Contrebia'", *Anuario de Historia del Derecho Español*, 50 (1980), pp. 1-20; L. Michelena, "Notas lingüísticas al nuevo bronce de Contrebia", *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"*, XIV (1980), pp. 89 i ss.; F. Motta, "Onomástica Contrebiense", *AION*, 2 (1980), pp. 1 i ss.; C. Castillo, "Miscelánea epigráfica hispano-romana", *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, 52 (1982), pp. 361-366; *Idem*, "De epigrafía republicana hispano-romana", *Epigrafía hispánica de época romano-republicana (Zaragoza, 1-3 de diciembre de 1983)*, Saragossa 1986, pp. 141-150; *Idem*, "Miscelánea epigráfica hispano-romana II", *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, 59 (1995), pp. 299-313; J.L. Murga, *El 'iudicium cum addictione' del Bronce de Botorrita*, Saragossa 1982; *Idem*, "La 'adictio' del gobernador en los litigios provinciales", *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 30 (1983), pp. 151 i ss.; J.J. Los Mozos, "Commento giuridico sul Bronzo di Contrebia", *Bulletino dell'Istituto di Diritto Romano "V. Sciajola"*, XXIV (1982), pp. 283 i ss.; S. Mariner, "Epigrafía latina", *Actas del VI Congreso Nacional de la SEEC*, Madrid 1983, pp. 68 i ss.; *Idem*, "Il bronzo di Contrebia: studio linguistico", *Epigrafía jurídica romana. Actas del Coloquio Internacional A.I.E.G.L. (Pamplona, 9-11 de abril de 1987)*, C. Castillo (ed.), Pamplona 1989, pp. 67-94; A. Beltrán, "Las excavaciones de Contrebia Belaisca: síntesis cronológico-cultural", *Veleia*, 2-3 (1985-86), pp. 265-274; J.S. Richardson, "The Tabula Contrebiensis: Roman Law in Spain in the Early First Century B.C.", *Journal of Roman Studies*, LXXIII (1983), pp. 33-41; P. Birks, A. Rodger i J.S. Richardson, "Further Aspects of the Tabula Contrebiensis", *ibidem*, LXXIV (1984), pp. 45-73; P. Fuenteseca, "Las novedades jurídicas del Bronce de Contrebia", *Epigrafía hispánica de época romano-republicana (Zaragoza, 1-3 de diciembre de 1983)*, Saragossa 1986, pp. 177 i ss.; F. Beltrán, J. de Hoz i J. Untermann, *El tercer bronce de Botorrita (Contrebia Belaisca)*, Saragossa 1996; J. González, "Bronces jurídicos de la Hispania romana", *Hispania Romana. Desde tierra de conquista a provincia del Imperio (Roma, 22 de septiembre-23 de noviembre 1997)*, J. Arce, S. Ensoli i E. La Rocca (eds.), Electra, Madrid 1997, pp. 205-214; A. Caballos, "Las fuentes del derecho: la epigrafía en bronce", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 181-195.

³⁶⁶ En època republicana, tota proposta d'assignació de terres només podia partir del Senat o d'un magistrat superior (cònsol, pretor o tribú de la *plebs*) i devia ser sancionada per una *lex agraria* aprovada pels comicis. Aquesta *lex agraria* determinava la ubicació del territori, la seva extensió, el nombre de colons i la forma de distribució de les parcel·les. L'Estat romà delegava el seguiment de l'aplicació de la llei a una comissió de magistrats extraordinaris que comptaven amb un equip d'agrimensors. Aquestes comissions eren les que s'encarregaven dels aspectes tècnics i jurídics del procés, que podia durar alguns anys (delimitació de fronteres, estatuts de les ciutats, reorganitzacions territorials, fixació dels diversos tipus d'impostos, etc...). En alguns casos eren els mateixos generals romans els qui, en una primera fase, realitzaven una divisió inicial de la possessió de la terra segons la forma en què s'havia produït la *deditio*, com passà a l'epígraf de *Turris Lascutana* o a l'actuació de Tiberi Semproni Grac a la Celtibèria. Durant l'època imperial, les assignacions passaren a ser prerrogativa

tracta del moment en què es generalitza i s'incrementa la intervenció romana sobre el món indígena, una intervenció que sembla produir-se mitjançant un "reassentament" de la població indígena, que, possiblement, ha de ser interpretat com el resultat de l'establiment al territori d'una estructura cadastral romana, tal i com ha suggerit **O. Olesti** pel territori del Maresme³⁶⁷. En definitiva, per primera vegada es produeix una veritable reorganització territorial "a la romana".

En referència a aquest tema, hem d'assenyalar que tenim constància de que *Tarraco* i el seu *hinterland* van passar per una etapa especialment interessant durant la segona meitat del s. II a.C. És en aquest moment quan tenim documentada la fusió de la Part Alta de la ciutat, la romana, i de la Part Baixa, la indígena, que, a partir d'aleshores, quedarien englobades dins una mateixa muralla, fet, sens dubte, molt significatiu que ens parla dels grans canvis socials que s'estaven produint³⁶⁸. També a nivell territorial esdevingueren profundes transformacions, tal i com indiquen les fonts literàries, numismàtiques i, especialment, arqueològiques, assumpte que tractarem extensament al capítol que dedicarem a l'estudi del seu territori (III Part, capítol 4).

exclusiva de l'emperador. La major part de les mencions conegudes sobre comissions senatorials, es centren, precisament, a la segona meitat del s. II a.C., i, per exemple, les tenim actuant a *Carthago* (**Apià**, *Afr.* CXXXV; **Ciceró**, *leg. agr.* II, 51), Grècia (**Polibi**, *Hist.* XXXIX, 3-5; **Pausànies**, VII, 16, 9-10; **Plutarc**, *Aem.* 28, 6) i Àsia Menor (**Estrabó**, *Geogr.* XIV, 1, 38; **Polibi**, *Hist.* XXI, 24, 16; **Diodor**, XXIX, 11). El breu relat d'**Apià**, referit a l'arribada a *Hispania*, l'any 132 a.C., immediatament després de la presa de Numància, d'una comissió senatorial per a organitzar les zones recentment conquerides per Dècim Juni Brutus i per Escipió Emilià (**Apià**, *Iber.* XCIX-C, 428-437), constitueix una descripció de com els romans organitzaven als indígenes mitjançant la realització d'un cadastre acompanyat de repartiments de terres. **P. Le Roux** i **F. Pina** opinen, a partir del mateix text d'**Apià**, que cap a l'any 94-93 a.C., el Senat va enviar una segona comissió de senadors, immediatament després de les victòries dels pretors Licini Cràs i Titus Didi sobre els lusitans i els celtíbers, respectivament, que protagonitzaren, des del 114 a.C., tot un seguit de sublevacions, a causa de la manca de terres o la seva pobresa (**Plutarc**, *Mar.* 6, 1; **Eutropi**, IV, 27, 5; **Valeri Màxim**, VI, 9, 13; **Apià**, *Iber.* XCIX-C, 428-437; **Auli Geli**, II, 27, 2; **Ciceró**, *Verr.* II, 4, 56). En opinió de **M. Salinas de Frías**, l'any 132 a.C., moment de l'arribada a *Hispania* de la comissió senatorial, «parece la fecha más idónea para ubicar la organización definitiva de las provincias hispanas durante el período republicano», i refusa les dues possibilitats tradicionalment esgrimides per la investigació, és a dir, les obres organitzatives del cònsol Marc Porci Cató i del pretor de la *Citerior* Tiberi Sempronius Grac, tenint en compte que «no existe la menor constancia en las fuentes de que uno u otro fuesen los responsables de la organización administrativa de las provincias y, sobre todo, de que el Senado o los comicios ratificasen sus disposiciones en este sentido». Segons **Salinas de Frías**, en aquest sentit, és molt significatiu el fet que l'any 131 a.C. es produeixi la redacció, per part de Publi Rupili, pretor de Sicília, i d'una comissió de *decemviri*, d'uns estatuts per a l'organització d'aquesta província, coneguts com a *lex Rupilia*, que van constituir la seva *lex provinciae*, doncs existiria una claríssima coincidència cronològica entre aquesta comissió de *decemviri* enviada a Sicília i aquella que, segons **Apià**, va arribar a *Hispania*, i més tenint en compte que ambdós territoris constituïen, curiosament, les províncies més antigues. A part d'aquesta comissió *decemviral* de Sicília, encarregada de la redacció de la llei provincial de la província, es té constància de l'existència d'una comissió, també de *decemviri*, a Macedònia i d'una altra, en aquest cas de cinc *legati*, a Ilíria, que, igualment, desenvoluparen tasques legislatives a les seves respectives províncies. En definitiva, **Salinas de Frías** considera que en aquests moments s'ha de situar l'organització general dels territoris provincials hispànics i, per tant, la concessió d'una autèntica *lex provinciae* per a les *Hispaniae*. Veure: E. Person, *Essai sur l'administration des provinces romaines sous la République*, París 1878, pp. 64-74 i 78-85; M. Salinas de Frías, *Conquista y romanización de Celtiberia*, Salamanca 1986, pp. 112-117; *Idem*, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 46-47, 78-80 i 84-85; C. Nicolet, *L'Inventaire du Monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire romain*, Fayard, París 1988, pp. 159-179 (notes pp. 283-290) (reed. París 1996); J. Ruíz de Arbuló, "Tarraco, Carthago Nova y el problema de la capitalidad en la Hispania Citerior republicana", *Miscel·lània Arqueològica a J.M. Recasens*, Tarragona 1992, p. 124; AA.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, *Historia de España*, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, pp. 130-132; C. Moatti, *Archives et partage de la terre dans le monde romain (IIe siècle avant-1er siècle après J.-C.)*, Collection École Française de Rome, 173, Roma-París 1993, pp. 7-30; A. Prieto Arciniega, "Apiano (Ib. 99) y el urbanismo de Tarraco", *Homenaje al profesor F. Presedo*, Sevilla 1994, pp. 618-622; *Idem*, "L'espace social du pouvoir en Hispanie romaine", *Pouvoir et Imperium (IIIe av. J.-C.-Ie ap. J.-C.)*, *Diaphora*, 6, Nàpols 1996, pp. 217-222; *Idem*, "Las transformaciones económicas de la Hispania Citerior durante la época republicana", *Italia e Hispania en la crisis de la República romana. Actas del III Congreso Hispano-Italiano (Toledo, 20-24 de septiembre de 1993)*, J. Mangas (ed.), Madrid 1998, pp. 95-96; P. Le Roux, *Romains d'Espagne. Cités et politique dans les provinces IIe siècle av. J.-C. - IIIe siècle ap. J.-C.*, Armand Colin, París 1995, p. 49; F. Pina Polo, "Las comisiones senatoriales para la reorganización de Hispania (App., Iber., 99-100)", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 23/2 (1997), pp. 83-104; J. Cortadella, O. Olesti i A. Prieto, "El estudio de las centuriaciones en la Península Ibérica: progresos y límites", *Arqueología Espacial*, 19-20 (1998), pp. 429-441.

³⁶⁷ O. Olesti, "La Romanització del Maresme: un nou model d'interpretació", *L'Avenç*, 172 (1993), pp. 8-15; *Idem*, *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I a.C.)*, *Estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Mataró 1995; *Idem*, "Actuaciones catastrales y romanización en el territorio del Maresme en época republicana: la contribución del estudio arqueológico", *Studia Historica* (Historia Antigua), 13-14 (1995-96), pp. 105-124; *Idem*, "Le territoire de Maresme", *Atlas Historique des Cadastres d'Europe*, M. Clavel-Lévêque i A. Vignot (eds.), Brusel·les 1998, pp. 1-10 (Dossier I); *Idem*, "Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I a.C.: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral", *Empúries*, 52 (2000), pp. 55-86.

³⁶⁸ A. Prieto Arciniega, "Tarraco: de cité indigène a cité romaine", *Index*, 20 (1992), pp. 153-163.

La ciutat ibero-romana de *Tarraco*, “centre polític-administratiu” de la *Hispania Citerior*.

En general, pel que fa al s. II a.C., les fonts literàries antigues ens aporten molt poca informació sobre *Tarraco* i el seu *hinterland*. Tot i això, sabem, per algunes mencions aï llades, que la regió mantingué la seva rellevància i que la ciutat ibero-romana de *Tarraco* continuà exercint les funcions de centre d’hivernada i de principal base d’operacions de Roma a *Hispania*, donada la seva estratègica ubicació, funcions que, amb absoluta certesa, ja havia desenvolupat durant el conflicte romano-cartaginés, a tenor de les notícies contingudes a les fonts literàries referents a les successives assemblees d’aliats convocades a la mateixa *Tarraco*, els anys 217, 210 i 209 a.C., que constitueixen uns testimonis força significatius que revelen, sense cap mena de dubte, el caràcter de centre polític adquirit per la ciutat durant la guerra (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXII, 19; XXVI, 19, 12-14; i XXVI, 51, 10-11; **Polibi**, *Hist.* X, 34).

Gràcies a les mencions contingudes en els darrers llibres conservats de **Titus Livi**, sabem que *Tarraco*, sota el govern de Tiberi Semproni Grac, complia amb funcions realment rellevants i, per exemple, tenim constància de que el pretor, en el marc d’una de les seves campanyes militars a la Celtibèria, va conduir al seu exèrcit a *Tarraco* per a procedir al llicenciament dels veterans, a la distribució dels reclutes i a l’organització de tot el contingent («*ibi dimittere veteranos supplementaque distribuere et ordinare omnem exercitum sese velle*»), la qual cosa denota el fonamental lloc que la ciutat ocupava pel que fa a la gestió de la província (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XL, 39, 3-4). Es tracta d’una cita aï llada, però és molt significativa, doncs no es posseeixen notícies anàlogues que ens indiquin que actes d’aquest tipus es realitzessin a altres localitats.

D’altra banda, tenim constància també de que la ciutat al llarg de les Guerres Celtibèriques (155-133 a.C.) va continuar sent un nucli important de proveïment i una base fonamental per a les operacions militars³⁶⁹.

Juntament amb la notícia de **Livi**, anteriorment al·ludida, hauríem de referir-nos a una menció continguda al *De bello civili* de **Cèsar**, que, malgrat parlar d’uns fets que esdevingueren a mitjans del s. I a.C., també ens permet vislumbrar l’important paper desenvolupat per *Tarraco* al llarg de tot el període tardo-republicà. Concretament, aquesta cita fa referència a com Cèsar, després de la seva victòria sobre els pompeians a la batalla d’*Ilerda*, l’any 49 a.C., convoca una assemblea provincial a *Corduba*, indubtablement la ciutat més important de la *Ulterior*, i com, immediatament després, embarca a *Gades* vers *Tarraco*, on convoca altra assemblea d’abast provincial, la quarta assemblea provincial de la *Hispania Citerior* de la que tenim constància, després de les tres realitzades durant la II Guerra Púnica, totes fetes significativament a *Tarraco* (**Cèsar**, *B.C.* II, 21). Es força interessant l’equiparació del rang d’ambdues ciutats que es desprèn de la notícia, que, donada la importància de l’esdeveniment referit, havien de funcionar com els “centres polític-administratius” de les seves respectives províncies i més tenint en compte que en època augustiana s’erigirien com a capitals provincials³⁷⁰.

En definitiva, les poques dades amb les que comptem, semblen indicar que *Tarraco*, tal i com ja vam avançar en l’apartat anterior, va ser el “centre polític-administratiu de la província”, mantenint una certa equitat amb *Carthago Nova*, posició preeminent que

³⁶⁹ J. Arce, “Las guerras celtíbero-lusitanas”, *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 79-98; C. González Román, N. Marín Díaz i J.M. Roldán Hervás, “Numancia contra Roma”, *Cuadernos de Historia* 16, núm. 26, Madrid 1985; AA.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, *Historia de España*, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, pp. 44-76; S.J. Keay, *Hispania Romana*, Barcelona 1992, pp. 33-46.

³⁷⁰ J. Ruiz de Arbulo, “Tarraco, Carthago Nova y el problema de la capitalidad en la Hispania Citerior republicana”, *Miscel·lània Arqueològica a J.M. Recasens*, Tarragona 1992, pp. 116 i 127-128.

s'acabaria de consolidar en època d'August, moment en el qual la ciutat s'erigí com a capital provincial (**Dió Cassi**, *Hist. rom.* LIII, 12, 5). Des de la nostra òptica, com ja hem comentat, durant l'època tardo-republicana, encara no es pot aplicar el terme "capital" a la ciutat de *Tarraco*, tal i com fan **J. Martínez Gázquez**³⁷¹ i, especialment, **J. Ruiz de Arbulo**³⁷², a partir de les mencions contingudes a les fonts, i preferim referir-nos a ella com a "centre polític-administratiu de la província", doncs pensem que la seva consolidació com a capital, amb totes les seves implicacions, és producte d'un llarg procés que no culminarà fins a l'època augustiana³⁷³.

La presència de romano-itàlics a la costa tarraconense. El *conuentus ciuium Romanorum*.

La comunitat republicana tarraconense va tenir, des del començament, una població mixta composta de romano-itàlics i d'indígenes, als quals **Titus Livi** denomina "*socii*", degut a la seva actitud filo-romana (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXII, 22, 2).

La importància política i econòmica de *Tarraco* féu que, des de ben aviat, esdevingués un important focus d'atracció d'una immigració civil romana i itàlica que sembla controlar les principals activitats econòmiques desenvolupades a la ciutat, que, com a important centre militar, polític i econòmic de Roma a la Península Ibèrica, s'erigí com a epicentre de les actuacions romanes que poc a poc provocarien la dissolució dels anteriors sistemes d'organització indígenes. Des de *Tarraco*, els nouvinguts imposarien una nova hegemonia marcada pel control i per la transformació de les anteriors formes de producció que es dirigirien, cada cop més, vers el mercat, segons les directrius imposades per Roma. En aquest procés, sens dubte, jugaren un paper cabdal la introducció de l'esclavatge i el desenvolupament del capital mercantil que conduirien a la definitiva dissolució de les organitzacions socials prèvies, que foren substituïdes per un nou marc de relacions més acord amb els interessos romans³⁷⁴.

³⁷¹ J.M. Martínez Gázquez, "Tarragona y los inicios de la romanización en Hispania", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 4-5 (1982-83), p. 81.

³⁷² J. Ruiz de Arbulo, "Tarraco, Carthago Nova y el problema de la capitalidad en la Hispania Citerior Republicana", *Miscel·lània Arqueològica a J.M. Recasens*, Tarragona 1992, pp. 127-128; *Idem*, "Tarraco, escenografía del poder, administración y justicia en una capital provincial romana (s. II a.C.-II d.C.)", *Empúries*, 51 (1999), pp. 31-61.

³⁷³ No hem d'oblidar l'arriscada proposta de **J. Gimeno**, qui afirma que la dualitat *Tarraco-Carthago Nova* mai es va superar i que *Tarraco* no va convertir-se en capital de la *Hispania Citerior* fins a l'època flàvia i només «*PORQUE es obra de los Escipiones, mientras que Carthago Nova, con toda su importancia geográfica, históricamente tiene la traba de serlo de los púnicos*» (p. 79). **Gimeno** pensa que *Tarraco* no fou la capital provincial fins a l'època de Vespasià, moment en què es converteix en la seu del *concilium provinciae* i es construeixen les grans zones públiques de caire provincial a la Part Alta de la ciutat. Segons ell, fins a l'època flàvia es mantindria la dicotomia entre *Carthago Nova* i *Tarraco*, quelcom que, en la seva opinió, es reflexa especialment a l'obra d'**Estrabó**. Veure: **J. Gimeno**, "Plinio, *Nat. hist.* III, 3, 21: reflexiones acerca de la capitalidad de *Hispania Citerior*", *Latomus*, 53 (1994), pp. 39-79.

³⁷⁴ En opinió de **P.A. Brunt**, el volum d'emigració itàlica fora d'Itàlia durant l'època tardo-republicana fou poc important i no s'intensificà fins als temps de Cèsar, impulsor d'un profund projecte de municipalització provincial. Segons **Brunt**, els corrents migratoris estarien integrats per poquíssims individus, a causa de la reticència dels habitants de la Península Itàlica a emigrar a terres llunyanes com les *Hispaniae*, en un moment en el qual l'Estat romà encara no havia creat fora d'Itàlia un moviment colonitzador de caràcter generalitzat sota la seva direcció. Per aquest autor, la migració provincial durant l'època tardo-republicana s'ha de veure com quelcom individual i restringit a homes de negocis, als seus agents i als soldats, definint-se dos tipus de corrents migratoris, el civil-comercial i el militar. **RC. Knapp** manté una postura similar, doncs creu que les migracions generades pel procés de conquesta durant el s. II a.C. no foren de gran entitat. En contra d'aquesta opinió, **A.J.N. Wilson** pensa que l'emigració romano-itàlica a *Hispania* fou nombrosa, tot i que reconeix que les fonts no ho indiquen amb claredat. En aquesta mateixa línia es situaria **E. Gabba**, que opina que el llarg conflicte bèl·lic de les Guerres Cèltiques i Lusitanes motivà l'arribada d'un gran nombre de soldats itàlics que després de llicenciar-se s'establiren a *Hispania* com a colons agrícoles, i més considerant que Itàlia patia des de mitjans del s. II a.C. una decadència del petit camperolat davant l'extensió del sistema latifundista. Altre gran incentiu per a l'emigració vers la Península Ibèrica, en opinió de **Gabba**, fou la mineria. **M. Villanueva**, amb una actitud conciliadora respecte a les dues tendències historiogràfiques existents, considera que el problema del volum global dels contingents migratoris no es pot resoldre amb exactitud. **Villanueva** opina que és improbable que els contingents d'emigrants itàlics fossin massa elevats degut a les circumstàncies polítiques, ideològiques i socio-econòmiques existents a Itàlia (crisi demogràfica del s. II a.C., falta d'organització estatal del fenomen colonial a les províncies, etc...), afirmació que matisa dient que el pes de l'emigració romano-itàlica degué ser important en algunes zones «*como el Valle del Ebro y Cataluña, en las regiones mineras y en los lugares próximos a sedes de guarniciones permanentes*». Això suposa que els emigrants arribaren especialment per a conquerir (integrats en els exèrcits de conquesta) i per explotar (especialment en el cas d'agents, esclaus o lliberts, al servei de les èlites comercials italianes que estenen els seus interessos a *Hispania*). **J. Pons** és de la mateixa opinió i després d'haver estudiat la problemàtica a l'àrea catalana, conclou assenyalant la impossibilitat

Els romans i els itàlics que es van instal·lar a *Tarraco* s'organitzaren entre ells de manera independent a la població indígena en un *conuentus*³⁷⁵, que, progressivament,

de poder determinar el volum demogràfic de la immigració romano-itàlica, encara que suggereix una major importància pel que fa a l'àrea litoral i prelitoral, i remarcant que «la colonització itàlica no fou excloent amb la població autòctona, sinó més aviat un poderós agent de transformació del país, transformació de la qual no restà aliena la població indígena. De fet, tots aquells nuclis on hem constatat un marcat caràcter colonial tenen noms d'origen pre-romà, prova d'una certa continuïtat, que també trobem a altres aspectes de la vida del país». Existeix més consens entre els investigadors a l'hora d'afirmar que en aquests contingents migratoris eren majoria els itàlics respecte als ciutadans romans. Alguns autors, a partir d'estudis onomàstics-prosopogràfics, han aconseguit precisar la procedència dels immigrants. Tots ells confirmen la importància que tingué en aquest sentit la Campània i el Laci centro-meridional. Darrerament, **A. Barreda** ha matisat aquesta apreciació constatant «que las gentes itálicas de la Italia central y samnitas jugaron también un papel importante en los contingentes migratorios a Hispania en las coordenadas cronológicas que nos ocupan (218 a.C.-14 d.C.) y que, por lo tanto, el protagonismo no fue exclusivo de la Campania y del Lacio centro-meridional, como se afirma tradicionalmente». La troballa al *forum* colonial de *Tarraco* d'un bol del denominat Grup de la Clava Hercúlia (ceràmica de vernís negre de producció calena amb una datació, poc precisa, dins el s. III a.C., i amb una difusió important per la Itàlia central) i els resultats oferts per la llengua (datiu en "-a", observable al grafit del relleu trobat a la Torre de Minerva, que denota la presència de *gentes* de la Itàlia central) i per l'onomàstica (pel cas de *Tarraco* són significatius els nomina «Magius» -RIT 6b, «Nonius» -RIT 14, «Rubena» -RIT 15, «Sapo(nius)», «Varaeus/Varaiea» -RIT 17, «Veicius» -RIT 6a- i «Verulanus» -RIT 6b, gentilicis típicament itàlics, poc freqüents, i que, per tant, permeten determinar el seu origen; els seus paral·lels es troben a la Campània, el *Samnium* i les regions sabèliques de la Itàlia central -*Marsi, Piceni, Marrucini*), porten a **Barreda** a considerar «como regiones originarias de las gentes republicanas tarraconenses las regiones sabélicas de la Italia central (sabinos, pelignos, marrucinos, picenos), el Lacio extra-urbano -sobre todo, centro-meridional (volusco-auruncos, cf. *Tarracon/Tarracina*)- y la Campania septentrional (*Capua, Cales*)». En definitiva, els contingents d'immigrants romans i itàlics foren reduïts i van estar integrats fonamentalment per *negotiatores, mercatores* i *redemptores* que viatjaven a les principals ciutats hispàniques com *Gades, Carthago Nova* o *Tarraco*, per desenvolupar les seves activitats financeres i mercantils. Al costat d'aquests, trobaríem els soldats romans que, una vegada llicenciats s'acabaven assentant en terres que havien estat expropiades i transformades en *ager publicus* per ser objecte de repartiments *viritim*. La Crisi Agrària a Itàlia, motivada per l'acaparament de terres per part de la *nobilitas*, intensificà al llarg dels ss. II i I a.C. l'afluència d'itàlics i romans cap a les prometedores terres hispàniques. L'epigrafia republicana de *Tarraco* documenta, principalment, la presència de lliberts i d'esclaus (RIT 3, 5-8, 10, 12-14, 16 i 17), el contingent de població estrangera més important, sempre implicats en agrupacions comercials, que, segurament, treballarien al servei d'amos afincats a Itàlia, majoritàriament a Càpua (Campània), tal i com demostren els estudis onomàstics realitzats. En paraules d'**A.M. Marín Díaz**, l'onomàstica permet pensar en «la existencia de una importante emigración económica de libertos a fines del s. II a.C. hacia los principales centros económicos de la costa levantina, Carthago Nova y Tarraco; esta emigración procedería muy posiblemente de las importantes ciudades de la Campania, que de esta forma no solamente proyectan sus intereses comerciales hacia el Mediterráneo Oriental, sino también hacia la Península Ibérica. Los escasos esclavos que aparecen en la epigrafía de Tarraco y Carthago Nova en época republicana también poseen una onomástica que guarda relaciones con patronos campanos». Això ens indica que les èlites itàliques no intervingueren directament en el procés productiu, sinó mitjançant *negotiatores* i clienteles i que els esclaus i, especialment, els lliberts jugaren un paper molt important en la vida econòmica i social de la ciutat. La vinculació dels lliberts i dels esclaus amb les activitats comercials, és producte de la mala consideració que el comerç tenia dins la societat antiga, enfront de l'agricultura, considerada la forma més honesta d'enriquir-se, font de prestigi i de poder polític. Hi ha nombrosos escriptors llatins que alaben la possessió de terres enfront d'aquell que desenvolupa una activitat comercial, com, per exemple, **Columela** (*De re rustica*, Prefaci, 4-8), **Ciceró** (*De Oratore* I, 234-257; *De Officiis* I, 92 i I, 151) i **Calístrat** (*Digesto* L, 2, 12). **A. Carandini**, **P. Veyne**, **P. Garnsey** i **R. Saller**, que analitzen el treball d'esclaus i de lliberts dins el comerç, observen que, en efecte, en molts casos els terratinents delegaven en lliberts i esclaus per a que es dedicaren a les activitats comercials i artesanals, als quals deixaven gran capacitat d'acció, encara que eren ells els grans beneficiaris, constituint una bona forma emmascarada d'aconseguir riquesa sense embrutar-se les mans. La mala consideració de l'activitat comercial explica perquè un comerciant que s'hagués enriquit invertia els seus diners en terres per a ennoblir-se i ser ben considerat. Un clar exemple d'això ho tenim en el còmic personatge literari de **Trimalció del Satiricó de Petroni**. Veure: A. García-Bellido, "Los mercatores, negotiatores y publicani como vehículos de romanización en la España romana preimperial", *Hispania*, XXVI (1966), pp. 497-512; P.A. Brunt, "Italian emigration: general considerations", *Italian Manpower, 225 B.C.-A.D. 14*, Part II, Oxford 1971, pp. 159-165 i 233; *Idem*, *Conflictos sociales en la República*, Buenos Aires 1973, pp. 64-65; R.C. Knapp, *Aspects of the roman experience in Iberia 206-100 B.C.*, Anejos de *Hispania Antiqua*, IX, Valladolid 1977, pp. 157-158; A.J.N. Wilson, *Emigration from Italy in the Republican Age of Rome*, Manchester 1966, pp. 9-10, 22-27 i 29-42; E. Gabba, "Sull'emigrazione romano-italica in Spagna nel II sec. a.C.", *Esercito e Società nella tarda Repubblica romana*, Florència 1973, pp. 289-299; *Idem*, "I ceti elevati nell'Italia insorta", *ibidem*, p. 212; J.M. Roldán, "La romanización", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Càtedra, Madrid 1978, pp. 175-223 (especialment pàgines 197-210); A. Carandini, *L'Anatomia della Scimmia. La Formazione economica della Società prima del Capitale*, Torí 1979, p. 114; K. Hopkins, *Conquistadores y Esclavos*, Barcelona 1981 (original en anglès, Cambridge 1978), p. 17; J. Pons, "Propietats agràries d'itàlics a Catalunya: consideracions a l'entorn de les mansions de la Via Augusta que duen el sufix -ana-", *Pyrenae*, 21 (1985), pp. 129-139; *Idem*, *Territori i societat romana a Catalunya. Dels inicis al Baix Imperi*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 90-126 (especialment pàgines 98-100); M.A. Marín Díaz, "La emigración itálica a Hispania en el siglo II a.C.", *Studia Historica* (Historia Antigua), 4-5 (1986-1987), pp. 53-63; *Idem*, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada 1988, p. 81; G.E.M. Ste. Croix, *La lucha de clases en el mundo griego antiguo*, Barcelona 1988, pp. 48, 57, 147 i 160; P. Garnsey i R. Saller, *El Imperio Romano. Economía, sociedad y cultura*, Barcelona 1990, pp. 59, 70, 132 i 143; P. Veyne, "Vida de Trimalción", *La sociedad romana*, Madrid 1990, pp. 11-51; *Idem*, "El Imperio Romano", a P. Ariés i G. Duby (dirs.), *Historia de la vida privada*, 2: *Imperio Romano y Antigüedad Tardía*, Madrid 1992, p. 67; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, pp. 31-32; A. Prieto Arciniega, "Tarraco", *I Congreso Histórico-arqueológico Hispano-italiano (Elche, 26-29 de octubre de 1989)*, *Dialoghi di Archeologia*, 1-2 (1992), pp. 90-91; *Idem*, "Las transformaciones económicas de la Hispania Citerior durante la época republicana", *Italia e Hispania en la crisis de la República romana. Actas del III Congreso Hispano-Italiano (Toledo, 20-24 de septiembre de 1993)*, J. Mangas (ed.), Madrid 1998, pp. 94-95; M. Villanueva, "La inmigración y asentamiento romano-itálico en Hispania como factor de romanización del campo", *Homenaje al profesor F. Presedo*, Sevilla 1994, p. 774; J.M. Abascal, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Anejos de *Antigüedad y Cristianismo*, II, Múrcia 1994, pp. 178, 189, 211, 244 i 245; P. Le Roux, "L'émigration italique en Citerieure et Lusitanie jusqu'à la mort de Néron", *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en Occidente. Actas del Coloquio Roma y las primeras culturas epigráficas del Occidente mediterráneo (siglos II a.E.-I d.E.) (Zaragoza, 4-6 de noviembre de 1992)*, Saragossa 1995, pp. 85-95; A. Barreda, *Gentes itálicas en Hispania Citerior (218 a.C.-14 d.C.)*. *Los casos de Tarraco, Carthago Nova y Valentia*, Bellaterra 1998 (Tesi Doctoral), pp. 77-108, 123, 125, 381-395 i 432.

³⁷⁵ G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 31.

aglutinà als indígenes que s'estaven romanitzant³⁷⁶.

En efecte, cal dir que les diverses associacions de ciutadans que sorgiren als diferents centres de la província, realitzaven reunions periòdiques de tipus privat i voluntari, és a dir, sense un reconeixement oficial, *conuentus ciuium Romanorum*, amb la finalitat de mantenir i reforçar els vincles entre el conjunt de ciutadans romans i d'itàlics que havien emigrat a la província³⁷⁷, doncs era fonamental estar units davant un món que els era estrany i, en ocasions, hostil.

Aquestes reunions, de les quals ens parlen excepcionalment les fonts literàries (**Cèsar**, *B.C.* II, 18, 4; II, 19, 3; i II, 20, 5; **Cèsar**, *B. Alex.* 56-59; **Suetoni**, *Caes.* VII, 1), es produï en amb certa periodicitat i podien tenir un caràcter polític, social, econòmic, religiós o administratiu.

A més, tot sembla indicar que els *conuentus ciuium Romanorum* tenien relacions directes amb el govern provincial, però aquestes són molt difícils de precisar, i, per exemple, sabem que els seus integrants no podien ser jutjats per tribunals locals seguint el dret autòcton, ja que era una competència del governador que podia delegar la seva *potestas* en un representant.

Conuentus d'aquesta mena s'han constatat a *Hispania* des d'època molt primerenca, tots a futures capitals de *conuentus iuridici* com *Corduba*, *Hispalis*, *Gades* o *Tarraco*. Possiblement, hauríem d'acceptar la relació entre els *conuentus ciuium Romanorum* i els *conuentus iuridici*, tal i com suggereix **J.A. Pérez Almoquera**³⁷⁸, però també és lògic que aquests *conuentus ciuium Romanorum* apareguessin als centres més importants, focus d'atracció d'itàlics, contribuint al seu desenvolupament i posterior elecció com a capitals conventuals³⁷⁹.

En definitiva, al llarg de l'època tardo-republicana sembla que l'actuació romano-itàlica a *Tarraco* es desenvolupà mitjançant un *conuentus* generat al voltant del nucli de *negotiatores*, *mercatores* i *redemptores* itàlics que tingueren una presència i una activitat molt important a *Tarraco* i que es convertí en una sòlida comunitat que exercí un fort control sobre el nucli de població indígena, que progressivament es fou incorporant, començant per les élites, la part més filo-romana de la població indígena i que aspirava a aconseguir la preciada ciutadania romana a títol individual³⁸⁰.

³⁷⁶ A.J.N. Wilson, *Emigration from Italy in the Republican Age of Rome*, Manchester 1966, pp. 13-18; E. Gabba, "Sull'emigrazione romano-italica in Spagna nel II sec. a.C.", *Esercito e società nella tarda Repubblica Romana*, Florència 1973, pp. 290-291; J. Ruiz de Arbulo, "Los inicios de la romanización en Occidente: los casos de Emporion y Tarraco", *Athenaeum*, LXXIX, fasc. II (1991), pp. 481-483; M.L. Cortijo Cerezo, *Administración territorial de la Bética Romana*, Còrdova 1993, p. 124.

³⁷⁷ Sembla que els itàlics també integraven els *conuentus ciuium Romanorum*, encara que no obtingueren la ciutadania romana fins al 89 a.C., després de la Guerra dels *Socis* (91-88 a.C.). Mentre que a Itàlia, abans del *Bellum Sociale*, existia una clara discriminació dels *italici* respecte als *ciues Romani*, a les *provinciae*, lluny de l'*Urbs*, fou relativament fàcil el sorgiment d'un incipient procés d'equiparació entre el col·lectiu itàlic i el romà. Les denominacions genèriques utilitzades per les fonts escrites per a referir-se conjuntament als *italici* i als *ciues Romani* habitants de les províncies (*romaioi*, *romani*, *togati*, *italici*, *italikoi*, *italoi*, etc...), constitueixen un element indicatiu al respecte. En opinió d'**E. Gabba**, és precisament fora de la Península Italiana on s'inicia «una prima embrionale unità di Romani e di Alleati Italici». Veure: E. Gabba, "Il problema dell'"unità" dell'Italia Romana", *La Cultura Italiana: Atti del Convegno della Società Italiana di Glottologia (Pisa, 19 e 20 dicembre 1977)*, Pisa 1978, p. 13; A. Barreda, *Gentes itálicas en Hispania Citerior (218 a.C.-14 d.C.)*. *Los casos de Tarraco, Carthago Nova y Valentia*, Bellaterra 1998 (Tesi Doctoral), pp. 25-35.

³⁷⁸ J.A. Pérez Almoquera, "Una hipòtesi sobre el seu origen: els 'conventus iuridici' romans", *L'Avenç*, 44 (1981), p. 36.

³⁷⁹ M.L. Cortijo, *La administración territorial de la Bética romana*, Còrdova 1993, p. 124; AA.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, *Historia de España*, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, pp. 140-144.

³⁸⁰ La condició de ciutadà romà significava pertànyer a l'element dominant dins l'Estat i, per tant, gaudir de plenitud de drets polítics, jurídics, etc... Roma utilitzà aquest *status* per a guanyar-se la fidelitat de molts indígenes, concedint-lo com a premi pels seus serveis. Les primeres concessions de ciutadania romana apareixen restrictivament dins el marc de les relacions de patronat establert entre els generals romans i els indígenes. Sabem que Escipió, Sempronius Grac, Pompeu, Sertori i Cèsar crearen al seu entorn grans xarxes clientelars, buscant el recolzament de les élites indígenes. Les concessions de ciutadania als indígenes comencen a ser més freqüents amb posterioritat a la Guerra dels *Socis*, moment en el qual els aliats itàlics de Roma aconsegueixen la plena ciutadania romana. Precisament, de l'any 89 a.C. data el Bronze d'*Ascoli* que ens parla de la concessió de la ciutadania a un esquadró de cavalleria, la *Turma Salluitana*, efectuada pel general Cneu Pompeu Estrabó, el pare de Pompeu Magne.

La situació de la població indígena tarraconense i la problemàtica entorn a l'estatut de la *Tarraco* tardo-republicana.

Al costat dels *romaioi*, organitzats en *conuentus*, estaven els pobladors indígenes que, lògicament, continuaren habitant la seva ciutat que, després de la conquesta romana, es convertí en peregrina, amb un estatut concret que no s'ha pogut determinar amb total seguretat.

La major part de les ciutats i comunitats peregrines hispàniques obtingueren l'estatut de *ciuitates stipendiariae*, el més precari, degut a la seva actitud bel·licosa contra Roma³⁸¹. Però tot sembla indicar que aquest no va ser el cas de *Tarraco*, que des de bon començament va recolzar al bàndol romà (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXVI, 45, 7), i s'erigí com la principal base d'operacions dels romans al llarg de la II Guerra Púnica, una condició que va continuar mantenint durant tot el període tardo-republicà, doncs fou escollida com a "centre polític-administratiu" de la *Hispania Citerior*, tot i que mantenint un cert equilibri amb *Carthago Nova*, l'altre gran nucli urbà del Llevant peninsular.

Així doncs, probablement, la *Tarraco* tardo-republicana estigué dins el reduït grup de ciutats peregrines hispàniques que, abans de l'època cesariana i augustiana (moment de desenvolupament de la colònia i del municipi), foren reconegudes com a subjectes polítics sobirans i gaudiren d'un estatut privilegiat, és a dir, dins el grup de les ciutats federades (*foederatae*) i ciutats lliures (*liberae et immunes sine foedere*), les quals es regien autònomament, estaven exemptes de l'acció governativa i fiscal de l'Estat³⁸² i no tenien l'obligació d'allotjar tropes, encara que havien d'aportar recursos a la seva "aliança" amb Roma i tenien retallada la seva sobirania exterior, ja que no podien establir tractats ni declarar guerres amb altres pobles al marge de la seva relació amb Roma³⁸³. **R. Bernhardt**³⁸⁴ va intentar determinar l'estatut que la ciutat ostentà al llarg del període republicà a partir d'una notícia de **Ciceró** que ens informa de com el cònsol de l'any 114 a.C., Gai Porci Cató, desterrat de Roma l'any 108 a.C., adquirí la ciutadania de *Tarraco* (**Ciceró**, *Pro Balb.* I, 11, 28). Com que la condemna al desterrament suposava l'obligada sortida de l'Estat romà, **Bernhardt** va arribar a la conclusió que *Tarraco*, com a ciutat peregrina, fou probablement

³⁸¹ Dins l'àmbit de les províncies, Roma establí tot un seguit de diferències amb els pobles i les ciutats segons el seu comportament en el moment de la conquesta: ciutats lliures, amigues i independents (*liberae et immunes*), que obtenien la seva autonomia en recompensa per la seva fidelitat a la causa romana (*amicitia*); ciutats federades (*foederatae*), autònomes però sotmeses mitjançant un pacte bilateral (*foedus*), normalment desequilibrat (*iniquum*) a favor de Roma; i ciutats estipendiàries (*stipendiariae*), que es lliuraven a Roma mitjançant una *deditio* (rendició sense condicions), és a dir, oposant resistència, i que passaven a ser considerades, per dret de guerra, propietat del poble i del Senat de Roma (*ager provincialis*) i els seus habitants, si no havien estat venuts com a esclaus, *peregrini* (o sigui, estrangers a la seva pròpia terra). Aquests a canvi del pagament d'una sèrie de tributs, un de caràcter personal anomenat *stipendium* o *vectigal* i altre de caràcter territorial o *tributum*, podien mantenir la *possessio* (simplement l'ús, l'usdefruit) de l'*urbs* i del seu *territorium*, no la *proprietas* (el domini eminent). Els *peregrini* podien gaudir dels seus béns, mentre que ho permetés el Senat i el poble romà, i la terra ocupada per aquests podia ser desallotjada a conveniència de Roma (per necessitats militars, per fundar una colònia, per a vendre-la a romans o itàlics, etc...). Les ciutats estipendiàries estaven privades de drets i sotmeses a la voluntat del governador provincial, sense cap protecció legal contra la rapinya dels cobradors d'impostos, comerciants i canviadors romans i itàlics. L'Estat romà monopolitzava la major part dels recursos bàsics (mines, impostos, salines, etc...), que després podien donar en arrendament a societats privades (*societates publicanorum*). També les seves polítiques exteriors estaven regulades per les directrius de Roma i els seus representats a les províncies i tenien l'obligació d'acceptar la presència de guarnicions militars. Veure: M.A. Marín Díaz, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania Republicana*, Granada 1988, pp. 25-38.

³⁸² Roma no va introduir massivament les seves tradicions i el seu dret en el món indígena, sinó que, subtilment, va provocar que les comunitats indígenes, per la seva pròpia iniciativa, fossin adoptant progressivament els usos legals romans. Tot i això, quan els seus interessos estaven en joc no dubtava en actuar de manera contundent.

³⁸³ J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, pp. 21-26; M.A. Martín, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada 1988, pp. 27-32; J.J. Sayas, "La administración en el Alto Imperio", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, p. 361; AA.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, *Historia de España*, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, pp. 147-151.

³⁸⁴ R. Bernhardt, "Die Entwicklung römischer amici et socii zu civitates liberae in Spanien", *Historia*, 24 (1975), pp. 411-424.

una ciutat lliure (doncs posseïa a el *ius exilii* que era característic d'aquest *status*)³⁸⁵, gaudint d'un estatut privilegiat, una hipòtesi que, més recentment, han seguit altres investigadors, com G. Alföldy³⁸⁶, J.M. Abascal i U. Espinosa³⁸⁷, M.A. Marín Díaz³⁸⁸, J. Ruiz de Arbulo³⁸⁹ i, encara que parcialment i amb moltes reserves, A. Prieto Arciniega³⁹⁰.

Respecte a la població local, és molt interessant observar la persistència d'inscripcions ibèriques en les quals apareixen noms indígenes (RIT 4, 9 i 18), que testimonien la integració d'un sector de la població dins la nova oligarquia local que s'estava gestant i que portaria, finalment, a l'abandonament de la seva llengua (com a mínim en els testimonis escrits) i a l'adopció d'una nomenclatura romana³⁹¹. El mateix procés s'observa a l'evolució de la cultura material amb la gradual desaparició de la ceràmica ibèrica fins a convertir-se en quelcom residual a començaments de l'Imperi. Possiblement, sota noms llatins s'amaga l'origen local de gran part de l'élite de la ciutat³⁹².

³⁸⁵ R. Bernhardt, "Die Entwicklung römischer amici et socii zu civitates liberae in Spanien", *Historia*, 24 (1975), p. 415.

³⁸⁶ G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 31.

³⁸⁷ J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, p. 23.

³⁸⁸ M.A. Marín Díaz, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada 1988, pp. 32-34.

³⁸⁹ J. Ruiz de Arbulo, "Tarraco, Carthago Nova y el problema de la capitalidad en la Hispania Citerior republicana", *Miscel·lània Arqueològica a J.M. Recasens*, Tarragona 1992, pp. 115-130; *Idem*, P. Otiña i J. Ruiz de Arbulo, "De Cese a Tàrraco. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibèrica y el proceso de romanización", *Empúries*, 52 (2000), p. 113.

³⁹⁰ A. Prieto Arciniega, "Tarraco", *I Congreso Histórico-arqueológico Hispano-italiano (Elche, 26-29 de octubre de 1989)*, *Dialoghi di Archeologia*, 1-2 (1992), p. 85 (també publicat a *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 14, 1992, p. 78).

³⁹¹ G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 32; J.M. Abascal, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, *Anejos de Antigüedad y Cristianismo*, II, Murcia 1994, pp. 31-35. Un aspecte essencial del procés de canvi cultural que esdevé al llarg del període tardo-republicà o ibèric final, és, sense cap mena de dubte, la substitució pel llatí de la llengua o llengües utilitzades dins l'àmbit territorial ibèric. La documentació epigràfica fa evident que l'ús de l'ibèric va continuar sent dominant fins al primer terç del s. I a.C. Tal i com a demostrat J. De Hoz, en un primer moment l'epigrafia llatina queda limitada estrictament a textos de caràcter públic o jurídic, mentre que el major nombre d'inscripcions conegudes d'aquesta primera època de la presència romana a *Hispania* és en llengua i en escriptura ibèriques. Aquest és el cas de les relativament abundants esteles funeràries amb epígrafs ibèrics, que es daten essencialment als ss. II a.C. i I a.C., sovint amb una clara influència llatina pel que fa al contingut i la paleografia. Aquesta persistència en l'ús de l'ibèric i la seva expansió en la segona meitat del s. II a.C. podria reflectir, segons De Hoz, la seva condició de llengua vehicular, utilitzada com a mínim des del s. V a.C. en àmplies zones del litoral ibèric, on possiblement es devien parlar llengües diverses. En aquestes condicions, i segons suggereixen altres contextos històrics similars, el poder romà hauria preferit utilitzar-la com a mitjà de relació amb diferents pobles conquistats, més que imposar el llatí. La vitalitat de la llengua i de l'escriptura ibèriques, en aquesta primera etapa del domini romà, queda també ben demostrada per la seva expansió vers àrees fins aquell moment encara no iberitzades, com ara les regions centrals del Pirineu català, on per primera vegada apareix una epigrafia ibèrica ben testimoniada, a la vegada que es documenta una cultura material d'aspecte ibèric. El mateix es pot dir de la seva introducció a la Celtibèria, on s'adopta el sistema d'escriptura ibèric, no l'abecedari. El període de màxima utilització del sistema d'escriptura ibèric sembla situar-se entre el darrer terç del s. II a.C. i el primer quart del segle següent, amb una important davallada sobretot des de mitjans del s. I a.C. De tota manera, n'hi ha encara grafits ibèrics sobre Terra Sigil·lata itàlica i sudgàlica, a una possible grao o *subsellium* trobada al teatre romà de Sagunt, datable almenys en època de Claudi o de Neró, i possiblement sobre làpides funeràries de datació sovint difícil, donada la manca de context en què solen aparèixer aquests documents, però que podrien perfectament entrar dins el s. I d.C. A partir de mitjans d'aquest segle desapareix completament l'ús de l'escriptura ibèrica. En aquest moment, es trobava, sens dubte, molt avançat el procés de substitució lingüística de l'ibèric (i, possiblement, d'altres llengües parlades a l'àrea ibèrica) pel llatí, encara que és difícil saber quan es va produir la definitiva desaparició de l'ús oral d'aquesta o d'aquestes llengües. En aquest sentit, les úniques informacions utilitzables són algunes referències de les fonts literàries antigues, escasses i, sovint, d'interpretació difícil, que han estat recollides per F. Arasa. Així sabem, a través de Ciceró, que abans de l'any 45 a.C. les comissions d'hispanics i de púnics que arribaven davant el Senat romà necessitaven un traductor (Ciceró, *De Diu*, II, 131), i el 25 d.C. un camperol de *Temes* (Montejo de Tierras, Soria), ciutat ubicada dins l'antic territori dels arèvacs, una de les tribus celtibèriques més fortes i més aïllades, encara utilitzava la llengua pròpia. A més, Marc Corneli Frontó, en ple s. II d.C., indica, dirigint-se a Marc Aureli, que el seu pare era elogiat pels íbers *sua lingua*, i el bisbe Eutropi, al s. VI d.C., es refereix a habitants de la Península Ibèrica que no comprenien el llatí, sense, però, que es pugui precisar a quina àrea geogràfica concreta pertanyien. En canvi, segons Estrabó, a l'inici del principat d'August els turdetans ja no recordaven la seva llengua pròpia (Estrabó, *Geogr.* III, 2, 15). Veure: L. Abad, "Arqueología romana del País Valenciano. Panorama y perspectivas", *Arqueología del País Valenciano: panorama y perspectivas*, Alacant 1985, p. 345; F. Arasa, "Aproximació a l'estudi del canvi lingüístic en el període iberoromà (segles II-I a.C.)", *Arse*, 28-29 (1994-95), pp. 83-107; J. De Hoz, "Escrituras en contracto: ibèrica y latina", *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en occidente*, F. Beltrán Lloris (ed.), Saragossa 1995, pp. 63-68 i 74; M. Mayer i J. Velaza, "Una inscripción ibèrica en el teatro de Sagunto", *Studia Philologica Valentina*, 1 (1996), pp. 107-110; J. Sanmartí, "El món ibèric de la plenitud a la dissolució (segles II-I a.C.)", *II Curs d'Història Monetària d'Hispania. La moneda en la societat ibèrica (Barcelona, 26-27 de novembre de 1998)*, Barcelona 1998, pp. 18-19.

³⁹² A. Prieto Arciniega, "Tarraco", *I Congreso Histórico-arqueológico Hispano-italiano (Elche, 26-29 de octubre de 1989)*, *Dialoghi di Archeologia*, 1-2 (1992), p. 91 (també publicat a *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 14, 1992, p. 86).

En definitiva, tot això evidència el gran desenvolupament del sistema de la clientela al voltant dels caps militars romans al llarg de tot el període tardo-republicà amb la conseqüent integració de l'oligarquia indígena dins aquestes xarxes clientelars. És molt significatiu que el *nomen Cornelius* sigui un dels més freqüents a l'epigrafia de Tarraco, i el fet que dos *Cornelii* apareguin ocupant càrrecs colonials (RIT 169 i 341) i altres dos es presentin com a *amici* de *Quintus Caecilius Frontone, procurator Augusti* (RIT 157). També és important assenyalar que l'estada de Cneu Porci Cató a Tarraco, a finals del s. II a.C. (**Ciceró**, *Pro Balb.* I, 11, 28), podria vincular-se amb l'activitat a començaments d'aquest segle de Marc Porci Cató (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXIV, 8-16; **Apià**, *Iber.* XXXIX-XLI, 158-170) que, fins i tot, fou escollit com a *patronus* de la *Hispania Citerior* (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XLII, 31, 9 i XLIII, 2, 12) i que hauria establert forts vincles amb la població local³⁹³. A tot això hem d'afegir el fet que el *nomen Porcius* estigui enregistrat epigràficament des d'època tardo-republicana (RIT 11), fins i tot, a les estampilles sobre àmfores³⁹⁴, i que, a més, sigui freqüent al llarg del període imperial. Però la *gens* més representada a Tarraco fou l'*Aemilia*, de procedència romana, que es constata també des d'època tardo-republicana, gràcies, concretament, a una inscripció que testimonia tot un seguit de lliberts portadors d'aquest *nomen* (RIT 7)³⁹⁵ (RIT, Índex 1, pp. 485-491). Sembla, doncs, evident que l'activitat dels caps militars romans creant clientele entre la societat indígena estava força extensa. En paraules de **M.A. Marín Díaz**, recollint les opinions manifestades per **C. González Román**³⁹⁶, «en la mayor parte de los gentilicios romanos existentes en Hispania con anterioridad a las Guerras Civiles y, especialmente, en los casos en que estos nomina pertenecen a familias de la nobilitas que durante esta época ejercieron, en calidad de cónsul o prétor, como gobernadores de las provincias hispanas no debe observarse la presencia de ciudadanos romanos, sino más bien los peregrini, estipendiarios, federados o libres; y especialmente de la aristocracia ibérica que ha sobrevivido al impacto de la conquista y que, aunque dependiente del poder romano, controla aún las ciudades en las que se ubican, como se pone de manifiesto en sus emisiones con magistrados monetales»³⁹⁷.

Marín Díaz també incideix en l'existència d'un major nombre de *nomina* d'origen itàlic en comparació amb els de procedència romana, que s'explicaria pel fet que la major part dels gentilicis romans constats a la Península Ibèrica al llarg del s. II a.C., només són

³⁹³ E. Badian, *Foreing clientelae (264-70 B.C.)*, Oxford 1958, pp. 255-257; S.L. Dyson, "The distribution of Roman Republican family names in the Iberian Peninsula", *Ancient Society*, 11/12 (1980-81), pp. 258-263; M. Salinas de Frías, "La función del Hospitium y la Clientela en la conquista y romanización de la Celtiberia", *Studia Historica* (Historia Antigua), 1 (1983), pp. 21-42; *Idem*, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 87-89; J.M. Abascal, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Anejos de Antigüedad y Cristianismo, II, Murcia 1994, pp. 29-30, 116-125 i 203-204; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 29-38; P. Oñña i J. Ruiz de Arbulo, "De Cese a Tarraco. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibérica y el proceso de romanización", *Empúries*, 52 (2000), p. 113.

³⁹⁴ J. Miró, "Les estampilles sobre àmfores catalanes. Una aportació al coneixement del comerç del vi del Conventus Tarraconensis a finals de la República i principis de l'Imperi", *Fonaments*, 7 (1988), pp. 243-263; R. Pascual, *Index d'estampilles sobre àmfores catalanes*, Cuadernos de Arqueología, 5, Barcelona 1991, p. 90.

³⁹⁵ Respecte a la gran distribució del *nomen Aemilius* per la Península Ibèrica hem de fer referència obligada a diversos membres de la *gens Aemilia* que desenvoluparen una notable activitat sobre sòl hispànic. Hem de recordar les actuacions de *Lucius Aemilius Paulus, praetor* de la *Hispania Ulterior* l'any 191 a.C., de les quals només ens resta el testimoni del Bronze de Lascuta (CIL II, 5.041), de *Marcus Aemilius Lepidus Porcina*, cònsol l'any 137-136 a.C., que va participar al setge de Numància sense gaire èxit, i de *Marcus Aemilius Lepidus*, que va jugar un paper de primer ordre en la política romana de mitjans del s. I a.C. al formar part del II Triumvirat juntament amb Marc Antoni i Octavi, el futur August, fent-se càrrec de les dues províncies hispàniques i de la Gàl·lia Narbonense. Veure: S.L. Dyson, "The distribution of Roman Republican family names in the Iberian Peninsula", *Ancient Society*, 11/12 (1980-81), pp. 267-272; J.M. Abascal, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Anejos de Antigüedad y Cristianismo, II, Murcia 1994, pp. 29-30 i 67-72; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 29-38.

³⁹⁶ C. González Román, "Dediticii y clientes en el área ibérica de la Hispania republicana con anterioridad a las Guerras Civiles", *Esclavos y semilibres en la Antigüedad Clásica*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid 1989, pp. 187-205.

³⁹⁷ M.A. Marín Díaz, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada 1988, pp. 77-78; *Idem*, "La emigración itálica a Hispania en el siglo II a.C.", *Studia Historica* (Historia Antigua), 4-5 (1986-1987), p. 59.

producte de l'àmplia difusió de las clientele de determinats governadors provincials, descartant-se d'aquesta manera la possibilitat de que reflecteixin una extensa projecció de la ciutadania romana a *Hispania*, mentre que els *nomina* itàlics serien el fruit, d'una banda, de la presència de lliberts i d'esclaus, instal·lats als principals centres econòmics del Llevant peninsular, especialment *Tarraco* i *Carthago Nova*, que portarien a terme tot un seguit d'activitats comercials en nom dels seus *patroni* afincats a les importants ciutats de la Campània, i, d'altra banda, de l'important pes en els contingents militars establerts a la Península Ibèrica dels efectius aportats pels *socii* itàlics respecte al nombre de ciutadans romans, reflex de la crisi del clàssic exèrcit legionari, format per soldats-ciutadans, arran de la decadència del petit camperolat romà³⁹⁸.

4.2.3.- L'àrea tarragonina durant el període de les Guerres Civils.

Durant el s. I a.C., fins al Principat, quasi no hi hagueren esdeveniments polítics o militars que afectaren directament a *Tarraco* i al seu territori, doncs la ciutat va quedar parcialment al marge de les Guerres Civils de finals de la República, que van tenir com a escenari altres regions de la geografia peninsular³⁹⁹. Per aquesta raó, les fonts literàries, que aporten nombroses informacions sobre les províncies hispàniques, força implicades en el conflicte donat el seu alt grau de romanització i el complicat entramat de relacions de dependència i de clientela que alguns magistrats romans havien configurat al llarg dels anys de dominació, no ens han transmès masses notícies sobre la *Tarraco* de l'època i, en general, sobre el nord-est peninsular.

Des del punt de vista social, l'època de les Guerres Civils constituí un moment decisiu, doncs és va donar un pas important per a l'assentament definitiu dels romano-itàlics, així com per a l'increment dels vincles clientelars i l'ascens de les oligarquies indígenes. En aquest sentit foren fonamentals les actuacions de Pompeu i de Cèsar⁴⁰⁰.

La guerra de Sertori i les seves implicacions sobre el nord-est peninsular i el litoral tarragoní.

El primer conflicte bèl·lic del qual ens informen les fonts és la guerra de Sertori. Sabem que Quintus Sertori, prestigiós militar d'origen sabí, que havia servit a la *Gallia* i a *Hispania* sota les ordres de Gai Màrius i de Titus Didi, respectivament (**Plutarc**, *Sert.* 3, 5-10; **Apia**, *Iber.* XCIX-C, 428-437; **Sal·lusti**, *Hist.* I, 93-94), i que havia arribat a ocupar càrrecs de gran responsabilitat a la mateixa Roma, vers l'any 83 a.C., fou nomenat governador de la *Hispania Citerior*. El conflicte esclatà quan Luci Corneli Sul·la, que havia aconseguit desfer-se, finalment, dels seus opositors i s'havia aposentat en el poder a Roma

³⁹⁸ M.A. Marín Díaz, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada 1988, pp. 78-82; *Idem*, "La emigración itálica a Hispania en el siglo II a.C.", *Studia Historica* (Historia Antigua), 4-5 (1986-1987), pp. 60-63.

³⁹⁹ Sobre el període de les Guerres Civils i la repercussió que van tenir a *Hispania* podeu consultar a nivell divulgatiu: J.M. Roldán, "La Guerra Civil entre Sertorio, Metelo y Pompeyo (82-72 a.C.)", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Càtedra, Madrid 1978, pp. 113-139; *Idem*, "Las provincias hispanas en la era de Pompeyo", *ibidem*, pp. 141-153; *Idem*, "La Guerra Civil entre César y Pompeyo (49-31 a.C.)", *ibidem*, pp. 155-173; AA.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, *Historia de España*, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, pp. 76-111; S.J. Keay, *Hispania Romana*, Barcelona 1992, pp. 46-47.

⁴⁰⁰ A.J.N. Wilson, *Emigration from Italy in the republican Age of Rome*, Manchester 1966, pp. 32-40; M.A. Marín Díaz, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania Republicana*, Granada 1988, pp. 169-185; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, pp. 21-31 i 59-67; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 44-89; M. Salinas de Frías, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 93-113; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 70-177. Respecte a les xarxes clientelars que va generar Pompeu Magne al seu voltant hem de destacar l'aparició d'un nou treball: L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral).

com a dictador, va destituir, immediatament, a Sertori, donades les seves tendències polítiques i l'estreta col·laboració que havia mantingut amb Màrius i Luci Corneli Cinna en contra d'ell, i va procedir a nomenar un substitut que li fos fidel, Gai Anni Lusco. Sertori que sentia una profunda aversió per Sul·la i que es considerava el governador provincial legítim⁴⁰¹, no va voler renunciar al càrrec i va viatjar vers *Tarraco* per a prendre possessió del mateix (**Plutarc**, *Sert.* 6, 5-6; **Apià**, *B.C.* I, 108, 505-506). Sertori, que fou declarat proscrit, es va veure obligat a marxar cap a la Mauritània pels exèrcits d'Anni Lusco (**Plutarc**, *Sert.* 7-9; **Sal·lusti**, *Hist.* I, 95-102), però va ser capaç de dotar-se dels recursos necessaris per afrontar amb garanties un conflicte bèl·lic i, finalment, va aconseguir retornar a terres hispàniques on va consolidar les seves posicions (**Plutarc**, *Sert.* 10-12; **Sal·lusti**, *Hist.* I, 104-112; **Apià**, *Iber.* CI, 438-441). D'aquesta manera, s'inicià una cruenta guerra a la *Citerior* que Sul·la no veuria finalitzar i que es va perllongar al llarg de tot un decenni, de l'any 82 fins al 72 a.C.⁴⁰².

⁴⁰¹ G. Chic, "Q. Sertorius, proconsul", *Epigrafía hispánica de época romano-republicana*, Saragossa 1986, pp. 171-176.

⁴⁰² Possiblement, el millor treball realitzat sobre la figura de Sertori, des de la publicació de l'obra d'**A. Schulten**, *Sertorio* (Bosch, Barcelona 1949), sigui la Tesi Doctoral de **F. García Morá**, presentada al *Departamento de Prehistoria, Arqueología y Historia Antigua de la Universidad de Granada* el juny de 1990 i que ha estat publicada l'any 1991 en dos volums: F. García Morá, *Quinto Sertorio. Roma*, Universidad de Granada, Granada 1991; *Idem*, *Un episodio de la Hispania republicana: la guerra de Sertorio*, Universidad de Granada, Granada 1991 (ressenya a R. Plana, "Un nouvel ouvrage sur Sertorius", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 19/1, 1993, pp. 334-335). També és molt útil la consulta dels següents estudis: C. Cavaignac, "Metellus contre Hirtuleius", *Revue des Études Anciennes*, XXX (1928), pp. 98-100; H. Berve, "Sertorius", *Hermes*, 64 (1929), pp. 199-227; P. Treves, "Sertorio", *Athenaeum*, X (1930), pp. 127-147; R. del Arco, "Sertorio y Huesca", *Argensola*, I (1950), pp. 47-52; E. Gabba, "Le origini della Guerra Sociale e la vita politica romana dopo l'89 a.C.", *Athenaeum*, XXXII, fasc. III-IV (1954), pp. 293-345; W.H. Bennett, "The Death of Sertorius and the Coin", *Historia*, 10 (1961), pp. 439-472; F. Caviglia, "Note su alcuni frammenti delle Historiae di Sallustio (Bellum Sertorianum)", *Maia*, 18 (1966), pp. 156-161; D. Gillis, "Quintus Sertorius", *Rendiconti delle Istituto Lombardo*, 103 (1969), pp. 711-727; B. Scardigli, "A proposito di due passi su Sertorio", *Atene e Roma*, 15 (1970), 174-181; *Idem*, "Sertorio: problemi cronologici", *Athenaeum*, XLIX, fasc. I-II (1971), pp. 229-270; *Idem*, "Considerazioni sulle fonti della biografia plutarcea di Sertorio", *SFIC*, 43 (1971), pp. 33-64; *Idem*, "Sallustio Hist. I.226 Me e Plutarco Sert., 14.6", *Atene e Roma*, 19 (1974), pp. 48 i ss.; P. Frasinetti, "I fatti di Spagna nell libro II delle Historiae di Sallustio", *Studi Urbinate*, 49 (1975), pp. 391-398; G. Gaggero, "Sertorio e gli Iberi", *Contributi di Storia Antica in onore di Albino Garzetti*, Pubblicazione Istituto di Storia Antica di Genova, XIV, Gènova 1976, pp. 125-156; Ph.O. Spann, *Quintus Sertorius: citizen, soldier, exile*, Austin 1976; *Idem*, "M. Perperna and Pompey's spanish expedition", *Hispania Antiqua*, VII (1977), pp. 47-62; *Idem*, "Lacobriga expugned: renaissance forgeries and the sertorian war", *Transaction and Proceeding of the American Philological Association*, 111 (1981), pp. 229-235; *Idem*, "Saguntum vs. Segontia. A Note on Topography of the Sertorian War", *Historia*, 33 (1984), pp. 116-119; *Idem*, *Quintus Sertorius and the Legacy of Sulla*, University of Arkansas, Fayetteville 1987; *Idem*, "The Lauro of the Sertorian war: Where was it?", *Athenaeum*, LXXXV (1997), pp. 603-611; H. Pavis d'Escurac, "Province et guerre civile: le cas de Sertorius", *Le dernier siècle de la République romaine et l'époque augusteene (Strasbourg, 15-16 février 1978)*, Strasbourg 1978, pp. 29-45; C.F. Konrad, "Afranius imperator", *Hispania Antiqua*, VIII (1978), pp. 67-78; *Idem*, "Metellus and the head of Sertorius", *Gerión*, VI (1988), pp. 253-261 (també publicat a *Hispania Antiqua*, XIV, 1990, pp. 33-40); *Idem*, "Segovia and Segontia", *Historia*, 43 (1994), pp. 440-453; *Idem*, "A New Chronology of the Sertorian War", *Athenaeum*, LXXXIII, fasc. I (1995), pp. 157-187; J.M. Roldán Hervás, "De Numancia a Sertorio. Problemas de la romanización de Hispania en la encrucijada de las guerras civiles", *Studien zur antiken sozialgeschichte. Festschrift Friedrich Vittinghoff*, Colònia 1980, pp. 157-178; G. Chic, "La actuación político-militar de Q. Sertorio durante los años 83 a 80 a.C.", *I Congreso Andaluz de Estudios Clásicos*, Jaén 1982, pp. 168-171; *Idem*, "Q. Sertorius, proconsul", *Epigrafía hispánica de época romano-republicana*, Saragossa 1986, pp. 171-176; N. Santos Yanguas i M.P. Montero, "Los celtíberos y la aventura de Sertorio en Hispania", *Celtiberia*, 65 (1983), pp. 59-88; J.L. Sánchez Abal, "Sertorio, Metelo y Castra Caecilia", *Vettonia*, 1 (1983), pp. 21-29; B.K. Katz, "Notes on Sertorius", *Rheinischer Museum*, 126 (1983), pp. 44-68; *Idem*, "Sertorius' overlooked correspondent?", *ibidem*, pp. 359-362; U. Espinosa, "Calagurris y Sertorio", *Calahorra. Bimilenario de su fundación*, Madrid 1984, pp. 189-199; M.L. Neira Jiménez, "Aportaciones al estudio de las fuentes literarias antiguas de Sertorio", *Gerión*, IV (1986), pp. 189-211; J.-M. Roddaz, "Guerres civiles et romanisation dans la vallée de l'Èbre", *Revue des Études Anciennes*, LXXXVIII (1986), pp. 317-388; J. Esteban i J.L. Sánchez Abal, "Sertorio y Metelo en Lusitania: nuevos planteamientos", *Congreso Internacional "El Estrecho de Gibraltar". Tomo I. Prehistoria e Historia de la Antigüedad*, Madrid 1988, pp. 749-755; P. Martino, "La morte di Sertorio. Orosio e la tradizione liviana", *Quaderni di Storia*, 31 (gennaio-giugno, 1990), pp. 77-101; F. Beltrán Lloris, "La pietas de Sertorio", *Gerión*, VIII (1990), pp. 211-226; F. García Morá, "Quinto Sertorio: 100-98 a.C. Triennium sine armis?", *Florentia Iliberritana*, 1 (1990), pp. 137-145; *Idem*, "Mithridates y Sertorio", *ibidem*, 2 (1991), pp. 215-223; *Idem*, "Las primeras repercusiones del conflicto Sertoriano en tierras vasconas", *Segundo Congreso General de Historia de Navarra. 2. Conferencias y comunicaciones sobre Prehistoria, Historia Antigua e Historia Medieval*, Pamplona 1992, pp. 207-216; *Idem*, "Sertorio frente a Metelo (79-78 a.C.)", *II Congreso Peninsular de Historia Antigua (Coimbra, 18 a 20 de Outubro de 1990)*, Actas, Coimbra 1993, pp. 375-398; *Idem*, "El conflicto sertoriano y la Provincia Ulterior", *II Congreso de Historia de Andalucía. Historia Antigua*, Còrdova 1994, pp. 271-286; *Idem*, "El periplo sertoriano", *II Congreso Internacional "El Estrecho de Gibraltar". Tomo II. Arqueología Clásica e Historia*, Madrid 1995, pp. 197-209; F. García Morá i M. Pérez Medina, "Algunos aspectos del conflicto sertoriano en tierras béticas", *La Bética en su problemática histórica*, C. González Román (ed.), Granada 1991, pp. 63-85; D. Plácido, "La historiografía española sobre Sertorio", *Historiografía de la Arqueología y de la Historia Antigua en España (siglos XVIII-XX)*, J. Arce i R. Olmos (coord.), Ministerio de Cultura, Madrid 1991, pp. 227-228; G. Wylie, "The Genius and the Sergeant: Sertorius versus Pompey", *Studies in Latin Literature and Roman History*, C. Deroux (ed.), Latomus, 217, vol. VI, Brusel·les 1992, pp. 145-162; J.M. Solana Sáinz, "Sertorio y los caracitanos", *Homenaje al profesor Presedo*, P. Sáez i S. Ordóñez (eds.), Sevilla 1994, pp. 757-772; F. Millar, "Popular politics at Rome in the Late Republic", *Leaders and masses in the Roman World. Studies in Honor of Zvi Yavetz*, I. Malkin i Z.W. Rubinson (ed.), Leiden-Nova York-Colònia 1995, pp. 91-113; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania (2 vols.)*, vol. I, Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 106 i ss. A nivell més divulgatiu podeu trobar una síntesi dels esdeveniments a: J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 58-64 i 79-81; M. Salinas de Frías, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana*

Sertori, que com a romà sempre tindria present el paper secundari dels indígenes, que haurien d'estar sotmesos als comandaments romans (**Estrabó**, *Geogr.* III, 4, 6; **Apià**, *B.C. I*, 113; **Plutarc**, *Sert.* 22, 5-12)⁴⁰³, i que mai de la vida va pensar en apartar a *Hispania* del corrent civilitzador que portava la seva cultura superior⁴⁰⁴, va optar per aplicar una política popular en la qual buscava el pacte amb els *populi hispani*, profundament decebuts pels abusos dels governadors provincials (**Plutarc**, *Sert.* 6, 7). Sertori, per aconseguir l'adhesió del major nombre possible de pobles hispànics, va procedir, en alguns casos, a alliberar-los del pagament d'impostos i de l'obligació d'*hospitium militare* i no dubtà, si la situació ho requeria, en utilitzar els diners per aconseguir el suport d'aquests (**Plutarc**, *Sert.* 6, 5-8). Per assegurar-se la fidelitat dels seus col·laboradors hispànics, Sertori va crear a *Oscà*, on havia fixat la seva base d'operacions, un centre per educar als fills dels caps indígenes que tenia retinguts (**Plutarc**, *Sert.* 14, 3-4)⁴⁰⁵. D'altra banda, Sertori desenvolupà un ampli sistema clientelar, fonamentat en la institució de la *devotio*, que suposava una intensificació de la *fides* i la clientela indígena, fenomen habitual pel que fa a les relacions que s'establien entre els indígenes i els caps militars (**Plutarc**, *Sert.* 14, 5-6)⁴⁰⁶.

En definitiva, Sertori, gràcies a la seva política popular i als forts vincles clientelars establerts amb els indígenes, va aconseguir el recolzament de gran nombre de pobles, sobretot a la *Citerior*, els quals aportaren una notable quantitat d'efectius militars a les tropes del dissident romà (**Frontí**, *Strateg.* II, 5, 31)⁴⁰⁷. Les fonts literàries indiquen l'especial adhesió a la causa sertoriana que hi hagué per part dels pobles del quadrant nord-est de la península i, per exemple, **Plutarc** afirma que tots els pobles del *Cis Hiberum*, entre els quals hem d'incloure els cessetans, eren partidaris de l'opció sertoriana (**Plutarc**, *Sert.* 16).

Davant la gravetat dels fets i la ineficàcia de l'actuació de Marc Domici Calví, successor el 80 a.C. de Gai Annio Lusco com a procònsol de la *Hispania Citerior* i pare del futur cònsol de l'any 53 a.C., Cneu Domici Calví, i de Quintus Cecili Metel Pius, procònsol

(218-27 a.C.), Salamanca 1995, pp. 99-102; J. Maluquer de Motes, *Prehistòria i Edat Antiga (fins al segle III)*, *Història de Catalunya*, vol. I, P. Vilar (dir.), Edicions 62, Barcelona 1998, pp. 325-328. També es força interessant el que ens diu **J.C. Olivares Pedreño** a la seva memòria de llicenciatura, que va presentar el setembre de 1995 a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat d'Alacant i que, finalment, s'ha publicat el 1998, respecte a la primera Guerra Civil i a l'ulterior conflicte amb Sertori: J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 70-90. Les fonts literàries antigues entorn al conflicte sertorià es troben recollides a: A. Schulten, *Las guerras del 154-72 a. de J.C.*, IV, Barcelona 1937.

⁴⁰³ En opinió de **P. Treves**, la política popular de Sertori, utilitzant tota classe de mitjans, simplement fou un engany per aconseguir el seu propòsit d'intentar afegir a la seva causa grups socials hispànics i d'aquesta manera assolir un triomf sobre els seus rivals polítics i fer-se amb el poder a Roma. D'altra banda, **A. La Penna** afirma, d'una manera molt encertada segons el nostre parer, que no seria correcte pensar que Sertori volgués realitzar una romanització de la Península Ibèrica mitjançant l'associació de l'aristocràcia provincial al poder, sinó basada en fer-li petites concessions per mantenir el seu recolzament, sense autoritzar la seva participació a les instàncies de veritable poder. Segons **La Penna**, la fundació d'un centre per educar els fills dels caps indígenes a *Oscà*, la capital sertoriana, seria una d'aquestes petites concessions orientades a mantenir contents i enganyades a les èlites provincials, mentre que aquestes es veurien totalment excloses del Senat instituit per Sertori, que, en opinió d'aquest autor italià, estaria totalment integrat per romans, i del comandament dels exèrcits. Veure: P. Treves, "Sertorio", *Athenaeum*, X (1932), pp. 136-137; A. La Penna, "Le Historiae di Sallustio e l'interpretazione della crisi repubblicana", *ibidem*, XLI (1963), pp. 201-274.

⁴⁰⁴ L'actuació de Sertori va suposar un increment en la romanització de la Península Ibèrica, doncs, d'una banda, va fomentar els moviments de població i el desenvolupament de centres urbans que acabaren per accelerar el procés de disgregació del sistema de funcionament de molts *populi* hispànics i, d'altra banda, va contribuir àmpliament, amb la seva política econòmica, a la introducció de l'economia monetària en moltes parts de la península, provocant que la primitiva economia hispànica, després del conflicte, fos molt més dependent de Roma.

⁴⁰⁵ F. García Morá, *Un episodio de la Hispania republicana: la guerra de Sertorio*, Universidad de Granada, Granada 1991, pp. 173-179.

⁴⁰⁶ F. García Morá, *Un episodio de la Hispania republicana: la guerra de Sertorio*, Universidad de Granada, Granada 1991, pp. 178-179; J.-M. Roddaz, "Guerres civiles et romanisation dans la vallée de l'Èbre", *Revue des Études Anciennes*, LXXXVIII (1986), pp. 317-388; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 89-90.

⁴⁰⁷ **F. García Morá** opina que «Con Sertorio se asiste a la masiva introducción de elementos "bárbaros" en las filas del ejército romano; era la primera vez que de modo manifiesto y por razones coyunturales (numerosos conflictos al unísono) Roma se veía obligada a usar gran cantidad de sus recursos disponibles; quizás el conflicto sertoriano pueda representar uno de los puntos iniciales de la "barbarización del ejército romano"». Veure: F. García Morá, *Un episodio de la Hispania republicana: la guerra de Sertorio*, Universidad de Granada, Granada 1991, pp. 366-367.

de la *Ulterior* l'any 79 a.C. (**Cèsar**, *B.G.* III, 20; **Plutarc**, *Sert.* 12, 4-5 i 13, 7-12; **Sal· lusti**, *Hist.* I, 111-123; **Florus**, *Epit.* II, 10, 6; **Frontí**, *Strateg.* VI, 5, 19; **Orosi**, *Hist. adv. pag.* V, 23, 2-4), ineficàcia de la qual ens parla repetides vegades l'autor de *Queronea* (**Plutarc**, *Sert.* 12, 6-7; 13, 1-6; i 18, 1)⁴⁰⁸, el Senat es va veure obligat a enviar cap a *Hispania*, l'any 77 a.C., com a *priuatus cum imperio proconsulare*, al jove Cneu Pompeu, més conegut com a Pompeu Magne, qui havia estat capaç de restablir l'ordre a Sicília i a l'Àfrica i de sotmetre la rebel·lió declarada a la mateixa Itàlia, poc després de la mort de Sula, per Marc Emili Lèpid⁴⁰⁹. El jove Pompeu Magne fou dotat de poders molt especials i, tal i com ens diu **Ciceró**, fou nomenat governador de la *Citerior* «*non pro consule, sed consulibus*» (**Ciceró**, *De Imp. Cn. Pompei*, 21, 62), constituint un cas extraordinari, només comparable amb el de Publi Corneli Escipió Africà, qui, malgrat la seva joventut i el seu incipient *cursus honorum*, també fou investit l'any 210 a.C. amb uns comandaments excepcionals.

Gràcies a **Sal· lusti**, sabem que, anys més tard, els primers mesos de l'any 74 a.C., el mateix Pompeu va adreçar una carta al Senat en la qual afirmava haver aconseguit controlar al seu pas, sense gaires dificultats, la Gàl·lia, els Pirineus, la Lacetània i els indigetes («*Recepi Galliam, Pyrenaeum, Lacetaniam, Indicetes et primum impetum Sertorii victoris*») (**Sal· lusti**, *Hist.* II, 98, 5). Aquesta famosa carta, probablement escrita l'hivern de l'any 75 a.C., ens dona informacions molt interessants que ens permeten saber, per exemple, que Pompeu va arribar a terres hispàniques a finals de l'any 77 a.C., al front de cinc o de sis legions, per via terrestre, seguint “una ruta diferent a la d'Hanníbal” («*per eas iter aliud atque Hannibal nobis oportunius patefecit*») (**Sal· lusti**, *Hist.* II, 98, 4), i proporciona dades que ens permeten deduir que el jove general es va fer amb el litoral nord-oriental de la península amb relativa rapidesa (**Sal· lusti**, *Hist.* II, 98, 5). **F. García Morá**, després d'estudiar acuradament el testimoni literari aportat per **Sal· lusti** conclou dient que «*los primeros territorios que Pompeyo recuperó, o, trajo a su causa, deben de ser los comprendidos entre los Pirineos y el rio Llobregat, controlando un importante sector costero al tiempo que se vería amparado por las cumbres de la cordillera Costero Catalana que creaba una importante barrera entre sus huestes y las tierras ilergetas de Sertorio. Con esto podemos suponer que cuando las fuentes se referían a que Sertorio envia tropas a la cuenca baja del Ebro (Perperna-Herennio) y les encarga defiendan las comunidades aliadas que ya son atacadas por el Magno, debemos de suponer que pudieron ser durante la primavera del 76, básicamente las de los Cessetanos de tierras tarraconenses*»⁴¹⁰.

Les fonts literàries també ens diuen que la presència de Pompeu en territori peninsular fou decisiva per a que es produís un canvi en la tendència de les aliances i sabem que aquells pobles que encara restaven més o menys neutrals i no s'havien decantat clarament per l'opció sertoriana, començaren a abraçar la causa pompeiana. No hem d'oblidar que el pare de Pompeu Magne, Cneu Pompeu Estrabó, que havia estat pretor de la *Hispania Citerior* i que recordem especialment per la concessió de la ciutadania romana a la *turma Salluitana*, l'any 89 a.C.⁴¹¹, havia començat a establir notables relacions de tipus clientelar amb els pobles de

⁴⁰⁸ F. García Morá, “Sertorio frente a Metelo (79-78 a.C.)”, *II Congreso Peninsular de Historia Antigua (Coimbra, 18 a 20 de Outubro de 1990)*. Actas, Coimbra 1993, pp. 375-398.

⁴⁰⁹ B.L. Twyman, “The date of Pompeius Magnus' First Triumph”, *Studies in Latin Literature and Roman History*. I, C. Deroux (ed), Latomus, 164, Brusel·les 1979, pp. 175-208.

⁴¹⁰ F. García Morá, *Un episodio de la Hispania republicana: la guerra de Sertorio*, Universidad de Granada, Granada 1991, pp. 214-215.

⁴¹¹ La concessió de la ciutadania romana als integrants de la *turma Salluitana* constitueix una de les primeres aplicacions de la importantíssima *lex Iulia de ciuitate sociis et Latinis danda* del cònsol Luci Juli Cèsar aprovada l'any 90 a.C. Com tots sabem, la negativa del Senat romà a fer qualsevol tipus de concessió de la ciutadania romana, a integrar jurídicament a individus no romans a l'Estat, principalment encarnada per la *lex Licinia Mucia* del 95 a.C., que posava fi al registre il·lícit d'italics en els censos com a ciutadans romans, es va mantenir fins a l'esclatament de la Guerra Social, l'any 91 a.C., moment en el qual començaren a promulgar-se mesures. La primera fou la *lex Calpurnia*, promulgada abans de la tardor de l'any 90 a.C., que establia la possibilitat de que un general romà tingués la potestat de concedir el dret de ciutadania a determinats individus per mèrits militars, una llei que perseguia prioritàriament aconseguir el màxim suport possible, especialment el de les tropes. A continuació, el novembre del 90 a.C., es va promulgar la famosa *lex Iulia de ciuitate* que va

la susdita província (Plutarc, *Sert.* 18, 4)⁴¹². Aquesta tendència pro-pompeiana només es va

concedir la ciutadania romana a totes les ciutats llatines, als *socii* itàlics que encara mantenien fidelitat vers Roma i als sublevats que abandonaren immediatament les armes. És força interessant el fet que aquesta llei autoritzara a tot general romà a concedir a tropes auxiliars la ciutadania, ratificant allò que ja establia la *lex Calpurnia*, doncs va ser una clàusula que es va començar a aplicar de manera immediata tal i com demostra la inscripció continguda a la làmina de bronze coneguda com Bronze d'Ascoli (o d'*Ausculum*) de finals de l'any 90 a.C., trobada a Itàlia a començaments del s. XIX, el *decretum Cn. Pompei Strabonis de ciuitate equitibus Hispanis danda* (CIL I, 709), en el qual, Cneu Pompeu Estrabó va donar la ciutadania romana "*virtutis causa*", és a dir, a causa del seu valor, a la totalitat de genets de la *turma Salluitana*, un cos auxiliar de cavalleria compost per un total de trenta cavallers hispànics procedents de la *Hispania Citerior*, concretament de la regió de la vall mitjana de l'Ebre, que havia destacat lluitant contra els exèrcits dels aliats itàlics al front de l'assetjada ciutat d'*Ausculum* (actual Ascoli), a la regió italiana del *Piceno* (a la costa Adriàtica), l'any 89 a.C., en el marc dels combats esdevinguts durant la Guerra Social entre Roma i la federació de pobles itàlics. Malgrat la denominació de la *turma*, els seus integrants tenien un origen molt divers i a més de procedir de l'antiga ciutat de *Salduie* o *Salduba*, centre dels sedetans que, probablement, es correspondria amb la posterior *Caesaraugusta* (actual Saragossa) (Plini, *N.H.* III, 24), n'hi havia individus lacetans, ausetans, ilergetes, berons, vascons, etc... El decret del consell de guerra, a més dels noms dels integrants del mateix, recull els noms hispànics de cadascun dels trenta guerrers premiats (probablement amb la ciutadania romana de dret llatí). Cada nom estava format pel nom propi en primer terme i pel patern en segon terme. Concretament, trobem els següents grups ètnics: *Salluitani* (originaris de *Salluvia* o Saragossa i cita a *Sanibelsar Adingibas f.*, *Iuribus Bilustibas f.*, *Estopeles Ordennas f.* i *Torsinno Austinco f.*); *Bacarensis* (poden ser els de *Bakassis*, una ciutat que **Ptolomeu** cita entre els lacetans, i que pot estar a la zona de Sant Llorenç de Morunys, al Solsonès lleidatà, i dels quals només cita a l'anomenat *Cacusin Chadar*); ... *ucences* (d'aquest grup tribal es desconeix el seu nom complet, doncs la part de la inscripció on es troba està destruïda i, a més, no es veuen tampoc els noms complets dels personatges); *Ilerdenses* (són els d'*Ilerda* i cita a tres amb noms ja romanitzats en primer terme i indígenes en segon terme, concretament, *Caius Otacilius Suisetarten*, *Cneus Cornelius Nesille* i *Publius Fabius Enasagin*); *Begensis* (de localització indeterminada dels que només n'hi ha un representant anomenat *Turtemeles Atanscer*); *Segenses* (els de *Segia*, actual Ejea de los Caballeros, dels que cita a *Sosinaden Sosinasae*, *Sosimilus Sosinasae*, *Urgidar Luspanar*, *Gurtarno Biurno*, *Elandus Enneges*, *Agimes Bennabels*, *Nalbeaden Agerdo*, *Arranes Arbiscar* i *Umargibas Luspanigib*); *Ennegensis* (d'aquest poble, possiblement a l'Ebre aigües amunt de Saragossa, cita a tres personatges, *Beles Umarbeles*, *Turinnus Adimel* i *Ordumeles Brdo*); *Libenses* (poden ser de la zona d'Herrameluï, a Logroño, i cita a dos personatges, *Bastugitas Adimeis* i *Umarillum Tabbantui*); *Suconsenses* (són els de *Suconsa*, una de les ciutats ilergetes que cita **Ptolomeu**, i d'aquest origen fa referència directa a dos, *Belennes Albennes* i *Atullo Tautindals*); i *Iluersensis* (de localització desconeguda, es cita a un personatge anomenat *Balciadin Baleibil*). Sens dubte, aquesta inscripció resulta essencial pel coneixement del sistema i de l'estructura dels antropònims dels pobles de la Vall de l'Ebre que semblen conservar una certa unitat d'origen i de sistema. En opinió de **J.M. Roldán Hervás**, aquestes unitats auxiliars, les *turmae*, es van convertir en indispensables per l'efectivitat de les tropes romanes, doncs passaren a ocupar el lloc que havien deixat buit els aliats itàlics, ara revoltats, dins els exèrcits romans. Segons **G.H. Stevenson**, la concessió de la ciutadania testimoniada pel Bronze d'Ascoli s'hauria de datar després del 27 de desembre del 89 a.C., dia en què Pompeu Estrabó va rebre un triomf per la seva victòria sobre els rebels de la zona del *Piceno*, mentre que **Roldán Hervás** opina que el fet s'hauria produït el 17 de novembre del mateix any, trenta-vuit dies abans del susdit triomf. Veure: E. Pais, "Il Decreto di Gn. Pompeio Strabone sulla cittadinanza romana dei cavalieri Ispani", *Studi Storici*, II (1909), pp. 113-162; G.H. Stevenson, "Cn. Pompeius Strabo and the Franchise Question", *Journal of Roman Studies*, IX (1919), pp. 95-96; E. Badian, *Foreign clientelae (264-70 B.C.)*, Oxford 1958, pp. 255-257; P.A. Brunt, "Italian Aims at the time of the Social War", *Journal of Roman Studies*, LV (1965), pp. 90-109; G. Fatás, "Sobre los Sedetanos", *Miscelánea ofrecida al Dr. J.M. Lacarra*, Saragossa 1968, pp. 135-180; *Idem*, "Sobre suessetanos y sedetanos", *Archivo Español de Arqueología*, 44 (1971), pp. 109-122; *Idem*, *La Sedetania. Las tierras zaragozanas hasta la fundación de Caesaraugusta*, Saragossa 1973; *Idem*, "Los sedetanos como instrumento de Roma: la importancia y significación de la Salduie ibérica en la romanización de la Cuenca del Ebro", *Homenaje a D. Pío Beltrán*, Madrid 1974, pp. 105-119; *Idem*, *Historia de Zaragoza. La Antigüedad*, Saragossa 1977; *Idem*, "Para una mejor ubicación de Salduie", *Segovia. Symposium de Arqueología Romana (Segovia, 1974)*, Colección Publicaciones Eventuales, 27, Barcelona 1977, pp. 171-176; N. Criniti, *L'epigrafe di Ausculum di Gn. Pompeio Strabone*, Pubblicazioni dell'Università Cattolica del S. Cuore, Editrice Vita e Pensiero, Milà 1970; E. Badian, "Roman Politics and the Italians (133-91 B.C.)", *Dialoghi di Archeologia*, IV-V (1970-71), pp. 373-409; I. Calabi, *Epigrafia latina* (3ª ed.), Milà 1974, pp. 356-360; U. Laffi, "Storia di Ausculum Piceno nell'età antica", *Ausculum*, I (1975), pp. 13-42; R. Pita Merce, *Lérida Ilergete*, vol. I, Cultura Ilerdense, Lleida 1975, pp. 134-135; G. De Sanctis, *La Guerra Sociale*, "La Nuova Italia" Editrice, Florència 1976; J. Arce, *Caesaraugusta, ciudad romana*, Saragossa 1979; M. Beltrán Lloris, *Los orígenes de Zaragoza y la época de Augusto. Estado actual de los conocimientos*, Saragossa 1983; M. Salinas de Frías, "La función del Hospitium y la Clientela en la conquista y romanización de la Celtiberia", *Studia Historica (Historia Antigua)*, I (1983), pp. 21-42; *Idem*, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 87-89; C. Nicolet, *Roma y la conquista del mundo mediterráneo, 264-27 a. de J.C.* 2/La génesis de un imperio, Nueva Clío, 8 bis, Labor, Barcelona 1984, p. 541; M.J. Ferrer Echevarri, "El nombre prerromano de Zaragoza", *Caesaraugusta*, 63 (1986), pp. 17-48; J.M. Roldán Hervás, "El bronce de Ascoli en su contexto histórico", *Ejército y sociedad en la España Romana*, Granada 1989, pp. 119-148 (també publicat a *Epigrafía hispánica de época romano-republicana*, Saragossa 1986, pp. 115-135); J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, p. 27; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 52-58; F. Burillo, "Sobre la territorialidad de los sedetanos", *Homenaje a Purificación Atrián*, Terol 1996, pp. 103-114; G. Fatás i M. Beltrán Lloris, *Historia de Zaragoza, I: Salduie, ciudad ibérica*, Saragossa 1997; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 53-70 (especialment les pàgines 59-61); L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), vol. I, Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 96-106 i 212-213.

⁴¹² R. Étienne, *Le Culte Impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste a Dioclétien*, París 1974, pp. 75-80 i 109-111; S.L. Dyson, "The distribution of Roman Republican family names in the Iberian Peninsula", *Ancient Society*, 11/12 (1980-81), pp. 288-291; A. Prieto Arciniega, "La *devotio* ibérica como forma de dependencia en la Hispania Prerromana", *Memorias de Historia Antigua. Actas del coloquio 1978: colonato y otras formas de dependencia no esclavistas*, II (1978), pp. 131-135; *Idem*, "Las transformaciones económicas de la Hispania Citerior durante la época republicana", *Italia e Hispania en la crisis de la República romana. Actas del III Congreso Hispano-Italiano (Toledo, 20-24 de septiembre de 1993)*, J. Mangas (ed.), Madrid 1998, pp. 97-98; J. Mangas, "Clientela privada en la Hispania romana", *Memorias de Historia Antigua. Actas del coloquio 1978: colonato y otras formas de dependencia no esclavistas*, II (1978), pp. 217-226; J.M. Roldán Hervás, "El elemento indígena en las guerras civiles en Hispania: aspectos sociales", *Hispania Antiqua*, II (1972), pp. 77-123; *Idem*, "El ejército romano y la romanización de la Península Ibérica", *ibidem*, IV (1976), pp. 125-145; *ibidem*, *Los hispanos en el ejército romano de época republicana*, Salamanca 1993, pp. 52-69 i 96-97; *Idem*, "El ejército romano en Hispania", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 65-71; *Idem*, "La etapa postnumantina (133-82 a.C.)", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 99-112 (especialment pàgines 109-112); *Idem*, "Las provincias hispanas en la era de Pompeyo", *ibidem*, pp. 141-151; *Idem*, "La romanización", *ibidem*, pp. 175-223; O. Olesti, "Les actuacions Pompeianes a Catalunya: reorganització del territori i fundació de noves ciutats", *XIVè Congrés Internacional*

veure truncada momentàniament per la derrota dels pompeians a *Lauro*, ciutat, d'ubicació imprecisa, que fou saquejada i destruïda per Sertori (**Plutarc**, *Sert.* 18, 5-11 i *Pomp.* 18; **Apià**, *B.C.* I, 109, 510-511; **Orosio**, *Hist. adv. pag.* V, 23, 6-7; **Sal·lusti**, *Hist.* II, 29-31 i II, 98, 5; **Frontí**, *Strateg.* I, 4, 8 i II, 5, 31)⁴¹³, esdeveniment que va provocar que molts pobles que havien decidit recolzar a Pompeu reconsideressin la seva decisió i es mantinguessin a l'expectativa (**Plutarc**, *Sert.* 18, 4-11)⁴¹⁴.

Pompeu, davant la resistència de Sertori, que intel·ligentment evitava qualsevol enfrontament obert amb les tropes pompeianes, i la dissidència dels seus aliats, derivada de la desfeta de *Lauro*, es veu obligat, l'any 75-74 a.C., a enviar al Senat romà la susdita carta que transmet **Sal·lusti**, en la qual fonamentalment demana subministres i el *stipendium* (**Sal·lusti**, *Hist.* II, 98; **Apià**, *B.C.* I, 110), unes demandes que foren satisfetes des de la Gàl·lia pel pretor Marc Fonteï, aquell que l'any 69 a.C. seria defensat per **Ciceró** d'una acusació *de repetundis* per suposades pràctiques il·lícites en el govern de la susdita província («*magnos equitatus ad bella quae tum in toto orbe terrarum a populo Romano gerebantur, magnas pecunias ad eorum stipendium, maximum frumenti numerum ad Hispaniense bellum tolerandum imperavit*») (**Ciceró**, *Pro Font.* 6, 13).

Pel que fa als anys 75 i 74 a.C., les fonts literàries antigues es mostren confuses respecte a la situació del quadrant nord-oriental de la península i només sabem, gràcies a l'epístola que ens transmet **Sal·lusti**, que aquella part de la *Citerior* que no es trobava en mans sertorianes, havia estat devastada per les accions dels dos exèrcits enfrontats, a excepció de les ciutats marítimes (*maritimae ciuitates*), que Pompeu mantenia i que només li oferien despeses i treball («*Hispaniam Citeriorem, quae non ab hostibus tenetur, nos aut Sertorius ad internecionem vastavimus praeter maritimas civitates, ultro nobis sumptui onerique*») (**Sal·lusti**, *Hist.* II, 98, 9)⁴¹⁵. D'aquesta notícia de **Sal·lusti** podríem extreure la conclusió que tot el litoral nord-oriental de la península, inclòs el territori cèssetà, ja era una zona filo-pompeiana vers l'any 75-74 a.C., moment en què Pompeu escriu i envia la famosa carta a Roma. Però, d'altra banda, tenim una cita del geògraf grec **Estrabó** que ens informa de com les darreres lluites entre Sertori i Pompeu es produïren, al voltant del 73 a.C., a les immediacions d'*Ilerda*, d'*Osca*, d'*Calagurris* i d'*Hemerokopeion* i, el que és més significatiu, a la zona costanera de *Tarraco* (**Estrabó**, *Geogr.* III, 4, 10). El fet que un dels darrers episodis bèl·lics esdevingués a les rodalies de *Tarraco* (**Estrabó**, *Geogr.* III, 4, 10), ens podria estar indicant que la ciutat i el seu *hinterland*, malgrat la referència de **Sal·lusti**, fou favorable a la causa sertoriana i més tenint en compte que Pompeu es va veure obligat a retirar-se l'hivern del 74-73 a.C. a la Gàl·lia cercant la protecció del pretor Fonteï («*Exercitus praeterea Cn. Pompei maximus atque ornatissimus hiemavit in Gallia M. Fonteio*

d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 5-11 de setembre de 1993), Tarragona 1994, pp. 316-317; G.H. Stevenson, "Cn. Pompeius Strabo and the franchise question", *Journal of Roman Studies*, IX (1919), pp. 95-101; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya. Dels inicis al Baix Imperi*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 52-58; AA.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, *Historia de España*, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, pp. 144-146; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 89-114, 457-505 i 605-708.

⁴¹³ Ph.O. Spann, "The Lauro of the Sertorian war: Where was it?", *Athenaeum*, LXXXV (1997), pp. 603-611.

⁴¹⁴ F. García Morá, *Un episodio de la Hispania republicana: la guerra de Sertorio*, Universidad de Granada, Granada 1991, pp. 215-230.

⁴¹⁵ **J. Guitart** ha identificat aquestes "ciutats marítimes" amb les ciutats romanes de nova fundació de la costa del Maresme, quelcom que demostraria una cronologia pre-pompeiana d'aquestes. D'altra banda, **O. Olesti** opina que el terme "*ciuitas*" utilitzat a les fonts literàries, no vol dir "ciutat" pròpiament dita, sinó, més aviat, "comunitat indígena organitzada sota esquemes romans" i es fixa en el fet que **Titus Livi** també parlí de *ciuitates* al litoral nord-oriental de la península al referir-se al viatge que el cònsol Marc Porci Cató va realitzar vers *Tarraco*, l'any 195 a.C., on només el terme *ciuitas* podria tenir el significat de poble o comunitat indígena organitzada. Veure: J. Guitart, "Un programa de fundacions urbanes a la Hispània Citerior de principis del s. I a.C.", *La ciutat en el món romà. XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 5-11 de setembre de 1993)*, Tarragona 1994, pp. 205-214; *Idem*, "La ciudad romana en el ámbito de Catalunya", *La ciudad hispanorromana*, Ministerio de Cultura, Barcelona 1993, pp. 54-83; O. Olesti, *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I a.C.)*. *Estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Mataró 1995, p. 58 *Idem*, "Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I a.C.: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral", *Empúries*, 52 (2000), p. 76.

imperante») (Ciceró, *Pro Font.* 7, 16), encara que, finalment, es decantés per l'opció de Pompeu, el vencedor, aconseguint guanyar-se la seva simpatia⁴¹⁶. Això ho pot testimoniar l'abundància del *nomen Pompeius* a l'epigrafia tarragonina i, sobretot, la troballa al *forum* local d'una inscripció honorífica que els tarragonins dedicaren a Pompeu l'any 71 a.C., amb motiu de la seva segona aclamació imperial per la submissió de Sertori (RIT 1) (Fig. 17)⁴¹⁷.

Les fonts literàries ens narren com al llarg de l'any 73 a.C. els exèrcits romans de Pompeu i de Metel van mermant la resistència de les tropes sertorianes i ens informen de les contínues desercions que es van produir del bàndol sertorià vers el romà, conforme s'apropava l'any 72 a.C., probablement producte de les mesures governamentals orientades a la disgregació dels partidaris de Sertori, encapçalades per la controvertida *lex Plautia de reditu lepidanorum*⁴¹⁸.

El conflicte sertorià, que havia deixat de ser una guerra civil per a convertir-se en una guerra "nacionalista", és a dir, en un conflicte de caràcter exterior, des d'una òptica romana, acabaria definitivament l'any 72 a.C. amb l'assassinat de Sertori, esdevingut, segons les fonts, a *Oscà*, la capital sertoriana, producte d'una conspiració tramada pels seus mateixos col·laboradors, liderats per Marc Perperna (Estrabó, *Geogr.* III, 4, 10; Plutarc, *Sert.* 25-26 i *Pomp.* 20, 4; Apià, *Iber.* CI, 441 i *B.C.* I, 113, 526-528; Sal·lusti, *Hist.* III, 81-83; Eutropi, *Brev.* 6, 1, 3; Orosi, *Hist. adv. pag.* V, 23, 13)⁴¹⁹. La mort de Sertori va suposar, malgrat els intents de Perperna, que havia quedat al front del comandament de les forces sertorianes, l'abandonament de la lluita per part dels pobles hispànics seguidors del dissident, que havien perdut al seu indiscutible líder, i l'ensorrament absolut de la causa sertoriana a *Hispania*, iniciant-se l'"era pompeiana" (Plutarc, *Sert.* 27 i *Pomp.* 20, 4-6; Apià, *B.C.* I, 113, 529-538; Sal·lusti, *Hist.* III, 84; Florus, *Epit.* II, 10, 9; Frontí, *Strateg.* II, 5, 32; Orosi, *Hist. adv. pag.* V, 23, 13-14).

L'hegemonia pompeiana sobre les províncies hispàniques i les repercussions que hi derivaren, especialment a la *Hispania Citerior*.

L'actuació pompeiana a *Hispania*, una vegada finalitzada la guerra, es caracteritzà per un fort clientelisme, especialment amb els pobles de la *Citerior*, amb els quals va reforçar els lligams que el seu pare, Pompeu Estrabó, havia començat a establir mentre que exercia com a pretor d'aquesta província⁴²⁰. Pompeu va posar en marxa una política de concessió de la ciutadania romana a molts indígenes que d'aquesta manera passaren a convertir-se en clients

⁴¹⁶ R. Étienne, *Le Culte Impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste a Dioclétien*, París 1974, pp. 75-80 i 98-101; J.M. Recasens, *La Ciutat de Tarragona*, vol. I, Editorial Barcino, Barcelona 1966, pp. 123-125; F. García Morá, *Un episodio de la Hispania republicana: la guerra de Sertorio*, Universidad de Granada, Granada 1991, p. 171; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 58-64; M.L. Neira Jiménez, "Aportaciones de las fuentes literarias antiguas de Sertorio", *Gerión*, IV (1986), pp. 189-211. Podeu consultar una bona síntesi sobre les Guerres Sertorianes a: J.M. Roldán, "La guerra civil entre Sertorio, Metelo y Pompeyo (82-72 a.C.)", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Càtedra, Madrid 1978, pp. 113-139; A.A.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, *Historia de España*, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, pp. 76-89. Sobre aquest conflicte bèl·lic i l'actuació dels hispànics, que passen a integrar-se de manera massiva dins les files de l'exèrcit romà, veure: J.M. Roldán Hervás, *Los hispanos en el ejército romano de época republicana*, Salamanca 1993, pp. 71-88; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 106-114.

⁴¹⁷ M.C. Beltrán Martínez i J. Sánchez Real, "Una inscripción de Pompeyo en Tarragona", *Boletín Arqueológico*, èp. IV, 41-48 (1953-54), pp. 3-9; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 167 i 280-281.

⁴¹⁸ F. García Morá, *Un episodio de la Hispania republicana: la guerra de Sertorio*, Universidad de Granada, Granada 1991, pp. 339-340.

⁴¹⁹ P. Martino, "La morte di Sertorio. Orosio e la tradizione liviana", *Quaderni di Storia*, 31 (gennaio-giugno, 1990), pp. 77-101; F. García Morá, *Un episodio de la Hispania republicana: la guerra de Sertorio*, Universidad de Granada, Granada 1991, pp. 338-347.

⁴²⁰ Sobre la formació de les clientele pompeianes a *Hispania* podeu consultar un treball aparegut recentment, que ja hem citat en successives ocasions, en el qual s'aborda acuradament la problemàtica: L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral).

seus. L'epigrafia deixa constància clara d'aquest fenomen, doncs coneixem un gran nombre d'inscripcions en les quals apareixen individus portant el *nomen Pompeius*, tant a la Gàl·lia meridional com a les *Hispaniae*, especialment a la *Citerior* (RIT, Índex 1, pp. 485-491)⁴²¹.

D'altra banda, Pompeu també emprengué la fundació de nous nuclis de població, sense un *status* jurídic clar, en els quals va assentar a indígenes i als seus soldats veterans (probablement, només als d'origen hispànic)⁴²², com, per exemple, *Pompaelo* (actual Pamplona), amb un topònim prou significatiu (**Estrabó**, *Geogr.* III, 4, 10), que, segons **Plini**, gaudia del dret llatí antic (**Plini**, *N.H.* III, 4, 24)⁴²³, o, molt probablement, *Gerunda* (actual Girona) i *Iluro* (actual Mataró), centres romans que presenten nivells fundacionals de segon quart del s. I a.C.⁴²⁴.

Sobre aquests dos pilars, àmplia concessió de la ciutadania i fundació de nous nuclis de poblament amb difús *status*, es va fonamentar l'hegemonia política de Pompeu sobre el territori hispànic, de la qual tenim diverses referències a les fonts escrites que incideixen

⁴²¹ Les concessions de la ciutadania romana fetes per Pompeu, fonamentalment a membres de les èlites locals, foren confirmades per la *lex Gellia Cornelia de ciuitate* de l'any 70 a.C. Segons apunta **S.L. Dyson**, a vegades els beneficiats no prenen el gentilici d'aquell personatge que els concedia la ciutadania, doncs ja portaven un *nomina* romà anterior, el que fa pensar que, probablement, Pompeu concedí la ciutadania a més gent del que ens mostra l'epigrafia. D'altra banda, el temor a conservar aquest *nomen gentilicium*, després de la victòria de Cèsar sobre els pompeians, hauria contribuït a la disminució de *Pompeii*, en conseqüència, també conduiria a fer pensar que el nombre d'individus amb aquest *nomen* degué ser més important del que tenim documentat. Veure: G. Rotondi, *Leges publicae Populi Romani* (Estratto della *Enciclopedia Giuridica Italiana*), Milà 1912 (reed. Nova York 1990); E. Badian, *Foreign clientelae (264-70 B.C.)*, Oxford 1958, pp. 255-257; S.L. Dyson, "The Distribution of Roman Republican Family Names in the Iberian Peninsula", *Ancient Society*, 11/12 (1980-1981), p. 289; M. Salinas de Frías, "La función del Hospitium y la Clientela en la conquista y romanización de la Celtiberia", *Studia Historica* (Historia Antigua), 1 (1983), pp. 21-42; *Idem*, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 87-89; J.-M. Roddaz, "Guerres civiles et romanisation dans la vallée de l'Èbre", *Revue des Études Anciennes*, LXXXVIII (1986), pp. 317-388; J.M. Abascal, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, *Anejos de Antigüedad y Cristianismo*, II, Murcia 1994, pp. 29-30 i 198-201; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, p. 90; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 56-65, 210-215, 457-505 i 605-708.

⁴²² Una vegada acabat el conflicte sertorià, Pompeu es va plantejar el problema de l'assentament dels seus veterans. Les fonts literàries informen de com, excepcionalment, es va veure obligat a tornar ràpidament vers Roma, per col·laborar en la repressió de la revolta d'esclaus capitanejada per Espartac (73-71 a.C.), sense haver desmobilitzat el seu exèrcit, quelcom excepcional, doncs les normes establertes exigien que, abans d'enviar un determinat exèrcit a Roma per a recollir els seus *praemia* i *beneficia* pels serveis prestats, devia de ser desmobilitzat (**Ciceró**, *De Imp. Cn. Pomp.* 30; **Apià**, *B.C.* I, 119-121). Finalment, Pompeu va desmobilitzar el seu exèrcit, però, tot sembla indicar, que només va poder repartir terres entre els seus veterans d'origen indígena, als quals concedí la ciutadania (confirmada per la *lex Gellia Cornelia de ciuitate* de l'any 70 a.C., que ratificava les ciutadànies atorgades per Pompeu a *Hispania*), que va assentar en noves fundacions (**Cèsar**, *B.C.* I, 18, 7; **Plutarc**, *Lucul.* XXXIV, 4), i que els seus combatents romano-itàlics, és a dir, ciutadans romans (la *lex Iulia de ciuitate* de l'any 90-89 a.C. va concedir la ciutadania romana a tots els itàlics després del conflicte del *bellum sociale*), van haver d'esperar, per la derogació de la *lex Plotia agraria*, la qual, segons **E. Gabba**, dataria de l'any 70 a.C. (**Ciceró**, *Ad. Att.* I, 18, 6; **Dió Cassi**, *Hist. rom.* XXXVII, 49-50), fins a l'any 59 a.C., moment en el qual Pompeu, amb el suport de Cèsar, qui més endavant es convertiria en el seu adversari polític, va aconseguir vèncer les reticències del Senat i finalment assentar-los (**Apià**, *B.C.* II, 10, 12; **Dió Cassi**, *Hist. rom.* XXXVIII, 5; **Plutarc**, *Pomp.* XLVIII, 2-3). Veure: R.E. Smith, "The Lex Plotia Agraria and Pompey's Spanish veterans", *The Classical Quarterly*, 47 (1957), pp. 82-85; *Idem*, "Pompey's Conduct in 80 and 77 B.C.", *The Phoenix*, XIV (1960), 1-13; B.A. Marshall, "The Lex Plotia Agraria", *Antichthon*, 6 (1972), pp. 43-53; E. Gabba, "Lex Plotia agraria", *Parola del Passato*, 13 (1950), pp. 66-68; *Idem*, *Esercito e società nella Tardo-Repubblica romana*, Florència 1973, p. 443; N. Rouland, *Pouvoir politique et dépendance personnelle dans l'Antiquité romaine. Genèse et rôle des rapports de clientèle*, *Latomus* 166, Brusel·les 1979, p. 389; M.H. Crawford, *La República Romana*, Taurus, Madrid 1981, p. 158; P.A. Brunt, "Army and land in the Roman Republic. II, The settlement of Marian Veterans", *The fall of the Roman Republic and related essays*, Oxford 1988 (original, Oxford 1962), p. 265; E. Hermon, *Rome et la Gaule Transalpine avant César*, *Diaphora*, 3, Nàpols 1993, pp. 248-253; O. Olesti, "Les actuaciones pompeianas a la Catalunya central: reorganització del territori i fundacions de noves ciutats", *La ciutat en el món romà. XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 5-11 de setembre de 1993)*, Tarragona 1994, pp. 316-317; *Idem*, *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I a.C.). Estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Mataró 1995, pp. 58-63; *Idem*, "Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I a.C.: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral", *Empúries*, 52 (2000), pp. 74-77; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 90 i 96-97; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 227-241.

⁴²³ M. Martín Bueno, "La ciudad hispanorromana en el Valle del Ebro", *La ciudad hispanorromana*, Madrid 1993, pp. 109-127; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 250-254.

⁴²⁴ J.M. Nolla, *La ciudad romana de Gerunda*, Barcelona 1978 (resum de Tesi Doctoral); *Idem*, *Girona romana. De la fundació a la fi del món antic*, Girona 1987; *Idem*, "Gerunda: dels orígens a la fi del món antic", *Fonaments*, 7 (1988), pp. 69-108; J.M. Nolla i J. Sagrera, "El 'Portal' de Levante de la ciudad de Gerunda", *Archivo Español de Arqueología*, 161-162 (1990), pp. 276-283; O. Olesti, *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I a.C.). Estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Mataró 1995, pp. 111-114; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 260-261; J. Burch, J.M. Nolla, L. Palahí, J. Sagrera, M. Sureda i D. Vivó, "La fundació de Gerunda. Dades noves sobre un procés complex de reorganització d'un territori", *Empúries*, 52 (2000), pp. 11-28.

principalment en la importància de les seves clientele, sobretot a la *Citerior*, on hi havia atorgat importants *beneficia* (Cèsar, *B.C.* I, 29 i 61; i II, 18, 7)⁴²⁵, i en la gran adhesió a la seva causa (Sal·lusti, *Cat.* 19)⁴²⁶. Aquesta influència sobre les províncies hispàniques li proporcionà una base perfecta per impulsar la seva carrera política i convertir-se en el personatge més important de la política romana al llarg de tot el segon quart del s. I a.C.⁴²⁷.

En definitiva, podrien concloure dient que l'actuació de Pompeu a *Hispania*⁴²⁸,

⁴²⁵ Segons C. Moatti, entre els *beneficia*, que devien ésser de molt diversa índole, s'inclouien, fins i tot, privilegis de tipus jurídic i fiscal o reparticions de terres. Veure, C. Moatti, *Archives et partage de la terre dans le monde romain (IIe siècle avant-1er siècle après J.-C.)*, Collection de l'École Française a Rome, 173, París 1993, p. 56.

⁴²⁶ La presència de contingents indígenes dins els exèrcits romans, no constitueix una novetat del període de les Guerres Civils a *Hispania*. J.M. Blázquez ens diu que «la conquesta de Hispania por Roma se hizo, en gran parte, con tropas indígenas, al igual que la conquista por parte de Cartago, que sólo contaba con tropas mercenarias». En efecte, des dels inicis de la II Guerra Púnica, van militar dins l'exèrcit romà individus oriünds d'*Hispania* en qualitat d'auxiliars, tant dins l'àmbit peninsular (Titus Livi, *Ab Urb.* XXIV, 49; XXVIII, 13, 3; i XXVIII, 15; Apià, *Iber.* XCII) com a altres parts del món romà (Cèsar, *B.G.* V, 26, 3; VIII, 55, 3; i *B. Afr.* XXXIX; Apià, *B.C.* IV, 88). Segons J.M. Roldán Hervás, que s'explica utilitzant una arriscada terminologia matitzable, la "falta d'esperit nacional" fou un important element al considerar la forma i l'abast de la utilització dels *milites* hispànics per Roma, doncs aquests només buscaven el seu profit econòmic, mancant totalment d'un "sentiment nacionalista" contra el conqueridor. Durant les Guerres Civils, especialment aquella en la qual es van enfrontar Pompeu i Cèsar, el paper dels hispànics que van lluitar en el conflicte, al costat de contingents d'italics (Cèsar, *B.C.* I, 19 i 37; i *B. Alex.* LIII), de gals (Cèsar, *B.C.* I, 39, 1-4; i *B. Hisp.* XXXII) i de mauri (Dió Cassi, *Hist. rom.* XLIII, 36, 1; Cèsar, *B. Alex.* LXII, 1), fou molt notable. La presència d'hispànics és especialment significativa en la composició dels exèrcits que actuaren a les ordres de Pompeu, fet que ens demostra l'alt grau de recolzament indígena a la causa pompeiana (Apià, *B.C.* II, 87 i 103; Cèsar, *B. Hisp.* XVIII, 6; XXXV, 3; XXXVI, 1; XXXVIII, 3; i XL, 3; Valeri Màxim, IX, 2-4; Dió Cassi, *Hist. rom.* XLIII, 36, 1). Pel que fa a Pompeu, les seves tropes auxiliars foren quasi exclusivament hispàniques, mentre que en el cas de Cèsar, tot i tenir també un ampli suport indígena, especialment a la *Uterior* on havia aconseguit desenvolupar xarxes clientelars i de dependència de major entitat (Cèsar, *B. Hisp.* X, 3 i XV, 1), van tenir un major pes els legionaris italics i els auxiliars d'origen gal·lic. Veure: J.M. Blázquez, *La Romanización* (2 vols.) II, Madrid 1975, p. 78; J.M. Roldán Hervás, *Hispania y el ejército romano*, Salamanca 1974, p. 30; *Idem*, "El ejército romano y la romanización de la Península Ibérica", *Hispania Antiqua*, VI (1976), pp. 125-145; *Idem*, "El elemento indígena en las Guerras Civiles en Hispania: aspectos sociales", *Ejército y sociedad en la España Romana*, Granada 1989, pp. 149-201 (també publicat a *Hispania Antiqua*, II, 1972, pp. 77-123); *Idem*, "La romanización", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Càtedra, Madrid 1978, pp. 185-197; *Idem*, *Los hispanos en el ejército romano de época republicana*, Salamanca 1993, pp. 100-138; *Idem*, "El ejército romano en Hispania", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 65-71; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 343-369.

⁴²⁷ Pompeu, després de derrotar a Sertori i d'erigir un trofeu commemoratiu de la seva victòria, en el qual deixava constància d'haver sotmès durant la guerra a vuit-centes setanta-sis ciutats des dels Alps fins a la *Uterior* (Plini, *N.H.* III, 4, 18; Estrabó, *Geogr.* III, 4, 9; Sal·lusti, *Hist.* III, 89), va marxar a Roma on, l'any 70 a.C., fou nomenat per primera vegada cònsol. Poc temps després, l'any 67 a.C., la *lex Gabinia* contra els pirates li va atorgar plens poders sobre una franja de cinquanta milles al llarg de tota la costa del Mediterrani. Amb la configuració del I Triunvirat (56-49 a.C.), durant la conferència de Luca (56 a.C.), que va integrar al costat de Cèsar i de Cras, Pompeu mantingué el control sobre les dues províncies hispàniques, que li foren atribuïdes, per un període de cinc anys, a través de la *lex Trebonia* de l'any 55 a.C., i que va governar mitjançant legats, en aquest cas, Luci Afrani, Marc Petrei i Marc Terenci Varró, tots ells homes de la seva confiança. A partir d'aquest moment i fins al final de la República romana, les províncies d'*Hispania* foren governades per legats dels triumvirs, *legati cum imperio*, no per propietaris de rang proconsolar. Així doncs, al llarg del II Triunvirat, iniciat l'any 43 a.C., veurem com, en primer lloc, Marc Emili Lèpid, al qual li foren assignades les *Hispaniae* i la Gàl·lia Narbonense, va optar per instal·lar-se a la darrera província i governar les hispàniques mitjançant un legat i com, seguidament, Octavi, el futur August, que amb el nou repartiment provincial entre els triumvirs que es va produir després de la batalla de Filipos (42 a.C.) s'adjudicà *Hispania*, també va preferir exercir el seu govern sobre aquesta de manera indirecta, a través de successius legats, entre els quals destaca la figura de Cneo Domici Calví, que ocupà el càrrec del 39 al 37 a.C. Aquesta pràctica de governar les províncies mitjançant legats prefigura el que constituirà la forma de govern provincial durant l'Imperi, quan, arran de la reorganització provincial realitzada per August l'any 27 a.C., s'estableixi la diferenciació entre províncies senatorials, governades, teòricament, pel Senat i que continuaren sent administrades mitjançant procònsols i propietaris, i les imperials, depenents directament del *princeps*, però que, en aquest cas, passaren a estar regides per *legati* d'August amb rang propietari o proconsolar. Pompeu assoliria la seva màxima cota de poder l'any 52 a.C., quan va ser nomenat de manera extraordinària cònsol únic, és a dir, *consul sine collega*, arran dels aldarulls que es produïren a Roma, donada l'enorme rivalitat existent entre candidats, i que no pogueren parar ni els magistrats regulars ni el Senat, i, finalment, d'acord amb un decret senatorial, *interrex*, uns privilegis que li obriren *de facto* el camí vers la dictadura, existint només un petit matís terminològic al respecte. Veure: W.R. Loader, "Pompey's command under the *lex Gabinia*", *Classical Review*, 54 (1940), pp. 134-136; E.S. Gruen, "Pompey, the Roman aristocracy and the conference of Luca", *Historia*, 18 (1969), pp. 71-108; C. Luibheid, "The Lucca conference", *Classical Philology*, 65 (1970), pp. 88-94; S. Jameson, "Pompey's imperium in 67: some constitutional fictions", *Historia*, 19 (1970), pp. 539-560; G.R. Stanton i B.A. Marshall, "The Coalition between Pompeius and Crassus", *ibidem*, 24 (1975), pp. 205-219; M. Salinas de Frías, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 102 i 105-107; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 21-26 i 117-126.

⁴²⁸ Hem de dir, que Pompeu també va actuar a la Gàl·lia i va procedir a la reorganització dels territoris meridionals de la susdita província. Respecte aquest tema, hem de dir que no es pot establir, a partir de les dades aportades per les fonts literàries antigues, si aquesta reorganització territorial la va dur a terme abans de la seva arribada a *Hispania*, l'any 77-76, o si, pel contrari, la féu després de la seva victòria sobre el dissident Sertori. El que sí sabem es que, com a resultat de la seva actuació, es van confiscar les terres dels volsques de *Nîmes* i dels helviens de l'*Ardeche* per assignar-los als massalotes, que eren aliats de Roma, quelcom que va significar un canvi radical pel que fa a l'estratègia d'ocupació i de control del territori emprada per Roma (Ciceró, *Pro Font.* 6, 14; Cèsar, *B.C.* I, 35, 4). També tenim constància a les fonts literàries de que va procedir a assentar veterans sertorians a *Lugdunum Convenarum* (Aquitània) (Cèsar, *B.C.* III, 19; Plini, *N.H.* IV, 108). D'altra banda, s'ha d'assenyalar que Pompeu no només actuà a les províncies de l'Occident mediterrani, *Hispania* i *Gallia*, sinó que també inicià reorganitzacions a diverses províncies orientals com el *Pontus*, Cilícia, Síria i Palestina. Veure: J. Van

especialment a les zones costaneres de la *Citerior*, fou molt significativa i, sens dubte, tingué una clara finalitat reorganitzadora, suposant un pas més en la configuració d'un sistema d'administració i de control provincial que es consolidaria durant el període cesaro-augustià, però que no agafaria la seva forma definitiva fins a l'època flàvia⁴²⁹.

L'actuació de Cèsar a *Hispania* i el seu impacte sobre el nord-est peninsular.

L'hegemonia política de Pompeu sobre les províncies hispàniques va finalitzar amb la seva derrota en el conflicte armat que el va enfrontar a Juli Cèsar, el seu adversari polític⁴³⁰.

Pel que fa al nord-est peninsular, les fonts literàries ens informen que l'any 49 a.C. es va produir un important enfrontament bèl·lic entre cesarians i pompeians a les rodalies de la ciutat d'*Ilerda*, que, finalment, havia estat triada per les tropes pompeianes, que en un primer moment havien decidit instal·lar-se als passos pireneics, per esperar l'arribada dels exèrcits cesarians (**Cèsar**, *B.C. I*, 37).

El resultat de la batalla d'*Ilerda* tingué conseqüències nefastes pel bàndol pompejà, ja que per ell va suposar la pèrdua de la lleialtat de molts pobles indígenes de la *Citerior*, província filo-pompeiana per antonomàsia i on Cèsar tenia poc pes específic (**Cèsar**, *B.C. I*, 48-52), que van passar a recolzar la causa cesariana. Les fonts literàries antigues ens documenten com els tarraconenses, fins aleshores fidels a Pompeu, es canvien de bàndol i, juntament amb els oscenses, els calagurritans, els iacetans i els ilercavons, enviaren una missió per a recolzar a Cèsar i abastir els seus exèrcits, fonamentalment, amb blat, cereal que constituïa, molt probablement, el producte més important de l'economia indígena (**Cèsar**, *B.C. I*, 60, 1-5)⁴³¹.

Oothenhem, *Pompée le Grand. Bâtitteur d'Empire*, Brusel·les 1954, p. 106; F. García Morá, *Un episodio de la Hispania republicana: la guerra de Sertorio*, Universidad de Granada 1991, pp. 145 i 213-214; M. Clavel-Lévêque, "L'implantation des cadastres romains en Gaule méridionale et l'évolution des rapports gouvernants/gouvernés", *Actes du Colloque tenu dans le cadre du Congrès des Sociétés Savantes (28-31 mai 1989, a l'Université de Laval). Gouvernants et gouvernés dans l'Imperium romanum (IIIe av. J.-C.-Ier apr. J.-C.)*, E. Hermon (ed.) *Cahiers des Études Anciennes*, XXVI (1991), pp. 73-91; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 45-84, 254-259 i 262-267.

⁴²⁹ És possible que els judicis realitzats contra els pretors Marc Fonteï i Gai Verres, per la seva fraudulenta administració de la Gàl·lia Transalpina i Sicília respectivament, reflecteixi la nova voluntat reorganitzadora i reestructuradora impulsada per Pompeu, decidit a acabar amb la mala gestió de les províncies, administrades per governadors corruptes, i a integrar a les èlites indígenes (**Ciceró**, *Ver.* XV, 45). Gràcies a dos famosos discursos de **Ciceró**, el *Pro Fonteio* i el *Contra Verres*, coneixem els detalls d'ambdós processos, i constitueixen fonts fonamentals pel coneixement de l'administració provincial d'època de Pompeu. Respecte a la tasca reorganitzativa impulsada per Pompeu, també és indicatiu el fet que el denari ibèric, amb un origen controvertit i associat a la hipotètica aparició d'un sistema fiscal regular a *Hispania* en algun moment del s. II a.C., deixés de ser encunyat per les poblacions hispàniques de la *Citerior*, com *Tarraco*, durant el període pompejà, iniciant-se l'encunyació de l'anomenada "moneda hispanorromana", coneguda també com a "moneda provincial" o "encunyacions cíviqes". Veure: E. Hermon, *Rome et la Gaule Transalpine avant César*, *Diaphora*, 3, Nàpols 1993, p. 244.

⁴³⁰ Sobre els fets esdevinguts al llarg de la Guerra Civil que mantingueren Pompeu i Cèsar podeu consultar: J. Harmand, "César et l'Espagne durant le second bellum civile", *Legio VII Gemina*, Lleó 1970, pp. 181-203; J.M. Roldán, "La Guerra Civil entre César y Pompeyo (49-31 a.C.)", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Càtedra, Madrid 1978, pp. 155-173; AA.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, *Historia de España*, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, pp. 90-111; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 64-72; J. Maluquer de Motes, *Prehistòria i Edat Antiga (fins al segle III)*, *Història de Catalunya*, vol. I, P. Vilar (dir.), Edicions 62, Barcelona 1998, pp. 328-332; M. Salinas de Frías, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 103-111; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 99-104. Sobre el posicionament polític de Juli Cèsar veure: A. Rodríguez Ferrer, "Julio César. Notas sobre un arquetipo político", *Homenaje a José Me Blázquez*, J. Mangas i J. Alvar (eds.), vol. III, Madrid 1993, pp. 301-317; A.M. Suárez Piñero, "César: ¿un político "popular"?", *Polis*, 9 (1997), pp. 249-275. També és interessant la consulta d'un petit llibre de **Y. Le Bohec** dedicat íntegrament a la figura de Cèsar i que constitueix un ràpid repàs a la vida i obra del dictador: Y. Le Bohec, *César*, Presses Universitaires de France, París 1994. Les fonts literàries antigues entorn al conflicte bèl·lic entre Pompeu i Cèsar, entre les quals destaquen el llibre I del *bellum civile* de **Cèsar** i el llibre II del *bellum civile* d'**Apià**, es troben recollides a: A. Schulten, *Las guerras del 72-19 a. de J.C.*, V, Barcelona 1940.

⁴³¹ Un tret comú d'*Hispania* durant la Guerra Civil entre Cèsar i Pompeu fou, sens dubte, el "bipartidisme" de les localitats indígenes i, en conseqüència, la manca de constància en les aliances. **E. Gabba** creu en l'existència d'un pompeianisme generalitzat, molt més accentuat a la *Citerior* on Pompeu posseïa majors clientele, que només fou abandonat per les adversitats de la guerra i les victòries cesarianes. **J.B. Tsirkín** opina que l'actitud presa per les ciutats en favor d'un dels bàndols fou marcada fonamentalment per interessos econòmics i comercials, sent decisiu el fet que Cèsar, després de la batalla de *Tapsus* de l'any 46 a.C., controlés Itàlia i Àfrica. Segons **Tsirkín**, que es centra en el cas de la *Ulterior*, mentre que les localitats de la vall del Guadalquivir, amb una economia orientada vers l'interior, haurien estat filo-pompeianes, les ubicades a la regió litoral, d'origens fenicis i dotades d'un tipus d'economia orientada a l'exportació, haurien donat el seu recolzament a Cèsar, qui hauria establert un poder unitari al Mediterrani que beneficiava els interessos comercials d'aquestes. Aquesta

Cèsar, a l'igual que Pompeu, va desenvolupar un actiu clientelisme⁴³², molt més marcat, lògicament, a la *Ulterior*, província de la qual fou *quaestor* l'any 69-68 a.C. i *praetor* el 61-60 a.C.⁴³³. Si ens fixem en els testimonis que ens ofereixen les fonts literàries, Cèsar, després de la batalla d'*Ilerda*, va ordenar el llicenciament de les tropes pompeianes, que fou immediat per a tots aquells que tenien el seu domicili o possessions a *Hispania*, els quals constituï en aproximadament un terç del total (Cèsar, *B.C.* I, 86; *Apià*, *B.C.* II, 42)⁴³⁴, i, des de la mateixa *Tarraco*, concedí *honores* a les *ciuitates* de la *Citerior* que van recolzar la seva

és una teoria molt discutible, doncs, tal i com apunta **J.C. Olivares Pedreño**, existiren ciutats de la vall del Guadalquivir, com *Carmo*, *Ilixa*, *Italica*, *Ullia* i *Obulco*, entre altres, que recolzaren l'opció cesariana, sent més adient pensar que les causes que van fer decantar a cada ciutat per un dels bàndols degueren ser molt complexes i de molt diversa índole i que, segurament, es produïren controvèrsies entre seguidors de Cèsar i de Pompeu al mateix interior de moltes de les comunitats. Veure: E. Gabba, *Esercito e società nella tarda Repubblica Romana*, Florència 1973, pp. 498-520; J.B. Tsirkin, "The south of Spain in the Civil War of 40-45 B.C.", *Archivo Español de Arqueología*, 143-144 (1981), pp. 91-100; J.M. Roldán Hervás, *Los hispanos en el ejército romano de época republicana*, Salamanca 1993, pp. 99-100; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 145 i 158; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 154-169, 175-203, 305-342 i 352-354. Respecte a l'ambigüitat política dels tarragonins durant la Guerra Civil que enfrontà a Pompeu i a Cèsar, clarament testimoniada per les inscripcions RIT 1 i 2, ha aparegut recentment un nou article: L. Amela Valverde, "RIT 1 y 2. La ciudad de Tarraco entre pompeyanos y cesarianos", *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años (Valladolid, 23-25 de noviembre de 2000)*, L. Hernández Guerra, L. Sagredo San Eustaquio i J.M. Solana Sáinz (eds.), Valladolid 2001, pp. 145-151.

⁴³² Segons **M.I. Henderson**, el fet que la major part dels privilegis concedits per Cèsar es concentrin a la *Ulterior*, s'explica pel major coneixement que posseïa d'aquella província, de la que fou *quaestor* i *praetor*, i per la seva voluntat de recompensar a tots aquells que el van recolzar durant la seva guerra contra els pompeians. D'altra banda, **Henderson** creu que la fortalesa de les xarxes clientelars implantades per Pompeu a la *Citerior*, constituïria la principal causa per explicar la baixa intensitat de l'activitat municipalitzadora del dictador en aquella província, on realment es produïren poquíssimes promocions jurídiques cesarianes. **P.A. Brunt** es mostra contrari a aquesta teoria esgrimida per **Henderson**, doncs observa que a la *Ulterior* la major part de les ciutats, especialment entre el 46 i el 45 a.C., eren partidàries de Marc Terenci Varró, un dels legats de Pompeu, i li sembla bastant difícil que el dictador volgués gratificar a totes aquestes comunitats que s'havien mostrat contràries a la seva opció. En aquest sentit, **E. García Fernández** opina que les primeres concessions generalitzades del dret llatí a la Península Ibèrica no es van produir fins a l'època augustiana, doncs l'ambient creat per la Guerra Civil i la intensa influència de Pompeu a *Hispania* haurien impossibilitat la seva implantació amb anterioritat. En contra d'aquestes afirmacions realitzades per **Brunt** i per **García Fernández**, es troba **B.D. Hoyos** que considera que l'oposició a Cèsar a la *Ulterior* no fou generalitzada, una observació que comparteix **J.C. Olivares Pedreño**. Altrament, **A. Montenegro** prefereix considerar que la forta promoció jurídica observada a la *Ulterior* fou producte fonamentalment de la voluntat de Cèsar d'aconseguir aliats sòlids a una província que li havia demostrat una notable oposició. Segons **C. González Román** a la *Hispania Ulterior* es fundaren, molt probablement, colònies "titulars", sense *deductio* de veterans, però, després d'haver comprovat la coexistència, en algunes comunitats del sud peninsular, de noms típicament itàlics amb altres d'indígenes llatinitzats, no descarta que, en alguns casos, es pogueren instal·lar en aquestes fundacions colonials dos grups de pobladors de diferent estatut jurídic. Veure: M.I. Henderson, "Julius Caesar and Latium in Spain", *Journal of Roman Studies*, XXXII (1942), pp. 10-11; B.D. Hoyos, "Pliny the Elder's titled Baetican towns: obscurities, errors and origins", *Historia*, 28 (1979), p. 462; C. Nicolet, *Roma y la conquista del mundo mediterráneo, 264-27 a. de J.C. 2/La génesis de un imperio*, Nueva Clío, 8 bis, Labor, Barcelona 1984, pp. 541-542; J.-M. Roddaz, "Guerres civiles et romanisation dans la vallée de l'Èbre", *Revue des Études Anciennes*, LXXXVIII (1986), pp. 317-388; *Idem*, "Pouvoir et provinces: remarques sur la politique de colonisation et de municipalisation de Rome dans la Péninsule Ibérique entre César et Auguste", *Teoría y práctica del ordenamiento municipal en Hispania. Actas del Symposium de Vitoria-Gasteiz (22-24/11/1993)*, Veleia, Vitoria 1996, pp. 13-25; P.A. Brunt, *Italian manpower*, Oxford 1987, pp. 585-587; E. García Fernández, "El ius Latii y los municipia latina", *Studia Historica* (Historia Antigua), 9 (1991), p. 41; C. González Román, "Las colonias romanas de la Hispania meridional en sus aspectos socio-jurídicos", *La Bética en su problemática histórica*, C. González Román (ed.), Granada 1991, pp. 98-110; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 29-38 i 154-169. Una bona aproximació a la "política integradora" portada a terme per Cèsar a: J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 105-177 (en referència a les províncies hispàniques, pàgines 124-160); J. Santos Yanguas, "Comunidades indígenas y centros urbanos en Hispania en el proceso de conquista y organización de los territorios conquistados", *El proceso de municipalización en la Hispania romana*, L. Hernández Guerra i L. Sagredo (eds.), Valladolid 1998, pp. 11-38.

⁴³³ L'actuació de Cèsar a la *Ulterior* és criticada per *Apià* (*B.C.* II, 8; *Iber.* 90), *Dió Cassi* (*Hist. rom.* XXXVII, 52-53) i *Suetoni* (*Caes.* XVIII, 1 i LIV, 1) que consideren que es va enriquir fraudulenta i que va realitzar accions militars sense cap justificació, mentre que, per contra, el mateix *Cèsar* (*B. Hisp.* XLII, 1-3), *Plutarc* (*Caes.* XII, 2-4) i, sorprenentment, el pro pompejà *Ciceró* (*Pro Balb.* 43), opinen que l'actuació del futur dictador fou del tot correcta. Veure: J.M. Blázquez, "Estado de la romanización en Hispania bajo César y Augusto", *Emerita*, XXX (1962), pp. 71-129 (especialment pp. 84-85); J.H. Collins, "Caesar as Political Propagandist", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, I-1 (1972), pp. 922-966; M. Salinas de Frías, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 103-104.

⁴³⁴ En opinió d'**O. Olesti**, el nombre de ciutadans romans dels exèrcits pompeians establerts a *Hispania* i que estigueren a la confrontació d'*Ilerda*, tot i que considerable, no degué ésser gaire elevat en termes absoluts, doncs en aquest terç de les tropes pompeianes estaven inclosos els contingents militars càntabres i celtíbers que els legats de Pompeu, Luci Afrani, Marc Petrei i Marc Terenci Varró, el famós savi, havien aconseguit reclutar abans de l'arribada de l'exèrcit cesarià (*Cèsar*, *B.C.* I, 38-39). A la *Ulterior* la situació era molt diferent al respecte, doncs es sap que existia una legió vernàcula, és a dir, formada per ciutadans romans nascuts en aquelles terres (*Cèsar*, *B.C.* II, 20 i *B. Alex.* LIII). Veure: O. Olesti, *El territorio del Maresme en época republicana (s. III-I a.C.)*, *Estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Mataró 1995, p. 64; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 343-369.

causa (Cèsar, *B.C.* II, 21)⁴³⁵. A tot això, **Dió Cassi** (*Hist. rom.* XLIII, 39, 1) afegeix que després de definitiva batalla de *Munda* (probablement entre Écija i Osuna), l'any 45 a.C., en la qual foren derrotats els fills de Pompeu que havien aconseguit revifar la resistència pompeiana a *Hispania* (**Estrabó**, *Geogr.* III; **Apià**, *B.C.* II, 87 i II, 104; **Florus**, *Epit.* II, 13, 73; **Dió Cassi**, *Hist. rom.* XLIII, 1-29 i XLV, 10)⁴³⁶, Cèsar va augmentar els tributs i va retallar el territori d'algunes ciutats, mentre que, per contra, va optar per concedir terres i per alliberar del pagament d'impostos a aquelles poblacions que l'havien ajudat, a més d'atorgar als seus habitants la ciutadania romana i la consideració de colons romans⁴³⁷.

Amb la victòria de Cèsar, la inscripció honorífica que els tarragonins dedicaren a Pompeu l'any 71 a.C. (RIT 1), anteriorment al·ludida, havia de desaparèixer del *forum* local de *Tarraco* i, per això, se li va donar la volta i al dors es va gravar una dedicatòria al lloctinent de Cèsar, Publi Múcius Scaevola (RIT 2) (**Fig. 17**)⁴³⁸. Aquesta inscripció, a més de mostrar l'ambigüitat política dels tarraconenses, constitueix un testimoni molt clar de la creació d'importants xarxes clientelars entorn als caps militars romans que s'enfrontaren durant la Guerra Civil i explica la gran densitat dels *nomina Pompeius* i *Iulius* a l'epigrafia tarragonina (RIT, Índex 1, pp. 485-491)⁴³⁹.

És digne de destacar, pel que fa als fets esdevinguts al nord-est de la península, que Cèsar, abans de tornar vers Roma, decideixi instal·lar colons romans a *Emporion*, que ben aviat es convertiria en la ciutat romana d'*Emporiae*, doncs constitueix la primera informació explícita que ens donen les fonts literàries antigues sobre la instal·lació de veterans a l'àrea nord-oriental de la Península Ibèrica (**Titus Livi**, *Ab Urb.* XXXIV, 9, 3)⁴⁴⁰. També és molt

⁴³⁵ És molt possible que entre aquests *honores* atorgats per Cèsar a les *ciuitates* més fidels poguéssim trobar l'origen dels primers *status* privilegiats d'alguns centres hispànics. Un exemple el podríem trobar a la mateixa *Tarraco* com més endavant veurem. En aquest sentit, **J.C. Olivares Pedreño** afirma que mentre «en la *Ulterior*, se crean colonias en ciudades que se habían caracterizado por su oposición a César en la guerra civil, sobre todo en el año 45 a.C., en la *Citerior* se tiende en este periodo a crear colonias en núcleos que habían sido fieles al dictador. Por lo tanto, aquí no se crean colonias de "castigo", exceptuando el posible caso de Ampurias que estaría relacionado con los eventos de allende los Pirineos. Pero esa original naturaleza de las colonias de la *Citerior* no es la única diferencia con respecto a la *Ulterior*, sino que además, aparecen como comunidades privilegiadas un número mucho menor de enclaves, sean como *municipios* o *colonias*». Veure: J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, p. 146.

⁴³⁶ M. Ferreiro López, "Cronología de la campaña de Munda", *Homenaje al profesor Presedo*, P. Sáez i S. Ordóñez (eds.), Sevilla 1994, pp. 430-435; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 355-358.

⁴³⁷ R. Étienne, *Le Culte Impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste a Dioclétien*, París 1974, pp. 75-80 i 111-112; A. Prieto Arciniega, "La *devotio* ibérica como forma de dependencia en la *Hispania* Prerromana", *Memorias de Historia Antigua. Actas del coloquio 1978: colonato y otras formas de dependencia no esclavistas*, II (1978), pp. 131-135; J. Mangas, "Clientela privada en la *Hispania* romana", *ibidem*, pp. 217-226; J.M. Roldán Hervás, "El elemento indígena en las guerras civiles en *Hispania*: aspectos sociales", *Hispania Antiqua*, II (1972), pp. 77-123; *Idem*, "El ejército romano y la romanización de la Península Ibérica", *ibidem*, IV (1976), pp. 125-145; *Idem*, *Los hispanos en el ejército romano de época republicana*, Salamanca 1993, pp. 97-99; J.B. Tsirkin, "The south of Spain in the Civil War of 40-45 B.C.", *Archivo Español de Arqueología*, 143-144 (1981), pp. 91-100; J.-M. Roddaz, "Guerres civiles et romanisation dans la vallée de l'Èbre", *Revue des Études Anciennes*, LXXXVIII (1986), pp. 317-388; AA.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, *Historia de España*, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, p. 144; M.L. Cortijo Cerezo, *El municipio romano de Ulia (Montemayor-Córdoba)*, Colección de Estudios Cordobeses, 47, Córdoba 1990, pp. 58 i 63-64; S.J. Keay, *Hispania Romana*, Barcelona 1992, pp. 78-81; A. Prieto Arciniega, "L'espace social du pouvoir en Hispanie romaine", *Pouvoir et Imperium (IIIe av. J.-C.-Ie ap. J.-C., Diaphora*, 6, Nàpols 1996, p. 223; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 145-146; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 413-453.

⁴³⁸ M.C. Beltrán Martínez i J. Sánchez Real, "Una inscripción de Pompeyo en Tarragona", *Boletín Arqueológico*, èp. IV, 41-48 (1953-54), pp. 3-9; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 422-423.

⁴³⁹ E. Badian, *Foreign clientelae (264-70 B.C.)*, Oxford 1958, pp. 255-257; S.L. Dyson, "The distribution of Roman Republican family names in the Iberian Peninsula", *Ancient Society*, 11/12 (1980-81), pp. 288-291; M. Salinas de Frías, "La función del *hospitium* y la Clientela en la conquista y romanización de la Celtiberia", *Studia Historica* (Historia Antigua), 1 (1983), pp. 21-42; *Idem*, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 87-89; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 70; J.M. Abascal, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Anejos de Antigüedad y Cristianismo, II, Murcia 1994, pp. 29-30, 151-163 i 198-201; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 29-38, 457-505 i 605-708; *Idem*, "RIT 1 y 2. La ciudad de Tarraco entre pompeyanos y cesarianos", *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años (Valladolid, 23-25 de noviembre de 2000)*, L. Hernández Guerra, L. Sagredo San Eustaquio i J.M. Solana Sáinz (eds.), Valladolid 2001, pp. 145-151.

⁴⁴⁰ En opinió de **M.J. Pena**, Cèsar va instal·lar colons romans i va concedir la ciutadania romana a grups d'hispànics, mentre que la població grega no va rebre aquest privilegi fins un moment posterior, que l'autora estableix entre el 27 i 25 a.C., en el qual August hauria atorgat a

significatiu el fet que Cèsar confià la gestió de les províncies de la *Hispania Citerior* i de la *Gallia Narbonensis* a Marc Emili Lèpid, quelcom que significaria la unificació en una mateixa magistratura de l'administració d'aquestes dues províncies i que ens podria estar indicant una reorganització de tipus administratiu que, segurament, no degué consolidar-se a causa de la prematura mort de Cèsar l'any 44 a.C.

La concessió de l'estatut colonial a *Tarraco*.

Després de la rendició de les tropes pompeianes a la batalla d'*Ilerda*, Cèsar es dirigí a la *Ulerior* per a celebrar a *Corduba*, principal ciutat de la susdita província, una assemblea d'aliats (Cèsar, *B.C.* II, 19-20) i, poc després (i això és el més significatiu), Cèsar va embarcar a *Gades* vers *Tarraco* on, a l'igual que a *Corduba*, va rebre les delegacions de submissió de tota la *Hispania Citerior* («*ibi totius fere citerioris prouinciaie legationes Caesaris aduentum exspectabant*») (Cèsar, *B.C.* II, 21, 4). Aquest darrer fet és realment rellevant respecte al paper jugat per *Tarraco* dins l'organització de la província, doncs ens indica que, efectivament, *Corduba* i *Tarraco* eren considerades com els “centres político-administratius” de les seves respectives províncies, amb igual consideració. A la *Citerior* es tracta de la quarta assemblea provincial coneguda després de les tres mencionades durant la II Guerra Púnica, totes convocades a *Tarraco*.

Per tant, trobem que *Tarraco*, a finals de la República, era considerada una de les ciutats més importants de la Península Ibèrica i de tot el món romà. La seva llarga i provada

Emporion l'estatut de municipi romà. Segons Pena, la discriminació patida pels grecs residents a la ciutat, s'explicaria pel possible recolzament que aquesta va donar al bàndol pompejà durant la guerra que Cèsar mantingué contra *Massalia*, la seva antiga metròpoli, una opinió que comparteix J. Ruiz de Arbulo, qui, a més, relaciona *Emporion* amb l'establiment de veterans de les legions XI i VI a *Narbo* i a *Arelate*, respectivament. En contra de la teoria defensada per Pena i Ruiz de Arbulo es troba J.B. Tsirkin, qui creu que la concessió de la ciutadania romana als pobladors hispànics de la ciutat es va produir després de la mort de Cèsar, en el marc de les guerres de Cneu Domici Calví, procònsol de les dues províncies hispàniques entre els anys 39 i 36 a.C., una hipòtesi que, segons J.C. Olivares Pedreño no es acceptable, doncs «no se entendería la marginación de la población griega en ese momento; además, ello complica el problema de la promoción de esta ciudad, ya que establece tres momentos distintos para su plasmación final: la deducción de colonos por César, la promoción de los hispanos, y, finalmente, la plena integración con Augusto» (p. 148, nota 308). D'altra banda, el susdit recolzament dels emporitans envers els massalotes enfrontats a Cèsar, també podria explicar, en opinió de Pena, el perquè el dictador, que no es va caracteritzar per fundar colònies al nord-est, va decidir, d'una manera excepcional, instal·lar colons romans a *Emporion* i convertir-la en una colònia de “càstig”, l'única documentada a la *Hispania Citerior*, per assegurar-se la seva adhesió, una pràctica que, al contrari del que va passar a la *Citerior*, va desenvolupar àmpliament a la *Ulerior*. En definitiva, el cas emporità constitueix un altre exemple de població peregrina integrada jurídicament en virtut de l'actitud que va adoptar durant la Guerra Civil. Veure: E. Ripoll Perelló, “Notas acerca de los orígenes de la ciudad romana de Ampurias”, *Ampurias*, XXXIII-XXXIV (1971-72), pp. 359-375; *Idem*, *Els orígens de la ciutat romana d'Empúries (Discurs lleïgit el dia 8 de juny de 1978 en l'Acte de Recepció Pública del Dr. Eduard Ripoll i Perelló a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i contestació de l'acadèmic numerari Dr. Frederic Udina Martorell)*, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Barcelona 1978; *Idem*, *Ampurias. Description des ruines et musée monographique*, Barcelona 1982; *Idem*, “Orígenes de la ciudad romana de Ampurias”, *Gerión*, VIII (1990), pp. 163-210; N. Lamboglia, “La formazione del municipio di Emporiae”, *Rivista di Studi Liguri*, XXXIX (1973), pp. 21-35; X. Aquilué, R. Mar, J.M. Nolla, J. Ruiz de Arbulo i E. Sanmartí, *El fòrum romà d'Empúries (Excavacions de l'any 1982). Una aproximació al procés històric de la romanització al nord-est de la península Ibèrica*, Monografies Emporitanes, VI, Barcelona 1984; J.-N. Bonneville, “Les patrons du municpe d'Emporiae (Ampurias, Espagne)”, *Revue des Études Anciennes*, LXXXVIII (1986), pp. 181-200; I. Rodà, “Els lloctinents de Juli Cèsar, primers patrons d'Empúries”, *Empúries*, 48-50, (1986-89), vol. II, pp. 246-249; M.J. Pena, “Hipòtesis noves sobre Empúries a partir de l'anàlisi de les fonts literàries”, *Fonaments*, 7 (1988), pp. 11-45; *Idem*, “El problema del estatuto jurídico de Emporia(e). Anàlisis de la documentación”, *Actas I Congreso Peninsular de Historia Antigua (Santiago de Compostela, 1-5 de julio de 1986)*, vol. II, Santiago de Compostela 1988, pp. 455-466; *Idem*, “Hipòtesis noves sobre Empúries a partir de l'anàlisi de les fonts literàries”, *Fonaments*, 7 (1988), pp. 11-45; *Idem*, “Ampurias: les débuts de l'implantation romaine”, *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 15/2 (1989), pp. 219-248; *Idem*, “Emporiae”, *I Congreso Histórico-arqueológico Hispano-italiano. Conquista romana y modos de intervención en la organización urbana y territorial (Elche, 26-29 de octubre de 1989)*, *Dialoghi di Archeologia*, 1-2 (1992), pp. 65-77; J.M. Solana Sáinz, “Colonización y Municipalización bajo César y Augusto: Hispania Citerior”, *Aspectos de la colonización y municipalización de Hispania*, Mèrida 1989, p. 77; R. Marcet i E. Sanmartí, *Empúries*, Barcelona 1989; J. Ruiz de Arbulo, “Los inicios de la romanización en Occidente: los casos de Emporion y Tarraco”, *Athenaeum*, LXXIX, fasc. II (1991), p. 484; J.B. Tsirkin, “Romanization of Spain: socio political aspect (II). Romanization in the period of the Republic”, *Gerión*, XI (1993), pp. 278-280; R. Mar i J. Ruiz de Arbulo, *Ampurias Romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*, Sabadell 1993; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 100-104; R. Plana i M.J. Pena, “Ampurias: cuestiones agrarias y jurídicas de finales de la República”, *Studia Historica (Historia Antigua)*, 13-14 (1995-96), pp. 89-104; J. Maluquer de Motes, *Prehistòria i Edat Antiga (fins al segle III)*, *Història de Catalunya*, vol. I, P. Vilar (dir.), Edicions 62, Barcelona 1998, pp. 375-381; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 146-148; X. Aquilué, P. Castanyer, M. Santos i J. Tremoleda, *Empúries. Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya*, El Mèdol, Tarragona 1999, pp. 88-91; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 224-225 i 438-439. Respecte la bibliografia sobre *Emporiae* consultar específicament E. Sanmartí Greco, “Bibliografia emporitana 1901-1995”, *Cypsela*, XI (1996), pp. 161-173.

fidelitat a Roma, l'alt grau de desenvolupament urbà, l'adopció de la cultura llatina, la seva significació econòmica i política, i la presència d'un nucli previ de ciutadans romans organitzats en un *conuentus ciuium Romanorum*, va motivar que finalment li fos concedit, en època cesariana o augustiana, el rang de colònia amb el qual obtingué el ple dret romà⁴⁴¹. I és que amb Cèsar s'inicià la fundació de nombroses colònies i municipis a *Hispania*, actuació que continuaren els triumvirs i August, ciutats que es distingiren per portar una toponomàstica laudatòria vers la persona del fundador, i que, configurades sobre la base d'una població de ciutadans romans, que anteriorment estaven organitzats en *conuentus ciuium Romanorum* on s'acabaren integrant les élites indígenes, foren dotades amb estatuts administratius romans i es constituïren en pròspers nuclis urbans, gairebé sempre amb una ubicació estratègica per a reforçar el control militar i servir de focus difusors de la romanització (Plini, *N.H.* III, 4, 18) (Fig. 25)⁴⁴².

⁴⁴¹ Segons J.C. Olivares Pedreño, el *status* ostentat per una comunitat hispànica abans de la Guerra Civil no va influir en el moment de concedir-li un estatut privilegiat en època cesariana. El caràcter ètnic dels habitants d'una determinada ciutat, malgrat la seva importància, en opinió d'Olivares Pedreño, tampoc fou un factor decisiu en aquest sentit, doncs n'hi hagueren establiments indígenes que obtingueren molt diversos estatuts (municipis romans, municipis llatins, colònies llatines o, fins i tot, grups d'indígenes que s'integraren a colònies romanes), dins els quals existien diferents graus de privilegi, tant d'índole política com econòmica. Segons aquest autor, «del mismo modo que durante el siglo II a.C., era múltiple la caracterización de cada ciudad hispana sometida, en función del modo en que había pactado con Roma, también durante la guerra civil se llevaron a cabo negociaciones bilaterales entre las ciudades hispanas y los partidarios de César (...) que tenían en cuenta la situación estratégica de la guerra en cada momento y las demandas jurídicas de cada comunidad» (p. 155); és a dir, que el grau d'oposició militar, en aquest cas a Cèsar, va constituir el factor més determinant a l'hora de concedir un estatut jurídic privilegiat. Però això, segons apunta Olivares Pedreño, no vol dir que aquelles comunitats que s'oposaren a l'opció cesariana tingueren vetat el camí vers els privilegis jurídics, tot el contrari, doncs Cèsar, per estabilitzar la seva situació en aquests problemàtics indrets i consolidar el seu poder, va procedir a promocionar-les, assentant, al costat dels grups de població filo-pompeiana, contingents civils i militars de colons en possessió de l'estatut romà, amb la finalitat d'assegurar, efectivament, l'estabilitat i la lleialtat futura dels nuclis en qüestió, un fenomen especialment evident a la *Ulterior*, tal i com ha demostrat B.D. Hoyos. Tant P.A. Brunt com J.B. Tsirkín i el mateix Hoyos, opinen que la situació dels residents indígenes de les ciutats de la *Ulterior* convertides en colònia era diferent en virtut de l'actitud que adoptaren durant el conflicte bèl·lic i mentre que els que es van oposar a Cèsar mantingueren la seva condició de *contributi*, els que s'havien decantat per l'opció del dictador, foren elevats al mateix *status* jurídic que els nous colons assentats. Olivares Pedreño arriba a la conclusió que va ser en ciutats «en las que la peligrosidad del partido opositor era evidente, como Ucubi, Corduba, Hispalis o Hasta, o eran de una singular importancia desde el punto de vista demográfico, económico y estratégico, como Tarraco o Nova Cartago, fue donde se fundaron colonias en época cesariana. En el primer caso, se instalaban veteranos en la ciudad; en el segundo, era promocionada la población peregrina, sin que se pueda afirmar que hubo deducción de soldados» (p. 157). En definitiva, es pot concloure que les concessions de privilegis a moltes ciutats hispàniques realitzades per Cèsar es troben íntimament lligades amb les condicions i les circumstàncies de la Guerra Civil, més que no pas amb un projecte prèviament planificat pel dictador, doncs això hauria suposat una major unificació jurídica entre comunitats que abans del *bellum civili* eren, des d'una perspectiva jurídica i ètnica, assimilables. Veure: J.M. Roldán Hervás, «El elemento indígena en las guerras civiles de Hispania: aspectos sociales», *Hispania Antiqua*, II (1972), p. 121; B.D. Hoyos, «Civitas and Latium in Provincial communities: inclusion and exclusion», *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 22 (1975), pp. 254-255; F.J. Fernández Nieto, «El derecho en la España romana», *Historia de España*, II, R. Menéndez Pidal (dir.), Madrid 1986, pp. 165-166; P.A. Brunt, *Italian manpower*, Oxford 1987, p. 586; F.A. Muñoz, «Del odio a la paz de los indígenas: guerra y resistencia en la Hispania meridional», *La Bética en su problemática histórica*, Universidad de Granada, Granada 1991, pp. 202 i 209-218; J.B. Tsirkín, «Romanization of Spain: socio political aspect (II). Romanization in the period of the Republic», *Gerión*, XI (1993), p. 296; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 154-160 i 171-177; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 434-448.

⁴⁴² Segons ens diu Plini a la *Hispania Citerior* n'hi havia un total de cent setanta-nou ciutats, entre les quals destaquen dotze colònies, tretze municipis i divuit ciutats amb dret llatí antic: «*oppida CLXXVIII, in iis colonias XII, oppida ciuium Romanorum XIII, Latinorum ueterum XVIII, foederatorum unum, stipendiaria CXXXV*» (Plini, *N.H.* III, 4, 18). M.I. Henderson, després d'estudiar acuradament el fenomen «colonitzador» cesarià a *Hispania*, arriba a la conclusió que mentre a la *Ulterior* la major part de les promocions jurídiques es degueren a Cèsar, a la *Citerior* l'artífex d'aquestes fou August, una hipòtesi que ha estat acceptada majoritàriament per la investigació, malgrat les reticències presentades per P.A. Brunt. En opinió d'A.N. Sherwin-White, Cèsar, seguint una política similar a la desenvolupada per Pompeu Estrabó anys abans, va optar per concedir l'estatut llatí com a primer esglaó vers una plena romanització jurídica. El dictador, segons Sherwin-White, per regla general, només va concedir la ciutadania romana a comunitats on devien assentar-se veterans o italics o en les quals ja n'hi havia un *conuentus ciuium Romanorum*, restringint a casos molt esporàdics les concessions de la ciutadania romana a comunitats indígenes que, generalment, foren dotades del dret llatí. Veure: M.I. Henderson, «Julius Caesar and Latium in Spain», *Journal of Roman Studies*, XXXII (1942), pp. 1-13; A.N. Sherwin-White, *The Roman citizenship*, Oxford 1973, p. 225; J.M. Roldán Hervás, «Antigüedad», *Historia de Granada*, I, Granada 1983, pp. 207-214; P.A. Brunt, *Italian manpower*, Oxford 1987, pp. 585-588; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, pp. 59-67; E. García Fernández, «El ius Latii y los municipia Latina», *Studia Historica* (Historia Antigua), 9 (1991), p. 38; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 124-160; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 434-448. Al respecte, hem de destacar dos articles de recent aparició, ambdós presentsats al I Congreso Internacional de Historia Antigua de Valladolid, un, a càrrec de J.A. Pérez Almoguera, en el qual es fa una aproximació al procés municipalitzador esdevingut a les terres del nord-est de la Península Ibèrica des de Cèsar als flavis, i l'altre, realitzat per J. Martínez Mera, que es centra més concretament en l'activitat municipalitzadora desenvolupada per Cèsar, tot i que també s'aproximi a les tasques que en aquest sentit realitzaren el seus successors, Lèpid, Marc Antoni i Octavi, doncs, segons ens indica aquesta autora, no es possible distingir entre els municipis creats per Cèsar i aquells establerts pels seus successors, donada la similitud d'ambdues intervencions, ja que aquests es limitaren simplement a seguir les indicacions establertes pel dictador i, per això, considera útil l'ús del terme

Figura 25. Ubicació de les colònies romanes de la Península Ibèrica (segons J.M. Abascal i U. Espinosa). Els quadrats identifiquen les pre-cesarianes, els cercles les cesarianes i els triangles les augustianes:

- 1.- Astigi; 2.- Traducta; 3.- Emerita; 4.- Pax Iulia; 5.- Acci; 6.- Barcino; 7.- Caesaraugusta; 8.- Ilici;
- 9.- Libisosa; 10.- Salaria; 11.- Corduba; 12.- Hasta Regia; 13.- Hispalis; 14.- Itucci; 15.- Tucci;
- 16.- Ucubi; 17.- Urso; 18.- Metellinum; 19.- Norba; 20.- Scallabis; 21.- Carthago Nova;
- 22.- Celsa; 23.- Tarraco; 24.- Pollentia; 25.- Palma; 26.- Valentia; 27.- Carteia.

Actualment, la major part dels investigadors opinen que la colònia de *Tarraco* fou probablement una colònia cesariana fundada vers el 45 a.C., després de la decisiva batalla de *Munda*. Malgrat tot, el fet que les fonts no especifiquin la data exacta de la concessió del *status* colonial, fa que la qüestió encara no s'hagi resolt de manera definitiva⁴⁴³.

Per intentar fixar aquesta data només comptem amb testimonis indirectes, aportats per les fonts literàries, epigràfiques i numismàtiques, que permeten acotar mínimament la cronologia.

D'una banda, tenim diverses notícies a les fonts literàries. **Sèneca el Vell**, cap als anys 26 i 25 a.C., ens parla de la «*Tarraconensis colonia*» (**Sèneca el Vell**, *Controv. X, praef.* 14); **Plini**, fent referència a l'època augustiana, nomena la «*colonia Tarracon*» (**Plini**, *N.H.* III, 21); i **Tàcit** ens diu que *Tarraco* ja era colònia l'any 15 d.C., moment en què es va autoritzar la construcció a la ciutat d'un temple en honor d'August, «*Templum ut in colonia Tarraconensi strueretur Augusto petentibus Hispanis permissum, datumque in omnibus prouinciis exemplum*» (**Tàcit**, *Ann.* I, 78, 1).

D'altra banda, comptem amb una dedicatòria feta a Drus, datable entre el 15 i el 20 d.C., per part de la «*[coloni]a Triumphal. [Tarraco]*» (RIT 68), que constitueix, fins al

"municipalització cesariana", amb el qual fariem referència de manera conjunta a l'obra de Cèsar i a la dels seus immediats seguidors: J.A. Pérez Almaguera, "Las ciudades del occidente de Cataluña de César a los Flavios", *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años (Valladolid, 23-25 de noviembre de 2000)*, L. Hernández Guerra, L. Sagredo San Eustaquio i J.M. Solana Sáinz (eds.), Valladolid 2001, pp. 275-281; J. Martínez Mera, "Aproximación a la obra municipalizadora de Julio César en Hispania", *ibidem*, pp. 247-254.

⁴⁴³ J.M. Recasens, *La Ciutat de Tarragona*, vol. I, Editorial Barcino, Barcelona 1966, pp. 126-128; M.A. Marín Díaz, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada 1988, p. 210; J.M. Solana Sáinz, "Colonización y municipalización bajo César y Augusto: Hispania Citerior", *Aspectos de la colonización y municipalización de Hispania*, Mérida 1989, p. 76; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, p. 61; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, pp. 35-36; A. Prieto Arciniega, "Tarraco", *I Congreso Histórico-arqueológico Hispano-italiano (Elche, 26-29 de octubre de 1989)*, *Dialoghi di Archeologia*, 1-2 (1992), pp. 86-87 (també publicat a *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 14, 1992, pp. 79-80); AA.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, *Historia de España*, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, p. 159; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 440-441.

moment, el testimoni epigràfic més antic, i sobre el qual no existeixen dubtes, de la concessió del rang de colònia a *Tarraco*. D'aquesta mateixa època daten les monedes amb les inicials de la ciutat a la llegenda, «C.V.T.T.». També hem de fer referència a la inscripció «[Vi]ctor[iae A]ugustae [colon]ia Triu[mphalis Tarraco]» (RIT 58), que, segons **G. Alföldy**, pel seu tipus de lletra i per la pedra utilitzada data del mateix període que altre del jove Tiberi dels anys 16-14 a.C. (RIT 66) i que hauria estat dedicada amb motiu de les victòries d'August al nord-oest d'*Hispania*⁴⁴⁴. Si la hipòtesi entorn a aquest darrer epígraf fos correcta, el rang de colònia de *Tarraco* també el podríem tenir documentat epigràficament vers el 24 a.C., moment en el qual August, que, com ja veurem, s'havia estat recuperant a la mateixa *Tarraco* d'una inoportuna malaltia que el va obligar a abandonar el camp de batalla de les Guerres Càntabres, va donar per acabada, després d'unes primeres victòries sobre els càntabres i els asturs que li van fer suposar aconseguida la submissió d'aquests bel·licosos pobles, la guerra al nord-oest d'*Hispania* i va tornar a Roma per a celebrar amb gran pompa el seu gran triomf, ordenant, fins i tot, el tancament de les portes del temple de Janus, símbol de que la pau regnava a tot l'Imperi, unes previsions, que, com tots sabem, no es van complir i que van obligar a August a enviar d'immediat al camp d'operacions al seu home de confiança i co-regent, *Marcus Agrippa*, que no aconseguiria la submissió dels pobles del nord-oest peninsular fins al 19 a.C.

Però, en opinió d'**Alföldy**, els arguments més exactes i més reveladors per a fixar la data de la concessió del *status* colonial, es troben probablement al mateix nom oficial de la colònia i a una cita del retòric **Publi Anni Florus**⁴⁴⁵, «*ciuitas ipsa generosissimis auspiciis instituta: nam praeter Caesaris uexilla quae portat, triumphos, unde nomen accepit, adest etiam peregrina nobilitas*» (**Florus**, *Vergilius orator an poeta* II, 8)⁴⁴⁶.

Sense cap mena de dubte, avui sabem que el nom sencer de la ciutat en època imperial fou *colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*⁴⁴⁷. En primer lloc, ens hem de fixar en l'apel·latiu "Iulia", característic de les fundacions realitzades pel mateix Juli Cèsar, que suggereix una fundació anterior al 27 a.C.⁴⁴⁸. En segon lloc, tenim el nom "Urbs" que també

⁴⁴⁴ G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, pp. 35-36.

⁴⁴⁵ G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 36.

⁴⁴⁶ «*la mateixa ciutat fou fundada sota els més nobles auspícis, car a més dels estendards de Cèsar, que ostenta, triomfs als quals deu el seu nom, la seva noblesa té també un origen estranger*» (**Florus**, *Vergilius orator an poeta* II, 8). Traducció extreta de la següent publicació: Florus, *Gestes dels romans*, II (llibre II), J. Icart (trad.), Fundació Bernat Metge, Barcelona 1981, p. 79.

⁴⁴⁷ Antigament, es pensava que *Tarraco* es deia oficialment *colonia Iulia Victrix Triumphalis*, fins que **P. Beltrán** va demostrar que el seu nom oficial era *colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, basant-se en la inscripció trobada l'any 1927 a la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona, datable en època de l'emperador Caracalla, dedicada l'any 217 d.C., amb el text «*COL IUL URBS TRIUMPHALIS TARRACO*» (RIT 83). La proposta de **Beltrán** va quedar definitivament demostrada per diverses inscripcions estudiades per **G. Alföldy**, entre les quals dues mostren clarament el nom de forma abreujada (RIT 23, 337, 360 i 918). A les monedes tarraconenses encunyades en temps de Tiberi, amb la representació de l'altar i del temple d'August, també apareix abreujat el nom de la colònia, encara que de manera incompleta «*CVTT*». D'altra banda, el rang colonial de la ciutat queda perfectament testimoniada en molts altres epígrafs (RIT 58, 68, 361 i 362) i a una, ja d'època baix-imperial, es parla de la comunitat com a «*r.p. Tarraconensis*» (RIT 155). També existeixen diverses inscripcions en les quals apareix la menció «*res publica*» (RIT 295, 296, 355 i 363). Veure: **P. Beltrán**, "Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraconensis", *Boletín Arqueológico*, èp. IV, 35-40 (1952), pp. 31-40; **M.A. Marín**, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada 1988, p. 210; **J.M. Recasens**, *La Ciutat de Tarragona*, vol. I, Editorial Barcino, Barcelona 1966, p. 126; **G. Alföldy**, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 36; **M.M. Llorens**, *La ciudad romana de Carthago Nova: las emisiones romanas*, Universidad de Murcia, Murcia 1994, pp. 21-23.

⁴⁴⁸ A part de *Tarraco*, es coneix l'existència, al mateix nord-est de la *Citerior*, d'altres ciutats amb títols en els quals trobem l'apel·latiu *Iulia*, quelcom que ens porta a pensar en una possible promoció jurídica cesariana. És el cas de *Dertosa* i de *Calagurris*. En aquest sentit, també és interessant el nom *Victrix* que presenten, en els seus respectius títols les ciutats d'*Osca* (*Urbs Victrix Osca*), promocionada, segons **J.-M. Roddaz**, vers l'any 38 a.C. pel governador Cneu Domici Calví, i de *Celsa* (*Victrix Iulia Lepida/Celsa*), que obtindria el seu privilegiat estatut sota el govern de Marc Emili Lèpid, qui culminaria, segons **P.A. Brunt**, un projecte possiblement cesarià. En opinió de **H. Galsterer**, l'apel·latiu *Victrix*, s'hauria de relacionar amb la victòria de *Farsalia* o, tal i com creu **J.C. Olivares Pedreño**, amb la d'*Ilerda*. És significatiu el fet que tant *Tarraco* com *Dertosa* i *Osca*, estiguin entre les ciutats que col·laboraren amb les tropes de Cèsar a partir de la batalla d'*Ilerda*, l'any 49 a.C. (**Cèsar**, *B.C. I*, 60, 1-5), i més si tenim en compte el fet que, tal i com s'afirma al *bellum civile* de **Cèsar**, el dictador, una vegada finalitzats els combats a la *Ulterior*, va repartir privilegis a totes aquelles comunitats que el van recolzar (**Cèsar**, *B.C. II*, 21). En opinió de **J.-M. Roddaz**, les consideracions polítiques van constituir, clarament, la principal causa de les promocions jurídiques, superant, fins i tot, a les de tipus econòmic. Veure: **A. García Bellido**, "Las colonias romanas de Hispania", *Anuario de Historia del Derecho Español*, 29 (1959), p. 472; **H. Galsterer**, *Untersuchungen zum Römischen Städtewesen auf der Iberischen Halbinsel*, Berlín 1971, p. 25; **L. Keppie**, *Colonisation and Veteran Settlement in Italy*, Londres 1983, p. 16; **M. Genera** i **J.-M.V. Arbeloa Rigau**, "L'estat actual de la

apareix a les denominacions oficials de *Carthago Nova*⁴⁴⁹, *Gades* (**Plini**, *N.H.* 4, 119), *Italica* (CIL II, 213), *Osca*⁴⁵⁰ i *Salacia* (**Plini**, *N.H.* 3, 116), ciutats peregrines que obtingueren el seu *status* colonial o municipal en època de Cèsar o d'August⁴⁵¹. En darrer lloc, hem de considerar el títol “*Triumphalis*”, que **Florus** ens explica probablement a la seva controvertida descripció de la ciutat (**Florus**, *Vergilius orator an poeta* II, 8), i que sembla ser, en opinió d'alguns autors, decidí per a fixar el moment de la concessió del *status* colonial, doncs, a partir del text de **Florus**, el nom “*Triumphalis*” podria interpretar-se com a referent a les victòries de Cèsar a *Hispania*, en concret, als quatre triomfs celebrats pel dictador l'any 46 a.C. i a un cinquè celebrat l'any següent, després de la darrera victòria sobre els fills de Pompeu a *Munda*⁴⁵².

investigació arqueològica sobre la Dertosa romana i la seva àrea d'influència”, *Tribuna d'Arqueologia 1986-1987*, pp. 83 i 89; J.-M. Roddaz, “Guerres civiles et romanisation dans la vallée de l'Ébre”, *Revue des Études Anciennes*, LXXXVIII (1986), pp. 328 i 337; M. Beltrán Lloris i J.A. Lasheras, “La colonia Celsa”, *Arqueología Espacial*, 10 (1986), p. 58; P.A. Brunt, *Italian manpower*, Oxford 1987, pp. 250-252; M.J. Pena, “Algunas precisiones sobre el estatuto jurídico de Dertosa”, *II Congreso Peninsular de Historia Antigua (Coimbra, 18 a 20 de Outubro de 1990)*. Actas, Coimbra 1993, pp. 581-596; J. Diloli, “Hibera Iulia Ilercavonia-Dertosa: l'assentament ibèric i la implantació de la ciutat romana”, *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 18 (1996), pp. 39-68; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 148-151 i 185; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 434-448.

⁴⁴⁹ M.M. Llorens, *La ciudad romana de Carthago Nova: las emisiones romanas*, Universidad de Murcia, Murcia 1994, pp. 22-23.

⁴⁵⁰ A. Burnett, M. Amandry i P.P. Ripollès, *Roman Provincial Coinage, vol. I, From the death of Caesar to Vitellius (44 BC to AD 69)*, Londres-París 1992, 281-303.

⁴⁵¹ *Italica* obtingué el rang municipal com a màxim cap al 47 a.C.; *Gades* i *Salacia* segurament en temps de Cèsar; *Carthago Nova* adquirí el *status* colonial abans del 27 a.C.; i *Osca* va promocionar a la categoria municipal en temps d'August. La qüestió entorn al *status* jurídic de *Carthago Nova* encara és oberta. A l'igual que en el cas de *Tarraco*, existeixen un món de punts controvertits, com la seva probable categoria primera de *ciuitas stipendiaria*, sense cap tipus de privilegi, controlada pel *praefectus* del *praesidium* del 208 a.C. i obligada al pagament del *stipendium*, o un suposat i no demostrat *status* municipal (CIL II, 3408). Gràcies a les fonts literàries antigues sabem que *Carthago Nova* hauria recolzat la causa cesariana l'any 45 a.C. (**Dió Cassi**, *Hist. rom.* XLIII, 30). Segons **A. Beltrán**, Gneu Statili Libo va fundar la colònia de *Carthago Nova* en nom de Lèpid i diversos investigadors posteriors, com **A. García Bellido**, **J.M. Blázquez** i **M.A. Marín Díaz**, han mantingut que la *deductio* es va produir cap a l'any 42 a.C. D'altra banda, **M. Grant** opinava, fonamentalment a partir de dades numismàtiques, que *Carthago Nova* podria haver aconseguit el dret llatí vers l'any 48 o 45-44 a.C., mentre que datava la fundació colonial cap al 29-28 a.C. En opinió de **F. Vittenghoff**, Cèsar li concediria l'estatut colonial sense realitzar una *deductio* de veterans, però sense perjudicar als anteriors habitants de la ciutat, ja que, segons el seu criteri, n'hi havien lots de terres estatals per oferir als susdits soldats, opinió que comparteix **A. Tovar**. Ambdós autors, **Vittenghoff** i **García Bellido**, malgrat les evidents diferències de les seves respectives hipòtesis, coincideixen en el fet que, gràcies al seu recolzament als cesarians, la colonització no va perjudicar als residents, els quals mantingueren el seu nivell econòmic. Altrament, **J.B. Tsirkin** creu en la titularitat cesariana de *Carthago Nova*, doncs, a partir de dues cites, una de **Dió Cassi** (*Hist. rom.* XLIV, 10) i altra de **Ciceró** (*Att.* 16, 4), Lèpid no tindria motius per a mostrar el seu agraïment als habitants de la susdita ciutat, ja que aquesta havia caigut en mans de Sext Pompeu, el qual hauria establert una legió. En conclusió, només podem afirmar, gràcies, fonamentalment, a les dades aportades per la numismàtica i a l'epítet *Iulia* del seu nom, *Colonia Urbs Iulia Nova Carthago*, que fou una colònia anterior al 27 a.C. amb una data de fundació probable entre el 45 i el 43/42 a.C., fet que porta a pensar en una possible colònia cesariana, promocionada pel mateix Cèsar o, com a mínim, projectada per ell i completada pels triunvirns. Veure: M. Grant, *From Imperium to Autoritas*, Cambridge 1946, pp. 160-161 i 217; A. Beltrán, *Las monedas latinas de Cartagena*, Murcia 1949, pp. 21-29; *Idem*, “Sobre las antiguas monedas de Hispania y especialmente de Carthago Nova”, *Numisma*, 2 (1952), pp. 9-40; F. Vittenghoff, *Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus*, Wiesbaden 1952, p. 72; A. García Bellido, “La colonias romanas de Hispania”, *Anuario de Historia del Derecho Español*, 29 (1959), p. 471; *Idem*, “Aportaciones al estudio del proceso de la romanización del S.E. de la Península”, *Homenaje al profesor Cayetano de Mergelina*, Murcia 1961-62, pp. 369-371; J.M. Blázquez, “Estado de la romanización de Hispania bajo César y Augusto”, *Emerita*, 30 (1962), p. 97; G. Dipersia, “La concessione della cittadinanza romana a Gades nel 49 a.C.”, *Contributi dell'Istituto di Storia Antica*, I (1972), pp. 108-120; M.J. Pena, “Apuntes y observaciones sobre las primeras fundaciones romanas en Hispania”, *Estudios de la Antigüedad*, I (1984), p. 74; M.A. Marín, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada 1988, pp. 204-205 i 210; A. Tovar, *Iberische Landeskunde. Las tribus y las ciudades de la antigua Hispania*, vol. III, Baden-Baden 1989, p. 196; J.M. Solana Sáinz, “Colonización y municipalización bajo César y Augusto: Hispania Citerior”, *Aspectos de la colonización y municipalización de Hispania*, Mérida 1989, pp. 75-76; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, p. 61; S. Ramallo, M.M. Ros, J. Mas, M. Martín i J. Pérez, “Carthago Nova”, *I Congreso Histórico-arqueológico Hispano-italiano (Elche, 26-29 de octubre de 1989)*, *Dialoghi di Archeologia*, 1-2 (1992), pp. 105-118; J.B. Tsirkin, (1993), p. 286; M.M. Llorens, *La ciudad romana de Carthago Nova: las emisiones romanas*, Universidad de Murcia, Murcia 1994, pp. 18-23; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, p. 145; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 434-448.

⁴⁵² A. García Bellido, “La colonias romanas de Hispania”, *Anuario de Historia del Derecho Español*, 29 (1959), p. 460; B.D. Hoyos, “Civitas and Latium in Provincial communities: inclusion and exclusion”, *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 22 (1975), pp. 271; M.A. Marín Díaz, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada 1988, pp. 210-211; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, p. 61; J.M. Solana Sáinz, “Colonización y municipalización

Totes aquestes constatacions fan pensar a diversos autors, com **G. Alföldy**, **J. Pons** o **M.A. Marín Díaz**, que la ciutat fou promocionada al rang de colònia pel propi Cèsar després de la batalla de *Munda*, cap al 45 a.C.⁴⁵³, encara que difereixin en la forma en què es va produir aquesta promoció/fundació, ja que mentre **Alföldy**, seguint a **A. García Bellido**⁴⁵⁴, creu que la colònia de *Tarraco* no fou fundada per *deductio* de veterans⁴⁵⁵ i, per tant, es tractaria d'una colònia "titular"⁴⁵⁶, opinió que comparteix **J. Pons**⁴⁵⁷, **Marín Díaz**, per la seva banda, considerant l'opinió de **B.D. Hoyos**⁴⁵⁸, pensa que, en efecte, es fundà amb motiu d'una *deductio*, a partir del terme "uexilla" que apareix al susdit fragment de **Florus** (*Vergilius orator an poeta* II, 8) i que, segons la seva opinió, fa referència als colons utilitzats a la *deductio* de la colònia⁴⁵⁹. En conseqüència, no podem descartar la hipòtesi d'una possible *deductio* de veterans cesarians⁴⁶⁰.

Però, cap d'aquests testimonis, ni tant sols el de **Florus**, ens indica de manera rotunda si la colònia fou efectivament fundada per Cèsar després de la batalla de *Munda* l'any 45 a.C. o si fou fundada després de la mort del dictador pel seu fill adoptiu, August, continuador dels plans cesarians. Per tant, encara no podem determinar una data exacta entre els anys 45 i 27 a.C. i la qüestió resta oberta.

La informació numismàtica també ens planteja al respecte alguns interrogants. Tal i com ja vam comentar, la seca amb el nom *Tarraco* no comença a funcionar fins a l'època d'August, possiblement a partir del 2 a.C., data en la qual el *princeps* rebé el títol de *pater patriae*. És molt curiós el fet que no es produeixi cap emissió fundacional, a diferència d'altres seques peninsulars la fundació de les quals s'atribueix a Cèsar o a l'època triumviral,

bajo César y Augusto: Hispania Citerior", *Aspectos de la colonización y municipalización de Hispania*, Mèrida 1989, p. 76; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 36; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya. Dels inicis al Baix Imperi*, Edicions 62, Barcelona 1994, p. 71; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 145-146; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), p. 440.

⁴⁵³ G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 36; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, p. 71; M.A. Marín Díaz, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada 1988, pp. 210-211; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, p. 61; J.M. Solana Sáinz, "Colonización y municipalización bajo César y Augusto: Hispania Citerior", *Aspectos de la colonización y municipalización de Hispania*, Mèrida 1989, p. 76; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 145-146.

⁴⁵⁴ En efecte, **A. García Bellido** creia que no es va poduir una deducció de veterans a *Tarraco* i que el seu *status* colonial el rebé com a recompesa pels serveis prestats a Cèsar. Veure: A. García Bellido, "La colonias romanas de Hispania", *Anuario de Historia del Derecho Español*, 29 (1959), p. 460.

⁴⁵⁵ Generalment, Cèsar va organitzar la seves fundacions a partir de l'establiment de veterans legionaris (*deductio*) a assentaments ja existents.

⁴⁵⁶ G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 35.

⁴⁵⁷ **J. Pons** ens diu textualment: «Malgrat la seva primerenca fundació, *Tarraco* fou, doncs, una colònia cesariana. Ara bé, com que a les encunyacions de la ciutat no apareixen símbols legionaris, cal pensar que l'accés a la condició colonial no anà acompanyat d'una *deductio* de veterans. D'acord amb les recompenses a què fa al·lusió Cassi Dió (XLIII, 39, 5), hom considera que, el -45, Cèsar degué atorgar l'estatut de colònia als habitants de *Tarraco* a títol honorífic, qui sap si per l'ajut que li havien donat a Ilerda anys abans». Veure: J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, p. 71.

⁴⁵⁸ **B.D. Hoyos** pensava que esdevingué un establiment de colons a *Tarraco*, però que no es convertiren en un grup privilegiat en front d'altres grups de població hispànica, doncs es concedí la ciutadania romana a un notable nombre d'hispànics en igualtat jurídica amb ells. **Hoyos** també considera que aquest podria haver estat també el cas de *Carthago Nova*. Veure: B.D. Hoyos, "Civitas and Latium in Provincial communities: inclusion and exclusion", *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 22 (1975), pp. 274-276.

⁴⁵⁹ M.A. Marín Díaz, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada 1988, pp. 210-211.

⁴⁶⁰ M.A. Marín Díaz, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada 1988, p. 211; A. Prieto Arciniega, "Tarraco", *I Congreso Histórico-arqueológico Hispano-italiano (Elche, 26-29 de octubre de 1989)*, *Dialoghi di Archeologia*, 1-2 (1992), p. 86 (també publicat a *Bulletin Arqueològic*, èp. V, 14, 1992, p. 79); J.M. Solana Sáinz, "Colonización y municipalización bajo César y Augusto: Hispania Citerior", *Aspectos de la colonización y municipalización de Hispania*, Mèrida 1989, p. 76; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 145-146; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), p. 440.

i que l'emissió monetària comenci amb August, moment en què es produeix una important activitat urbanística i edilícia a la ciutat⁴⁶¹.

A més, també és important constatar que a *Tarraco*, a l'igual que a altres moltes ciutats hispàniques fundades o promocionades a inicis de l'Imperi, s'aplicà la *tribus Galeria*, una tribu utilitzada per August, al contrari de Cèsar que va optar per fer servir la *Sergia*⁴⁶². En tres inscripcions es denomina a ciutadans d'aquesta tribu expressament com a *Tarraconensis* (RIT 255 i 272; CIL VI, 3349) i, sens dubte, també foren ciutadans de *Tarraco* més de vint individus inscrits a la tribu *Galeria* que apareixen a les inscripcions de la ciutat ocupant càrrecs o portant noms característics de *Tarraco* (RIT, Índex, p. 506). A *Tarraco* també trobem ciutadans inscrits a la tribu *Palatina* (RIT 295, 296, 349 i 922) i a la *Collina* (CIL VIII, 2886). Altrament, hem de destacar que, per la seva condició de capital provincial, fou un focus d'atracció d'estrangers i que, per tant, no sorprèn que a les inscripcions de la ciutat siguin mencionades nombroses persones pertanyents a molt diverses tribus, com l'*Aniensis*, l'*Arniensis*, la *Galeria*, la *Palatina*, la *Papiria*, la *Pollia*, la *Quirina*, la *Scaptia*, la *Sergia*, la *Tromentina*, la *Velina* i la *Voltinia* (RIT, Índex, p. 506)⁴⁶³.

En conseqüència, a partir de les dades numismàtiques i epigràfiques, no podem descartar la hipòtesi de que la creació de la colònia de *Tarraco* fos una més de les realitzades per August dins els projectes inacabats per Cèsar⁴⁶⁴, la qual cosa va succeir a molts llocs, i molt possiblement, dins el mateix nord-est peninsular, tinguem el cas del controvertit municipi d'*Emporiae*⁴⁶⁵.

⁴⁶¹ Els esdeveniments bèl·lics protagonitzats per Cèsar i per Pompeu a mitjans del s. I a.C., també tingueren importants conseqüències sobre les emissions de les seques hispàniques, que, fins al moment, havien encunyat amb el permís de Roma. Les emissions locals a partir de l'any 45 a.C., després de la definitiva victòria cesariana de *Munda*, revelen la intervenció de Cèsar, qui començà una reorganització administrativa d'*Hispania* que va continuar el seu fill adoptiu, August, degut a la seva prematura mort. El fet que la seca amb nom *Tarraco* comenci a funcionar vers el 2 a.C., en ple període augustià, deixa encara més oberta la problemàtica entorn al moment de promoció de la ciutat al rang colonial, doncs no és fàcil justificar aquest anormal retard si considerem que fou promocionada l'any 45 a.C. Veure: M. Beltrán i F. Beltrán, "Numismática hispanorromana de la Tarraconense", *Numisma*, 162-164 (1980), pp. 10-11, 33 i 66; L. Villaronga, *Les monedes ibèriques de Tàrraco*, Tarragona 1983, p. 127; *Idem*, *Numismática Antigua de Hispania. Iniciación a su estudio*, Barcelona 1979, p. 254; *Idem*, "La història de Tàrraco en època romano-republicana documentada per les seves monedes en escriptura ibèrica", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 4-5 (1982-1983), p. 96; P.P. Ripollés, "Augusto: las cecas hispanas", *I Curs d'Història Monetària d'Hispania. La moneda en temps d'August (Barcelona, 13-14 de novembre del 1997)*, Barcelona 1997, p. 31; M.P. García Bellido, "De la moneda ibèrica a la moneda hispànica", *Hispania Romana. Desde tierra de conquista a provincia del Imperio (Roma, 22 septiembre-23 noviembre 1997)*, Electra, Roma 1997, pp. 38-39; *Idem*, "Dinero y moneda indígena en la Península Ibérica", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 80-81; F. Chaves, "Monedas para una sociedad nueva", *ibidem*, pp. 83-93; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 440-441.

⁴⁶² J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, p. 66; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 146-149; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), p. 441. Tot i això, A.U. Stylow ha qüestionat la relació existent entre adscripció a la tribu *Galeria* i promoció jurídica en època augustiana, habitualment acceptada per la investigació. Veure: A.U. Stylow, "Apuntes sobre las tribus romanas en Hispania", *Veleia*, 12 (1995), pp. 105-123.

⁴⁶³ G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 37.

⁴⁶⁴ A. Prieto Arciniega, "Tarraco", *I Congreso Histórico-arqueológico Hispano-italiano (Elche, 26-29 de octubre de 1989)*, *Dialoghi di Archeologia*, 1-2 (1992), pp. 86-87 (també publicat a *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 14, 1992, pp. 79-80); L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 440-441.

⁴⁶⁵ Sobre el municipi romà d'*Emporiae* consultar: E. Ripoll Perelló, "Notas acerca de los orígenes de la ciudad romana de Ampurias", *Ampurias*, XXXIII-XXXIV (1971-72), pp. 359-375; *Idem*, *Els orígens de la ciutat romana d'Empúries (Discurs llegit el dia 8 de juny de 1978 en l'Acte de Recepció Pública del Dr. Eduard Ripoll i Perelló a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i contestació de l'acadèmic numerari Dr. Frederic Udina Martorell)*, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Barcelona 1978; *Idem*, *Ampurias. Description des ruines et musée monographique*, Barcelona 1982; *Idem*, "Orígenes de la ciudad romana de Ampurias", *Gerión*, VIII (1990), pp. 163-210; N. Lamboglia, "La formazione del municipio di Emporiae", *Rivista di Studi Liguri*, XXXIX (1973), pp. 21-35; X. Aquilué, R. Mar, J.M. Nolla, J. Ruiz de Arbuló i E. Sanmartí, *El fòrum romà d'Empúries (Excavacions de l'any 1982). Una aproximació al procés històric de la romanització al nord-est de la península ibèrica*, Monografies Emporitanes, VI, Barcelona 1984; J.-N. Bonneville, "Les patrons du municipe d'Emporiae (Ampurias, Espagne)", *Revue des Études Anciennes*, LXXXVIII (1986), pp. 181-200; I. Rodà, "Els lloctinents de Juli Cèsar, primers patrons d'Empúries", *Empúries*, 48-50 (1986-89), vol. II, pp. 246-249; M.J. Pena, "El problema del estatuto jurídico de Emporiae(e). Análisis de la documentación", *Actas I Congreso Peninsular de Historia Antigua (Santiago de Compostela, 1-5 de julio de 1986)*, vol. II, Santiago de Compostela 1988, pp. 455-466; *Idem*, "Hipòtesis noves sobre Empúries a partir de l'anàlisi de les fonts literàries", *Fonaments*, 7 (1988), pp. 11-45; *Idem*, "Ampurias: les débuts de l'implantation romaine", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 15/2 (1989), pp. 219-248; *Idem*, "Emporiae", *I Congreso Histórico-arqueológico Hispano-italiano. Conquista romana y modos de intervención en la organización urbana y territorial (Elche, 26-29 de octubre de 1989)*, *Dialoghi di Archeologia*, 1-2 (1992), pp. 65-77; J.M. Solana Sáinz, "Colonización y Municipalización bajo César y Augusto: Hispania Citerior", *Aspectos de la colonización y*

Així doncs, en definitiva, no es pot precisar si el creador de la colònia fou el mateix Cèsar o el seu fill adoptiu, August, i molt menys la data exacta en la qual es produí l'esdeveniment.

Recentment, dos investigadors alemanys, **T. Kruse** i **R. Scharf**, han fet una nova lectura del text de **Florus** i creuen que la colònia de *Tarraco* fou fundada per August cap al 26 a.C., moment en qual el *princeps* va viatjar a *Hispania* per a fer-se càrrec personalment de les operacions militars contra els càntabres i els asturs, instal·lant-se a *Tarraco*, que quedaria convertida en capital provisional de l'Estat romà. Fonamentalment, es basen en la carència de documents que demostrin l'existència de la colònia de *Tarraco* amb anterioritat a l'any 27 a.C.; en l'ambigüitat del mot *Caesaris* de la cita de **Florus**, que podria fer referència tant a Cèsar com a August; i, per últim, en el fet que el triomf de l'any 45 a.C. no tingué res a veure amb *Tarraco*, doncs esdevingué a la *Baetica*⁴⁶⁶.

G. Alföldy ha desestimat aquesta hipòtesi argumentant que el nom *Iulius* que apareix al títol de la colònia indica que es tractaria d'una fundació cesariana, no augustiana, caracteritzades pel mot *Augustus*, com seria el cas de *Caesaraugusta*, *Emerita Augusta* o *Barcino*. A més, creu que el fet que **Florus** a la seva cita només parli de *Caesaris*, sense especificar, demostra que l'autor feia referència a Juli Cèsar, és a dir, al Cèsar per excel·lència, i no pas al seu fill adoptiu, sent del tot innecessari, en conseqüència, qualsevol aclariment al respecte. També veu improbable la data del 26 a.C. proposada pels dos investigadors alemanys, basant-se en el fet que August va refusar el triomf que el Senat l'oferí l'any 26 a.C. i que, per tant, és difícil que un triomf no realitzat s'atorgui al títol d'una colònia.

D'altra banda, **Alföldy**, creu haver trobat un primer testimoni epigràfic de l'existència de la colònia de *Tarraco* amb anterioritat a l'any 27 a.C. Es tracta d'un petit fragment epigràfic que, tot i els greus problemes de lectura i d'interpretació que planteja, sembla referir-se a un *patronus* de la colònia de *Tarraco* que fou *imperator* i que **Alföldy** ha identificat amb Cneu Domici Calví, procònsol de les dues províncies hispàniques entre els anys 39 i 36 a.C. Sabem que aquest prestigiós personatge fou *patronus* d'*Emporiae*, on s'han trobat diverses inscripcions dedicades a ell (IRC III, núms. 26 i 27-28)⁴⁶⁷, gràcies a les quals **Alföldy** ha pogut restituir la inscripció tarragonina i datar-la vers el 33 a.C., «[Cn(aeo) Domitio M(arci) f(ilio) Calvino] / [pont(ifici), co(n)s(uli) iteru]m ° imp(eratori) / [colonia Urbs Triu]m^p^halis / [Tarrac(onensium) patro]no» (RIT 362 = CIL II, 4134).

municipalización de Hispania, Mèrida 1989, p. 77; R. Marcet i E. Sanmartí, *Empúries*, Barcelona 1989; J. Ruiz de Arbulo, "Los inicios de la romanización en Occidente: los casos de Emporion y Tarraco", *Athenaeum*, LXXIX, fasc. II (1991), p. 484; J.B. Tsirkin, "Romanization of Spain: socio political aspect (II). Romanization in the period of the Republic", *Gerión*, XI (1993), pp. 278-280; R. Mar i J. Ruiz de Arbulo, *Ampurias Romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*, Sabadell 1993; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 100-104; R. Plana i M.J. Pena, "Ampurias: cuestiones agrarias y jurídicas de finales de la República", *Studia Historica* (Historia Antigua), 13-14 (1995-96), pp. 89-104; J. Maluquer de Motes, *Prehistòria i Edat Antiga (fins al segle III)*, *Història de Catalunya*, vol. I, P. Vilar (dir.), Edicions 62, Barcelona 1998, pp. 375-381; J.C. Olivares Pedreño, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano (133 a.C.-174 d.C.)*, Textos Universitaris, Alacant 1998, pp. 146-148; X. Aquilué, P. Castanyer, M. Santos i J. Tremoleda, *Empúries. Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya*, El Mèdol, Tarragona 1999, pp. 88-91. Més bibliografia sobre *Emporiae* a: E. Sanmartí Greco, "Bibliografia emporitana 1901-1995", *Cypsela*, XI (1996), pp. 161-173.

⁴⁶⁶ T. Kruse i R. Scharf, "Tarraco Triumphans oder die Caesaren des Florus", *Hermes*, 124 (1996), pp. 491-498.

⁴⁶⁷ G. Alföldy, "Cnaeus Domitius Calvinus, Patronus von Emporiae", *Archivo Español de Arqueología*, 135-138 (1977-78), pp. 47-55; E. Ripoll Perelló, "El municipio ampuritano y su patrón Cneo Domicio Calvino", *Homenaje al prof. Martín Almagro Bosch*, III, Madrid 1983, pp. 279-285; J.-N. Bonneville, "Les patrons du municipe d'Emporiae (Ampurias, Espagne)", *Revue des Études Anciennes*, LXXXVIII (1986), pp. 181-200; I. Rodà, "Els lloctinents de Juli Cèsar, primers patrons d'Empúries", *Empúries*, 48-50 (1986-89), vol. II, pp. 246-249; M.J. Pena, "Ampurias romana a través de su epigrafía", *Cypsela*, IV (1982), pp. 173-178; *Idem*, "Emporiae", *I. Congreso Histórico-arqueológico Hispano-italiano (Elche, 26-29 de octubre de 1989)*, *Dialoghi di Archeologia*, 1-2 (1992), pp. 71-72; G. Fabrè, M. Mayer i I. Rodà, *Inscriptions Romaines de Catalogne III. Gérone*, Girona-París 1991, pp. 18-19 i 60-62; M. Ferreiro López, "Los legados de César en España", *II Congreso Peninsular de Historia Antigua (Coimbra, 18 a 20 de Outubro de 1990)*, *Actas*, Coimbra 1993, pp. 399-415; R. Plana i M.J. Pena, "Ampurias: cuestiones agrarias y jurídicas de finales de la República", *Studia Historica* (Historia Antigua), 13-14 (1995-96), pp. 89-104.

En darrer terme, hem de referir-nos també a la recent i interessant aportació que **J. Ruiz de Arbulo** ha realitzat al controvertit debat entorn al moment i la forma en què es va produir la fundació de la colònia de *Tarraco*, basada, fonamentalment, en una nova interpretació dels textos antics i de les inscripcions ja conegudes, no en noves troballes. Segons el susdit autor, *Tarraco*, que des de la seva “fundació”, entorn l’any 218 a.C., fou una comunitat aliada de Roma que funcionaria autònomament, no s’integraria dins l’Estat romà fins a la seva fundació/promoció com a colònia romana, una decisió que va ser presa directament per Cèsar durant l’assemblea provincial celebrada l’any 49 a.C. a la mateixa *Tarraco*. L’atorgament del títol de colònia es podria interpretar com un premi pel recolzament dels tarragonins a la causa cesariana durant la batalla d’*Ilerda* de l’any 49 a.C., però, en opinió de **Ruiz de Arbulo**, la fundació/promoció colonial tindria més aviat l’objectiu principal d’assentar dins aquest importantíssim centre de dominació romana a *Hispania* un important contingent de veterans (per tant, aquest autor considera que aquesta s’hauria produït mitjançant una autèntica *deductio*), els quals quedarien en deute amb Cèsar i, en conseqüència, d’aquesta manera el dictador s’assegurava la fidelitat de la ciutat que en un passat molt recent havia estat partidària dels pompeians. Prova d’aquest fet és que l’any 71 a.C. la ciutat dedicà una estàtua a Pompeu de la qual només ens resta la placa que estava col·locada al pedestal de l’escultura i que va ser localitzada per **J. Serra Vilaró** durant les excavacions que va realitzar a la zona del *forum* colonial a finals dels anys 20 i durant els anys 30 (RIT 1). L’estàtua fou prudentment retirada del *forum* poc abans que Cèsar arribés a la ciutat per a celebrar l’assemblea provincial del 49 a.C. i la placa de la dedicatòria fou reutilitzada pel seu revers per a dedicar altra escultura a un dels lloctinents de Cèsar, Publi Múcius Scaevola (RIT 2), personatge que pertanyia a una noble família de senadors i que mantenia una gran enemistat amb Pompeu, des de que Tèrcia Múcia, tia del susdit oficial cesarià, que havia estat la tercera dona del mateix Pompeu, fou repudiada per aquest l’any 62 a.C., a la seva tornada a Roma després d’una de les diverses campanyes militars que va dirigir contra els pirates a Orient⁴⁶⁸. Segons **Ruiz de Arbulo**, Publi Múcius Scaevola va ser el prefecte al qual Juli Cèsar va encarregar la fundació/promoció de la colònia de *Tarraco*, fent-se càrrec (en el cas de que es produís una autèntica *deductio*, tal i com creu **Ruiz de Arbulo**, quelcom que, com hem tingut l’oportunitat de comentar abans, no sembla encara massa clar), de l’elaboració del cens i del cadastre de la ciutat i d’organitzar el repartiment de terres entre les tropes llicenciades després del triomf del dictador sobre els pompeians a *Ilerda* (en el supòsit de que es consideri que la hipotètica *deductio* que va esdevenir, segons **Ruiz de Arbulo**, comportés perjudicis als anteriors habitants de la ciutat, al no haver lots de terres estatals per oferir als susdits soldats). És per aquesta raó (o sigui, el paper fonamental que va jugar aquest personatge en la fundació/promoció de *Tarraco* a la categoria de colònia), que la ciutat li va dedicar una estàtua al seu *forum* local, de la qual només ens resta l’epígraf RIT 2, al revers del RIT 1. En opinió de **Ruiz de Arbulo**, el fet que l’epígraf, col·locat al pedestal de l’estàtua, no tingui dedicatòria significa que va ser la ciutat la que lliurament va decidir atorgar-li al senador filo-cesarià una estàtua sobre sòl públic, la qual cosa era un fet extraordinari a l’època en la qual es van produir els esdeveniments. L’autor conclou dient que el paper de Publi Múcius Scaevola, desplaçant del *forum* colonial tarragoní a un *imperator* de la importància de Pompeu, que, fins aleshores, havia estat el dominador absolut de la política romana, només pot explicar-se per l’existència d’un vincle excepcional amb la ciutat de *Tarraco*, possiblement aquell que es va derivar d’haver rebut del mateix Cèsar la responsabilitat directa de dirigir la fundació/promoció de la nova colònia romana. Per tant, en opinió de **Ruiz de Arbulo**, el fundador de la colònia de *Tarraco* fou Cèsar, però l’operació,

⁴⁶⁸ A. d’Ors va identificar al Publi Múcius Scaevola de la inscripció tarragonina RIT 2 com un senador, germà de la dona de Pompeu, però G. Alföldy proposa per al susdit epígraf una datació que descarta aquesta identificació i s’apropa més a la proposada per **J. Ruiz de Arbulo**, que defensa que seria el fill d’aquell senador i que, per tant, la dona de Pompeu, a la qual aquest repudiaria l’any 62, seria la seva tia.

que requeria la presència a la ciutat d'un responsable de família senatorial i amb rang de prefecte, va ser portada a terme per Publi Múcius Scaevola. Així doncs, des de l'any 49 a.C. Múcius Scaevola estigué probablement al front del procés de fundació/promoció colonial, que es va desenvolupar sota els més nobles auspicis «*ciuitas ipsa generosissimis auspiciis instituta*» i que commemoraria les victòries de Cèsar a *Hispania*, segurament, els quatre triomfs celebrats pel dictador l'any 46 a.C. i el cinquè celebrat l'any següent amb motiu de la victòria de *Munda*, i, fins i tot, és possible, segons indica **Ruiz de Arbulo**, que el nostre personatge encapçalés la desfílada inaugural d'entrada a la nova colònia *Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, l'any 45 a.C., portant els estendards de Cèsar, tal i com, ens narra **Florus** a la seva coneguda i controvertida descripció de la ciutat, redactada vers l'any 102 a.C., «*nam praeter Caesaris uexilla quae portat, triumphos, unde nomen accepit, adest etiam peregrina nobilitas*» (**Florus**, *Vergilius orator an poeta* II, 6-9)⁴⁶⁹.

Amb la transformació de *Tarraco* en la colònia *Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, la *ciuitas* va iniciar una nova fase en la seva evolució, convertint-se en un centre posseïdor d'un estatut jurídic privilegiat pròpiament romà, que seria regit pel text d'una *lex coloniae* dictada en el moment de la seva fundació/promoció, que establiria una jerarquia de magistratures⁴⁷⁰,

⁴⁶⁹ I. Soler, "El primer alcalde de Tàrraco", *La Vanguardia* (16 de gener de 2002); *Idem*, "Nuevos datos de viejos hallazgos", *ibidem* (13 de febrer de 2002).

⁴⁷⁰ Les informacions sobre l'administració local a *Hispania* procedeixen, bàsicament, de les evidències epigràfiques i numismàtiques. Resulten d'especial utilitat per l'estudi de l'organització local els bronzes jurítics. És importantíssim el text de la *lex coloniae Genetivae Iuliae*, datada vers el 44 a.C., més coneguda sota la denominació de *lex Ursonensis* (Osuna), doncs aporta dades fonamentals per a conèixer el funcionament d'una *ciuitas* durant l'època tardo-republicana. Malauradament, a principis de l'Imperi no comptem amb testimonis com aquest, però el buit pot omplir-se parcialment amb els textos d'altres lleis més tardanes, com els de les lleis de *Salpensa* (prop d'Utrera), de *Malaca* (Màlaga) i d'*Irni* (a la província de Sevilla), que daten d'època làvia. Les informacions aportades per aquesta "epigrafia jurídica" queden completades per les dades que ens donen les llegendes monetals i les inscripcions sobre pedra, en les quals s'aborden aspectes puntuals del *cursum honorum* decurional i permeten apreciar la preponderància d'unes determinades èlites locals. Sobre l'organització municipal i les magistratures a les ciutats hispàniques podeu consultar fonamentalment els següents estudis: J. Toutain, "Études sur l'organisation municipale du Haut-Empire", *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, 16 (1896) i 18 (1898), pp. 315-329 i 141-163; F. Abbot i A. Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton 1926; A. Torrent, *La "Iurisdictio" de los magistrados municipales*, Salamanca 1970; J.F. Rodríguez Neila, *La administración municipal de la Hispania romana*, Sevilla 1976; *Idem*, "Noción de municipio en el mundo romano", *Hispania Antiqua*, VI (1976), pp. 149-167; *Idem*, "Candidaturas "in absentia" y magistraturas municipales romanas", *Lucentum*, V (1986), pp. 95-117; *Idem*, "Elecciones municipales en las comunidades romanas", *La Bética en su problemática histórica*, C. González Román (ed.), Granada 1991, pp. 237-275; *Idem*, "Mecanismos burocráticos e instituciones municipales en Hispania", *Teoría y práctica del ordenamiento municipal en Hispania. Actas del Symposium de Vitoria-Gasteiz (22-24/11/1993)*, Veleia, Vitoria 1996, pp. 155-173; *Idem*, "Provincia y municipio", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 175-179; *Idem*, "Estructura social e instituciones municipales en las ciudades de Hispania romana", *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años (Valladolid, 23-25 de noviembre de 2000)*, L. Hernández Guerra, L. Sagredo San Eustaquio i J.M. Solana Sáinz (eds.), Valladolid 2001, pp. 25-60; N. Mackie, *Local Administration in Roman Spain AD 14-212*, BAR 172, Oxford 1983; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989; L.A. Curchin, *The Local Magistrates of Roman Spain*, Toronto 1990; P. Garnsey i R. Saller, *El Imperio Romano. Economía, sociedad y cultura*, Barcelona 1990, pp. 39-47; C. Nicolet, "Avant-propos. À la recherche des archives oubliées: une contribution à l'histoire de la bureaucratie romaine", *La Memoire perdue. À la recherche des archives oubliées, publiques et privées de la Rome antique*, Paris 1994, pp. V-XVII; J.M. Roldán Hervás, "La administración municipal romana en época imperial", *El proceso de municipalización en la Hispania romana*, L. Hernández Guerra i L. Sagredo (eds.), Valladolid 1998, pp. 39-55. Respecte la *lex Ursonensis* veure: M. Rodríguez de Berlanga, *Los Bronces de Osuna*, Màlaga 1873; *Idem*, *Los Nuevos Bronces de Osuna*, Màlaga 1876; *Idem*, *Los Bronces de Osuna y los Nuevos Bronces de Osuna (edición facsímil)*, J.A. Pachón Romero i M. Pastor Muñoz (eds.), Archivum, Granada 1995; C. Giraud, *Les bronzes d'Osuna*, París 1874; *Idem*, *Les bronzes d'Osuna, remarques nouvelles*, París 1875; *Idem*, *Les nouveaux bronzes d'Osuna, nouvelle édition revue, corrigée et augmentée*, París 1877; C. Ré, "Le Tavole di Osuna", *Archivio Giuridico*, XIX (1874), pp. 291 i ss.; J.D. Rada Delgado i E. Hinojosa, "Los nuevos bronzes de Osuna, que se conservan en el Museo Arqueológico Nacional. Estudio", *Museo Español de Antigüedades*, VIII (1878), pp. 115-174; G. Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, Hildesheim 1966 (1ª ed. de 1912); O. Gradenwitz, *Die Stadtrechte von Urso, Salpensa, Malaca in Urtext und Beischrift aufgelöst*, Heidelberg 1920; V. Girard, *Textes de droit romain*, París 1923; J. Mallon, "Los bronzes de Osuna. Ensayo sobre la representación material de la Lex Coloniae Genetivae Iuliae", *Archivo Español de Arqueología*, 17 (1944), pp. 213 i ss.; A. d'Ors, "Lex Ursonensis, caps. 107-123", *Emerita*, 14 (1946), pp. 254 i ss.; *Idem*, *Epigrafía jurídica de la España romana*, Madrid 1953; C. Castillo, "De epigrafía republicana hispano-romana", *Epigrafía hispánica de época romano-republicana (Zaragoza, 1-3 de diciembre de 1983)*, Saragossa 1986, pp. 141-150; *Idem*, "Epigrafía jurídica romana de Hispania en el último decenio: época imperial", *Epigrafía jurídica romana. Actas del Coloquio Internacional A.I.E.G.L. (Pamplona, 9-11 de abril de 1987)*, C. Castillo (ed.), Pamplona 1989, pp. 277-298; AA.VV., *Estudios sobre Urso. Colonia Iulia Genetiva*, J. González (ed.), Sevilla 1989; J. González, *Bronces Jurídicos Romanos de Andalucía*, Sevilla 1990; *Idem*, "Bronces jurídicos romanos en España", *Los bronzes romanos en España. Catálogo de la Exposición*, Madrid 1990, pp. 51-61; *Idem*, "Epigrafía jurídica de la Bética", *Roma y las provincias. Realidad administrativa e ideología imperial*, Ediciones Clásicas, Madrid 1994, pp. 1-16; *Idem*, "Bronces jurídicos de la Hispania romana", *Hispania Romana. Desde tierra de conquista a provincia del Imperio (Roma, 22 de septiembre-23 de noviembre 1997)*, J. Arce, S. Ensoli i E. La Rocca (eds.), Electra, Madrid 1997, pp. 205-214; A. Oliver Foix, "El documento público ibérico. Algunas reflexiones sobre los bronzes escritos", *Espacio, Tiempo y Forma*, 8 (1995) (serie II, Historia Antigua), pp. 287-297; M.H. Crawford (ed.), *Roman Statutes*, Londres 1996; AA.VV., *Lex Ursonensis: estudio y edición crítica*, *Studia Historica* (Historia Antigua), núm. 15, Salamanca 1997; A. Caballos, "Las fuentes del derecho: la epigrafía en bronce", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp.

el duumvirat⁴⁷¹, l'edilitat⁴⁷² i la questura⁴⁷³, totes elles caracteritzades pels principis generals

181-195.

⁴⁷¹ El duumvirat, integrat per dos magistrats o duumvirs, constituïa el poder suprem de la ciutat. Els dos duumvirs eren elegits, a l'igual que els edils i els questors, als comicis convocats a tal efecte pel duumvir anterior de més edat, i en cas d'impossibilitat, pel seu col·lega. Aquest càrrec es va regir pel principi de l'annualitat i fou possible accedir a ell a partir dels vint-i-cinc anys, després d'una reforma d'August que va suposar una rebaixa de l'edat mínima exigida que, gràcies a la legislació provincial d'Orient, sabem que, vers l'època de Pompeu Magne, estava fixada als trenta anys. Per aspirar al càrrec de duumvir, s'havia de ser lliure de naixement (*ingenuus*), i, a més, tenir un nivell de rendes notable, degut a que el compliment de la magistratura comportava, en principi, el lliurament de la *summa honoraria*, i durant la resta de l'any la pràctica de diferents activitats evergètiques. D'altra banda, no podien ser reelegits fins que no passés un període mínim de cinc anys. Tota aquesta normativa, per la qual es regulava el càrrec, es va suavitzar quan les magistratures començaren a ser una càrrega per a les èlites, és a dir, a partir de finals del s. II i principis del s. III d.C. A l'epigrafia de *Tarraco*, tenim documentada la presència de poderosos personatges que aconseguiren ocupar successives vegades el duumvirat, tot i els impediments legals per evitar el monopoli de la magistratura, fet que ens mostra, més que l'escassetat de candidats, la força política d'alguns grups i famílies que es convertiren en èlites dins l'élite, és a dir, en rectors de la vida local (RIT 262 i 287). Al llarg del Baix Imperi les activitats evergètiques es foren reduint, fet que va vinculat a la crisi de la ciutat romana, on s'organitzaven les activitats socio-econòmiques, i a la marxa vers el camp de les èlites que havien sustentat el sistema aglutinador romà, que es basava en la preeminència de la ciutat com a element aglutinador de l'espai, des del punt de vista polític, social i econòmic. Respecte a les funcions dels duumvirs, una de les principals atribucions que tenien era la d'impartir justícia (o *iurisdictio*) i, per aquesta raó, eren anomenats *Ilviri iure dicundo*. A part d'aquesta acomplien altres tasques que consistien en imposar multes, una facultat derivada de la seva jurisdicció; convocar i presidir les eleccions de magistrats, de pontífics i d'augurs; nomenar i proclamar a la resta de magistrats; convocar i presidir les sessions del *senatus* local; nomenar als jutges; atorgar la manumissió dels esclaus públics; revisar i fixar anualment els límits del *territorium* de la ciutat; nomenar als subalterns de l'administració local; ordenar la construcció i la reparació d'obres d'infraestructura; administrar l'erari públic; supervisar l'encunyació de moneda; etc... D'altra banda, també assumeixen funcions religioses com la de proposar les dates festives per motius religiosos i les celebracions que tindrien lloc en aquestes o la de plantejar el nomenament dels oficials responsables dels temples (*magistri*). Per tant, els duumvirs suportaven el pes fonamental de la gestió pública, encara que estaven sotmesos gairebé sempre a la ratificació dels decurions. Les funcions conjuntes de duumvirs i edils s'encomanaren en ocasions a quatorvirs, documentats en algunes ciutats de la *Tarraconensis* com la colònia pre-cesariana de *Valentia*, el municipi augustià de *Segobriga* o el municipi flaví de *Clunia*. Els quatorvirs no formaven un col·legi per la suma de duumvirs i edils, sinó per l'addició de les seves funcions, de tal manera que dos d'ells apareixien com *IIIviri aedilicia potestate* i altres dos com *IIIi viri iure dicundo*, és a dir, desenvolupant funcions d'edils i duumvirs respectivament. Els duumvirs també podien ser substituïts per prefectes en circumstàncies especials. Els habitants de la ciutat podien oferir el duumvirat a l'emperador o als membres de la seva família, que, d'acceptar-ho, podrien governar en solitari, tot i que a la pràctica delegaven en un *praefectus*. Probablement, l'emperador deixava a l'arbitri dels decurions l'elecció del *praefectus*, garantint una actuació política conforme als criteris de l'élite local i evitant riscos innecessaris. Sempre s'escollia pel càrrec a algun que conegués bé l'administració local per haver ocupat càrrecs amb anterioritat o pertànyer a alguna de les famílies que els ostentaven. A aquests prefectes imperials se'ls denominava, habitualment, *praefecti Caesaris* i apareixen documentats ja des dels primers moments del Principat a *Hispania*. També, quan un duumvir s'absentava de la localitat per més d'un dia, devia nomenar, entre els decurions i els senadors, un prefecte en substitució que era denominat *praefectus pro Ilviro*, ben documentat a *Hispania*. Aquest només havia de tenir com a mínim trenta-cinc anys i devia fer el jurament tradicional previ a una magistratura, però tenia algunes restriccions significatives i, per exemple, no podia nomenar altre substituït ni adquiria la ciutadania romana *per honorem*, és a dir, pel simple fet d'ostentar la magistratura. Aquestes importants limitacions no les tenien els poderosos prefectes imperials, doncs el poder d'aquests últims equivalia al d'un *Ilviri iure dicundo* únic. A *Tarraco*, s'ha pogut documentar àmpliament el duumvirat (RIT, Índex 9, pp. 506-507). Destaca l'abundància de testimonis datables en època dels flavis i dels antonins, ja que d'aquest període coneixem un total de vint-i-dos duumvirs, és a dir, el 10 % del nombre total durant aquests cent anys. Pel que fa al càrrec de prefecte, hem de dir, que ni l'epigrafia ni la numismàtica tarragonina han constatat la seva presència a la capital de la *Citerior Tarraconensis*. Sí que apareix àmpliament representat a altres ciutats d'*Hispania*. Gràcies a l'epigrafia tenim documentada l'existència de *praefecti* a *Abdera* (IRAL, 25), *Astigi* (CIL II, 1478), *Corduba* (CIL II, 5525), *Onuba* (CIL II, 2149 a), *Tucci* (CIL II, 1683 i 1675), *Ullia* (CIL II, 1535), *Emerita Augusta* (CIL II, 493) i *Lucentum* (CIL II, 3561), i de *praefecti iure dicundo* a *Arcilacis*, *Astigi* (CIL II, 1477), *Corduba* (CIL II, 2225) i *Gades* (CIL II, 1731). D'altra banda, la numismàtica permet constatar *praefecti* de duumvirs a *Celsa*, *Calagurris* i *Caesaraugusta* i *praefecti* de duumvirs quinquenals a *Celsa* i *Carthago Nova*. Totes aquestes dades permeten observar que, entre les tres províncies hispàniques, la *Ultrior Baetica* és la que ofereix un major nombre de casos, fet que contrasta amb el petit nombre de testimonis existents a la *Tarraconensis*. També s'ha de dir, que la numismàtica i l'epigrafia hispànica documenten un bon nombre de prefectes imperials. Veure: A. D'Ors, *Epigrafia jurídica de la España romana*, Madrid 1953, pp. 143-144; L. García Iglesias, *Epigrafia romana de Augusta Emerita*, Madrid 1973 (núms. 486, 589 i 626); M. Fernández Miranda i L. Caballero Zoreda, *Abdera. Excavaciones en el Cerro de Montecristo*, Madrid 1975, p. 180; R. Lázaro Pérez, *Inscripciones romanas de Almería* (IRAL), Almería 1980 (núm. 25); J. González, *Inscripciones romanas de la provincia de Cádiz*, Càdis 1982 (núm. 513); N. Mackie, *Local Administration in Roman Spain AD 14-212*, BAR 172, Oxford 1983, pp. 61-62; I. Rodà, "Los primeros magistrados en colonias y municipios de la Hispania Citerior (al norte de Sagunto)", *Estudios sobre Urso. Colonia Iulia Genetiva*, Julián González (ed.), Sevilla 1989, pp. 345-355; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, pp. 130-135 i 139-145; G. Menella, "I Prefecti municipali degli Imperatori e dei Cesari nella Spagna romana", *Epigrafia jurídica romana, Actas del Coloquio Internacional AIEGL (Pamplona, 9-11 de abril de 1987)*, C. Castillo (ed.), Pamplona 1989, pp. 377-389; L.A. Curchin, *The Local Magistrates of Roman Spain*, Toronto 1990, pp. 32, 60-61 i 74; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 63; P. López Paz, "Observaciones sobre el concepto y el estatuto jurídico de las praefecturas. El ejemplo de Emerita Augusta", *II Congreso Peninsular de Historia Antigua (Coimbra, 18 a 20 de Outubro de 1990)*, Actas, Coimbra 1993, pp. 741-751; E. Gil García, "Los praefecti fabrum en la Península Ibérica", *ibidem*, p. 753-765; M.M. Llorens, *La ciudad de Carthago Nova: Las emisiones romanas*, Murcia 1994, pp. 25-35; J. Massó i J.M. Puche, "Dues noves inscripcions romanes de Tarraco", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 17 (1995), pp. 60-63; M.J. López Medina, *El municipio romano de Abdera. Una aproximación histórica*, Almería 1996, p. 194; AA.VV., "Tarragona", *Hispana Epigraphica*, 6 (1996), pp. 332-333 (núms. 898-899).

⁴⁷² L'edilitat era la segona magistratura en ordre d'importància dins l'administració local. Amb freqüència, no es fa referència a aquest càrrec a les inscripcions, ja que molts duumvirs que havien ostentat el càrrec amb anterioritat, deixen de banda aquesta magistratura de segon nivell. Això explica la relativa falta d'informació sobre els edils, freqüentment membres de les èlites que iniciaven el seu *cursus honorum* amb una magistratura senzilla per adquirir experiència i aspirar a càrrecs de major responsabilitat. En aquest sentit, s'ha pogut constatar com dels dotze edils coneguts a *Tarraco* nou foren amb posterioritat duumvirs (RIT, Índex 9, pp. 506-507). En opinió de N. Mackie, les funcions dels edils no degueren ser gaire importants per a l'administració local, ja que no apareixen inscripcions erigides per comunitats en honor a edils, ni que reflecteixin cap activitat oficial per part d'aquests magistrats. Segons J.F. Rodríguez Neila, aquest

d'anualitat, de col·legialitat, de jerarquia i d'*intercessio*⁴⁷⁴ i assistides per un variat cos de funcionaris públics (*apparitores*)⁴⁷⁵, entre les quals destacava una magistratura especial, els duumvirs quinquennals, escollits cada cinc anys, que s'encarregaven de fer el cens de tota la població (*census*)⁴⁷⁶, una tasca de gran importància⁴⁷⁷ (RIT, Índex 9, pp. 506-507). Al costat

càrrec quedava circumscrit a una «*etapa de promoció política para aquellos muncípes que no disponían ni del prestigio personal ni del nivel económico exigibles a quienes se sentían suficientemente respaldados para iniciar su trayectoria pública con el cargo de duumviro*» (p. 99). Els edils, les funcions dels quals apareixen ocasionalment adscrites als *IIIviri aedilicia potestate*, eren dos i actuaven de forma col·legiada. Per ocupar aquest càrrec es requeria naixement lliure (*ingenuitas*), edat mínima de vint-i-cinc anys i renda superior al cinc mil sestercis, doncs també comportava la realització d'activitats de munificència. Els edils, *collegae minores* dels duumvirs, no podien oposar-se a la gestió d'aquests últims, i es trobaven sota la seva *intercessio*. Tot i això, eren responsables d'assumptes tan significatius com, per exemple, el manteniment del subministrament de gra a la ciutat i de carrers, mercats i edificis públics (o sigui, temples, llocs sagrats, termes, etc...), el bon funcionament del servei d'incendis o la imposició de multes no superiors a cinc mil sestercis. Veure: D. Sabbatucci, "L'edilitat romana: magistratura e sacerdozio", *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*, sèrie VIII, vol. VI, Roma 1954, pp. 255-333; J.F. Rodríguez Neila, "Notas sobre las *annonae* municipales de Hispania", *Hispania Antiqua*, V (1975), pp. 315-326; *Idem*, "Magistraturas municipales y funciones religiosas en Hispania Romana", *Revista de Estudios de la Vida Local*, 209 (1981), p. 99; N. Mackie, *Local Administration in Roman Spain A.D. 14-212*, Oxford 1983, p. 166; I. Rodà, "Los primeros magistrados en colonias y municipios de la Hispania Citerior (al norte de Sagunto)", *Estudios sobre Urso. Colonia Iulia Genetiva*, Julián González (ed.), Sevilla 1989, pp. 345-355; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, pp. 135-137; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 63; J. Massó i J.M. Pucho, "Dues noves inscripcions romanes de Tarraco", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 17 (1995), pp. 60-63; AA.VV., "Tarragona", *Hispania Epigraphica*, 6 (1996), pp. 332-333 (núms. 898-899).

⁴⁷³ La questura, la tercera magistratura local, és un càrrec poc documentat i, en conseqüència, resten encara molts interrogants sobre la seva definició jurídica i jeràrquica. Sembla que els questors s'ocupaven dels aspectes comptables de l'administració ciutadana i, com els duumvirs i els edils, eren dos, escollits anualment als comicis que s'organitzaven al darrer trimestre de l'any. Tampoc era un càrrec remunerat i, a l'igual que el duumvirat i l'edilitat, contava amb l'ajut d'esclaus públics (*limo cincti*) que actuaven com subalterns (*apparitores*). És difícil determinar el rang que ocupaven els questors en relació a la resta dels magistrats, però sembla que es situarien a mig camí entre l'edilitat i el duumvirat, quelcom que podem deduir de l'ordre en què apareixen els tres càrrecs en algunes inscripcions funeràries o honorífiques (RIT, Índex 9, pp. 506-507). En cap cas va constituir l'única activitat pública dins el *cursum honorum* d'un individu, doncs, a l'igual que l'edilitat, la questura fou un lloc d'aprenentatge que preparava per a ocupar càrrecs de major responsabilitat i prestigi social. La questura es podia exercir tant abans com després d'ocupar el duumvirat. Els pocs testimonis epigràfics sobre questors han fet pensar que en alguns casos les funcions d'aquests foren assumides pels mateixos duumvirs, especialment a ciutats de poca entitat, amb reduïts ingressos i despeses, en les quals seria innecessària la presència de dos magistrats ocupats únicament en assumptes econòmics. Aquesta hipòtesi queda una mica devaluada pel fet que a *Hispania*, concretament a la *Baetica*, hi hagin nuclis importants amb una complexa administració on encara no s'ha documentat la presència de questors, com a *Corduba*, *Gades* o *Italica*, constatació que, en opinió de M. Mayer i I. Rodà i de J.M. Abascal i U. Espinosa, obliga a replantejar-se la universalitat d'aquesta magistratura i a considerar oberta la qüestió. Aquest no és el cas de *Tarraco*, on s'ha documentat àmpliament l'existència d'aquest càrrec amb la localització de setze *quaestores*, tots d'època flàvia i antonina, període al que pertany la major part del *corpus* epigràfic tarragoní. Veure: M. Mayer i I. Rodà, "La cuestura municipal en la costa oriental de la Hispania Citerior", *Epigrafia jurídica romana. Actas del Coloquio Internacional A.I.E.G.L. (Pamplona, 9-11 de abril de 1987)*, C. Castillo (ed.), Pamplona 1989, pp. 77-87; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, p. 138; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 63; J. Massó i J.M. Pucho, "Dues noves inscripcions romanes de Tarraco", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 17 (1995), pp. 60-63; AA.VV., "Tarragona", *Hispania Epigraphica*, 6 (1996), pp. 332-333 (núms. 898-899).

⁴⁷⁴ J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, pp. 128-129.

⁴⁷⁵ J. Muñoz Coello, *Empleados y subalternos de la administración romana. I. Los scribae*, Huelva 1982; *Idem*, "Elaboración, conservación y custodia de las fuentes documentales en la Roma antigua. Los Archivos (I)", *Hispania Antiqua*, XXI (1997), pp. 403-429; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, pp. 149-153; A.T. Fear, "La Lex Ursonensis y los apparitores municipales", *Estudios sobre Urso. Colonia Iulia Genetiva*, J. González (ed.), Sevilla 1989, pp. 69-78; J.F. Rodríguez Neila, "Archivos municipales en las provincias occidentales del imperio romano", *Veleia*, 8-9 (1991-92), pp. 145-174; C. Moatti, *Archives et partage de la terre dans le monde romain (Ile siècle avant-Ier siècle après J.-C.)*, Collection École Française de Rome, 173, Roma-París 1993; J.F. Rodríguez Neila, "'Apparitores' y personal servil en la administración local de la Bética", *Lex Ursonensis: estudio y edición crítica, Studia Historica* (Historia Antigua), 15 (1997), pp. 197-228.

⁴⁷⁶ Cada ciutadà devia ser enregistrat dins el cens (*census*) amb el seu *praenomen*, *nomen*, nom del pare o del *patronus*, tribu romana en la qual es trobava inscrit i *cognomen*. El cens es guardava a l'arxiu local (*tabularium*), des d'on es procedia a enviar còpies al govern provincial per als corresponents efectes fiscals. Al cens s'avaluaven les rendes personals i les propietats. Les revisions dels censos, efectuades pels duumvirs quinquennals, servien per incloure als nous ciutadans dins les *tabulae publicae*, per a promocionar dins l'*ordo*, mitjançant la cooptació, a tots aquells que tenien suficient nivell de renda, per esborrar els morts o per introduir els canvis provocats per les herències. En opinió de J.F. Rodríguez Neila, tot i el buit existent pel que fa a l'elaboració de censos generals, entre els anys 69 i 28 a.C. els censos locals continuarien funcionant i la seva informació fou aprofitada pel primer cens d'August. Els censos municipals aparegueren per a descentralitzar la maquinària burocràtica de l'Estat romà, enormement sobrecarregada a finals del període republicà a causa del gran increment de ciutadans romans. Després del govern d'August, el cens romà només es va realitzar dues vegades, la primera en època de Claudi i la segona en temps de Vespasià, tot i que degueren haver censos provincials. Veure: N. Mackie, *Local Administration in Roman Spain AD 14-212*, BAR 172, Oxford 1983, p. 153; J.F. Rodríguez Neila, "Cuestiones en torno a la censura municipal romana", *Gerión*, IV (1986), pp. 61-99; C. Nicolet, *L'Inventaire du Monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire romain*, Fayard, París 1988, pp. 133-157 (notes pp. 273-283) (reed. París 1996).

⁴⁷⁷ Els duumvirs que ocupaven el càrrec coincidint amb el final del quinquenni, moment de revisar el cens, eren denominats duumvirs quinquennals o simplement quinquennals. Aquest duumvir tenien la responsabilitat de realitzar la revisió del cens, una tasca d'enorme importància per a l'administració, la qual cosa ens explica el fet que la quinquennalitat suposés tot un rang dins el duumvirat. Possiblement, aquests duumvirs tan especials, donada la seva posició de privilegi, gaudiren d'altres funcions com, per exemple, el poder arrendar terres públiques i propietats pertanyents a la comunitat. L'epigrafia, especialment del s. II d.C., documenta duumvirs quinquennals a diverses

d'aquestes magistratures es trobaven els jutges⁴⁷⁸ i els sacerdots urbans, és a dir, *pontifices*, *augures* i *haruspices*⁴⁷⁹, als quals s'acabarien per afegir a partir de l'època augustiana els *seviri Augustales*⁴⁸⁰, prova de la consolidació de la religió romana oficial⁴⁸¹ (RIT, Índex 10/a

ciutats com *Barcino* (CIL II, 4520 i 4530), *Iluro* (CIL II 4616), *Baetulo* i *Tarraco* (RIT 23, 312, 349 i 918) (RIT, Índex 9, pp. 506-507). A totes aquestes podrien afegir, gràcies a les dades aportades per la numismàtica, les ciutats de *Celsa*, *Ilici* i *Carthago Nova*. Veure: S. Mariner, *Inscriptiones romanas de Barcelona*, Barcelona 1973 (núm. 51); N. Mackie, *Local Administration in Roman Spain AD 14-212*, BAR 172, Oxford 1983, p. 165; G. Fabrè, M. Mayer i I. Rodà, *Inscriptions romaines de Catalogne, I. Barcelone (sauf Barcino)*, París 1984 (núms. 101 i 140); J.F. Rodríguez Neila, "Cuestiones en torno a la censura municipal romana", *Gerión*, IV (1986), pp. 61-99; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, p. 133; L.A. Curchin, *The Local Magistrates of Roman Spain*, Toronto 1990, p. 60.

⁴⁷⁸ Sobre els jutges municipals, que formarien part dels càrrecs de la ciutat, tenim molt poca informació. No coneixem el seu nombre (com a mínim, segons la llei del municipi flavi d'*Irni*, quinze membres integraven el col·legi judicial), però sí sabem que eren escollits tant entre els membres que formaven l'*ordo decurionum*, com entre la *plebs*. Les seves edats estaven compreses entre els 25 i els 65 anys i el seu rang social equivalia al dels decurions. Per a ser jutge la fortuna era també un requisit necessari i com a mínim s'havia de tenir 5.000 sestercis. Els jutges intervenien en els litigis de caràcter privat, eren designats pels duumvirs i el seu nombre era decidit pel governador provincial. Veure: J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, pp. 145-147.

⁴⁷⁹ Les colònies i els municipis d'*Hispania* reproduïren en el plànol religiós l'esquema de càrrecs de Roma i de la resta d'Itàlia, amb la presència de *pontifices*, d'*augures* i d'*haruspices*, organitzats en associacions (*collegia*) de tres membres, que, en origen, havien estat nomenats pel *deductor* de la colònia i que, en els anys següents, havien de ser escollits pel Senat de la ciutat, després de passar per tot un procés electoral similar al dels magistrats locals. Els càrrecs sacerdotals municipals tingueren, possiblement, una duració anual. En aquest sentit, sabem que el càrrec d'*augur* es perdia per mort o per una condemna i, gràcies a l'aparició d'algunes inscripcions amb el títol *augur perpetuus*, es dedueix que el càrrec, molt probablement, era anual, doncs si hagués estat de caràcter vitalici la menció de *perpetuus* no hauria estat necessària. Els *pontifices* presidien i dirigien els cultes oficials de la ciutat i supervisaven el manteniment dels temples i de les cerimònies que es realitzaven en honor de cada divinitat. Altrament, els *augures* i els *haruspices* eren els sacerdots encarregats de realitzar els auspicis que determinaven la conveniència o no de les futures actuacions i celebracions públiques. Durant els darrers anys de la República i al llarg de tot l'Imperi, els *augures* constituïren un cos consultiu amb gran influència sobre les decisions i que va gaudir d'àmplies prerrogatives i privilegis, com l'exempció del servei militar i dels *munera* públics, el dret a la *toga praetexta* i l'honor de seure al costat dels decurions durant els espectacles públics. Hem d'assenyalar que aquests càrrecs religiosos constituïren una part molt important de la carrera política de les èlites locals. La importància dels sacerdotis municipals queda indicada perfectament per la posició que aquests ocuparen dins el *cursum honorum* local, doncs els sacerdotis es solien ostentar, habitualment, després del duumvirat, ja que eren considerats honors més elevats que les magistratures municipals superiors. Fins ara, s'han trobat molts pocs testimonis de la presència dels *augures* a *Hispania* i només s'han documentat dos a la *Baetica*, concretament, a *Italica* i a *Iliberris*, i sis a la *Tarraconensis*, molt repartits pel territori, un a *Asturica Augusta*, un altre a Sòria i quatre a *Carthago Nova*. Per tant, a *Tarraco*, no s'ha provat encara la presència d'*augures*, mentre que sobre els *haruspices* (RIT 439) i els *pontifices* (RIT 345) sí que tenim algun testimoni. Existeixen més proves respecte als *flamines* de la colònia que s'encarregaven del seu sacerdoti dins el marc d'una carrera a les magistratures urbanes i la tasca dels quals era bàsicament rendir culte a l'emperador (RIT, Índex 10/c, p. 508). A *Tarraco* els tenim documentats sota les denominacions «*flamen*» (RIT 165, 166 i 922), «*flamen Romae et Aug*» (RIT 171 i 173), «*flamen Aug*» (RIT 168), «*flamen Divi Aug*» (RIT 160 i 356), «*flam. Divi Claudii*» (RIT 316), «*[fla]m. imp. Vesp. Caes. [Aug]. perpetuus ex d.d.*» (RIT 145), «*flam. Divi Vespasiani*» (RIT 279), «*flam. Divi Titii*» (RIT 272) i «*flam. Divi Traiani Parthici*» (RIT 918). Juntament amb aquests *flamines* apareixen citades també diverses *flaminicae* de la ciutat com «*Fulvia M. f. Celeria*» que es anomenada a una inscripció «*flaminica perpetua col. Tarrac.*» (RIT 322) i a altre «*flam. perpet. Concor. Aug.*» (RIT 344). La seva mare ostentava el títol de «*flaminic. col. Tarrac.*» (RIT 350). També es coneix una «*flaminic. perpet. Concordiae Aug.*» (RIT 347) i una «*[fl.] Tarrac. perpetua*» (RIT 325). Els sacerdots de les diverses religions portaren el títol de *sacerdos* com es documenta, per exemple, en relació amb el culte de *Caelestis* (RIT 438) i a una inscripció de *Claudia Persina* en la qual es diu: «*sacerd(os) locum acceptum a re publ(ica) sanctum impens(a) s(ua) f(ecit)*» (RIT 363). Veure: A. D'Ors, *Epigrafia jurídica de la España romana*, Madrid 1953, p. 190; R. Étienne, *Le Culte Impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste a Dioclétien*, París 1974, pp. 197-250; J. Mangas, "Religiones romanas y orientales", *Historia de España Antigua II. Hispania Romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 634-639; J.F. Rodríguez Neila, "Magistraturas municipales y funciones religiosas en la Hispania romana", *Revista de Estudios de la Vida Local*, 209 (1981), pp. 91-118; N. Mackie, *Local Administration in Roman Spain AD 14-212*, BAR 172, Oxford 1983, pp. 31, 35, 62 i 74; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, pp. 94 i 148; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 81; S.J. Keay, *Hispania Romana*, Barcelona 1992, p. 164 i 166-167; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 212-220.

⁴⁸⁰ A totes les ciutats de l'Imperi, els estrats socials inferiors, és a dir, treballadors lliures, lliberts i esclaus, s'organitzaren en diverses associacions, per a defensar els seus interessos socials, econòmics o jurídics, a partir de la promulgació de la *lex Julia de collegiis*, quedaren completament integrades dins la vida municipal. Reberen diferents denominacions (*sodalitas*, *socalicium*, *corpus*, *societas*, etc.), però, el terme més freqüent i de contingut més ampli és el de *collegium*. Segons la seva natura i els seus objectius, existiren diversos tipus d'associacions, religioses, funeràries, professionals, militars, etc... *Tarraco*, com a la resta de grans ciutats d'*Hispania*, tenia una associació de *seviri Augustales*, àmpliament documentada per l'epigrafia (RIT, Índex 10/c, pp. 508-509), que rendia culte a l'emperador i que, en alguns casos, honorava a influents ciutadans als quals erigia estàtues (RIT 80, 85 i 166). La corporació s'anomenà oficialment *corpus seviorum Augustalium Tarraconensium* i va escollir com a *patroni* als ciutadans més influents (RIT 427). Els *collegia* dels *seviri Augustales* estaven integrats per sis membres nomenats pels decurions, que ostentaven el càrrec durant un any. Per a prendre possessió d'aquest havien de pagar obligatòriament la *summa honoraria*, a la que s'afegien algunes despeses *ob honorem seviritus*. Com que l'accés al servirat es considerava un *honor*, estava reservat especialment a aquells lliberts o descendents de lliberts que dins les seves ciutats gaudien d'una important posició social i econòmica. Per aquests individus formar part dels *seviri Augustales* suposava una possibilitat de promoció social, tal i com reflexa l'actitud del ric llibert Trimalció, figura literària del Satiricó de **Petroni**, un personatge que, fonamentalment, ansiejava aconseguir en el terreny honorífic la mateixa privilegiada posició que havia obtingut en l'econòmic. Pel que fa al *collegium* dels *seviri Augustales* de *Tarraco* tenim constància que fou integrat habitualment per individus molt rics i influents entre els quals destaca *Lucius Licinius Secundus*, llibert del senador *Lucius Licinius Sura*, que fou *sevir Augustalis* de *Tarraco* i de *Barcino*, i al qual aquesta darrera ciutat li dedicà un bon nombre d'estàtues honorífiques que foren erigides al seu *forum* colonial. Els *seviri* gaudien de tot un seguit de privilegis i, fins i tot, en el cas de *Tarraco* els membres d'aquest cos disposaven de places fixes a l'amfiteatre de la ciutat (RIT 433). L'epigrafia de *Tarraco* ens presenta poques proves que documentin la presència de lliberts com a membres del *collegium* dels *seviri Augustales* (RIT 418),

però la freqüència dels *cognomina* grecs servils fan pensar a **G. Alföldy** en una procedència no lliure dels seus membres. Cronològicament, els *seviri Augustales* aparegueren en temps d'August i existiren fins a mitjans del s. III d.C., desapareixent arran de la crisi d'aquest moment, que va destruir les condicions que durant l'Alt Imperi havien afavorit el seu desenvolupament i la seva expansió, especialment l'auge econòmic, una activa vida urbana i l'existència d'una classe relativament nombrosa de lliberts enriquits. Les inscripcions tarragonines documenten com al llarg del temps es produïren diversos canvis en la titulació dels *seviri Augustales* i mentre que a les inscripcions més antigues, les d'època julio-clàudia, s'anomenen simplement com a «*sevir*» (RIT 415), als epígrafs posteriors prenen la denominació de «*sevir Tarraconensis*» (RIT 419) o, sobretot durant el s. II d.C., de «*sevir Augustalis*» (RIT 413). A Tarraco ens apareixen també membres del *collegium* amb el títol de «*sevir magister Larum Augustalis*» o una fórmula similar (RIT 426) i en una ocasió consta la menció de «*decuriones Larum*» (RIT 166). Del s. III d.C., tenim un nombre molt reduït d'inscripcions de *seviri*, la qual cosa denota la crisi de la institució que en un breu espai de temps desapareixeria, però són suficients per a constatar canvis en les formes de titulació respecte a les utilitzades durant el s. II d.C. Sabem molt poc sobre les altres associacions existents a Tarraco (RIT, Índex 11, p. 509). Sembla que el «*col(legium) fabr(um)*», que l'epigrafia ens documenta (RIT 435), era molt important, ja que a Tarraco treballaven molts obrers de la construcció (*fabrii*). El *corpus* epigràfic tarragoní també ens deixa constància d'un «*[patronus (?) corpo]ris fabrum*» (RIT 351). La *schola* del *collegium fabrum* de Tarraco es podria localitzar a la Rambla Nova núm. 64. D'altra banda, coneixem també l'existència d'un «*colleg(ium) cent(onariorum)*» (RIT 436), és a dir, de fabricants de lona (*centonarii*). Possiblement, a un d'aquests dos *collegia* es refereix altra inscripció fragmentada (RIT 437). En alguns casos es mencionen també *collegae* i *sodales* (RIT 370, 448 i 450), probablement membres d'un *collegium*. Veure: I. Rodà, "Lucius Licinius Secundus, liberto de Licius Licinius Sura", *Pyrenae*, 6 (1970), pp. 167-183; R. Étienne, *Le Culte Impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste a Dioclétien*, París 1974, pp. 251-283; S. Crespo i L. Sagredo, "La enseñanza en la Hispania romana", *Hispania Antiqua*, V (1975), pp. 122-129; *Idem*, "Las profesiones en la sociedad de Hispania romana", *Hispania Antiqua*, VI (1976), pp. 53-78; G. Fabré, "Les affranchis et la vie municipale dans la péninsule ibérique sous les haut-empire: quelques remarques", *Actes du Colloque 1973 sur l'esclavage*, París 1976, pp. 419-462; J. Pons, "Algunas consideraciones teóricas sobre el seviro como indicador de dinamismo socio-económico", *Memorias de Historia Antigua*, I (1977), pp. 215-219; J. Mangas, "Religiones romanas y orientales", *Historia de España Antigua II. Hispania Romana*, Cátedra, Madrid 1978, p. 638; E.M. Staerman i M.K. Trofimova, *La esclavitud en la Italia Imperial*, Madrid 1979, p. 143; H. Pavis d'Escurac, "Affranchis et citoyeneté: les effets juridiques de l'affranchissement sous l'Haut-Empire", *Ktéma*, 6 (1981), pp. 181-192; J.F. Rodríguez Neila, *Sociedad y administración local en la Bética romana*, Córdoba 1981, pp. 43-44 i 143-148; *Idem*, "Magistraturas religiosas romanas 'In absentia'. A propósito de Petron., *Satyr.*, 71, 12", *Studia Historica* (Historia Antigua), 4-5 (1986-87), pp. 111-123 (especialment pàgines 115-123); A. Prieto Arciniega, "Algunos datos sobre las formas de propiedad de la tierra de la Cataluña romana según las fuentes epigráficas", *Estudios de la Antigüedad*, 3 (1986), p. 126; E.M. Koppel, *La schola del collegium fabrum de Tarraco y su decoración escultórica*, Faventia Monografies 7, Bellaterra 1988; J.M. Serrano Delgado, "Sevir Augustalis-Magister Larum Augustalium en Tarraco", *Actas I Congreso Peninsular de Historia Antigua (Santiago de Compostela, 1-5 de julio de 1986)*, vol. III, Santiago de Compostela 1988, pp. 23-25; *Idem*, "El número de Augustales en las ciudades del occidente romano: una propuesta cuantitativa", *II Congreso Peninsular de Historia Antigua (Coimbra, 18 a 20 de Outubro de 1990)*, Actas, Coimbra 1993, pp. 147-155; *Idem*, "Consideraciones sociales acerca de los ornamenta municipales con especial referencia a los libertos", *Splendidissima Ciuitas. Études d'Histoire Romaine en Hommage à François Jacques*, París 1996, pp. 259-271; M. Le Glay, "La place des affranchis dans la vie municipale et dans la vie religieuse", *Mélanges de l'École Française de Rome*, 102 (1990), pp. 621-638; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, pp. 65-66 i 75; J. Rodríguez Cortés, "Los seviro augustales y las divinidades romanas en la Bética", *Florentia Iliberritana*, 2 (1991), pp. 435-441; S.J. Keay, *Hispania Romana*, Barcelona 1992, pp. 83-85, 95-97 i 165-166; AA.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, *Historia de España*, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, pp. 280-286; E. Subias, "Las sedes colegiales en época romana. Problemas de tipología arquitectónica", *Bulletí Arqueològic*, ep. V, 16 (1994), pp. 85-110; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, p. 217; J.F. Rodríguez Neila, "El trabajo en las ciudades de la Hispania Romana", *El trabajo en la Hispania romana*, Madrid 1999, pp. 9-118 (especialment pàgines 100-104).

⁴⁸¹ Pel que fa a la religió, el procés de romanització va comportar la introducció de les divinitats i dels ritus propis dels romans i el manteniment, durant cert temps, dels indígenes, de forma pura o mixta, amb assimilació recíproca de deïtats indígenes i romanes. D'altra banda, tingueren també el seu reflex a Hispania les denominades "religions misteriques", religions d'origen oriental i amb característiques molt peculiars, entre les quals hem d'incloure el cristianisme. Mentre que a l'epigrafia de Tarraco existeix una total manca d'inscripcions votives amb noms de divinitats indígenes (el mateix **G. Alföldy** va descartar la inscripció RIT 59, en la qual llegia «*[.] bonhucubi [d]leo (?) sacr. Aug.*»), al contrari que a altres zones del territori ibèric del nord-est peninsular (on s'han documentat santuaris en coves o en llocs elevats, vigents durant tot el període tardo-republicà i, en alguns casos, més enllà, i inscripcions d'època imperial referents a divinitats pre-romanes amb reminiscències cèltiques, com la documentada a Rellinars del Vallès, que menciona a un *Herotoragus* o *Herotus Ragus*, IRC, núm. 48, o la procedent del santuari del Coll de Susqueda, a la Selva, que fa referència a un *deus Seituundus*), una absència d'evidències que es deguda, segurament, a la forta i primerenca romanització de l'*hinterland* tarragoní, la qual cosa va provocar la veneració de les divinitats locals sota formes romanes (*interpretatio*), com el *Flumen Hiberus* (RIT 22), per contra, les referències a divinitats estatals romanes són molt nombroses (RIT, Índex 10/a, p. 507). Trobem àmpliament documentat el culte al déu Júpiter, la deïtat suprema del panteó romà, tant a l'epigrafia (RIT 28-34, 91 i 922) com a les fonts literàries (**Florus**, *Vergilius orator an poeta*, II, 9; **Suetoni**, *Galba*, 12, 1), que, sens dubte, va tenir un centre de culte a la ciutat, la ubicació del qual és bastant problemàtica. La inscripció RIT 922, que parla de l'existència d'un «*curator (capitolii)*» i la inscripció RIT 34, que constitueix l'única dedicació monumental a la triada capitolina, han fet considerar l'existència d'un *capitolium* a la ciutat i planteja la problemàtica de si cal identificar-lo amb el temple de Júpiter, que, probablement, es trobava ubicat al *forum* colonial, o amb el temple de culte imperial del complex provincial, lloc d'on procedeixen dos *clipei* amb la representació d'*Iuppiter Ammon* i que, actualment, es conserven al Museu Nacional d'Arqueologia de Tarragona. La deessa *Minerva*, una de les divinitats més importants del panteó romà, integrant de la triada capitolina juntament amb Júpiter i Juno, va tenir dedicat també un temple a la mateixa ciutat, probablement molt a prop de la Plaça Prim, on s'han documentat relleus i inscripcions (RIT 39, 40, 41, 42 i 43). El testimoni més antic que tenim del culte a aquesta divinitat és un senzill relleu que es troba inserit a una de les torres defensives conservades a la Part Alta de la ciutat, pertanyents a la primera fase constructiva de les muralles que podem situar entre finals del s. III a.C. i principis del II a.C. (**Fig. 18**). També tenim documentats, gràcies a l'epigrafia, els cultes a les divinitats *Juno* (RIT 36), *Apollo* (RIT 19 i 20), *Mars campester* (RIT 38), *Neptunus* (RIT 47), *Venus* (RIT 57) i *Silvanus* (RIT 49 i 50), aquest darrer amb una àmplia difusió entre els esclaus. Altrament, alguns testimonis escultòrics documenten a Tarraco la veneració a Hèrcules, culte especialment important a la *Baetica* on s'associà amb la divinitat fenícia *Melkaart*, a *Ceres*, la deessa de la terra cultivada, i a *Príap*, personificació de la fertilitat dels jardins i les vinyes. Però els romans, a part de creure que l'univers estava regit i limitat per forces i divinitats, també pensaven que les seves vides estaven governades per poders abstractes, entre els quals destaquen *Fortuna*, *Victoria* i *Concordia*. A Tarraco, l'epigrafia ens testimonia els cultes a *Victoria* (RIT 58) i a *Concordia* (RIT 332, 344, 347 i 350). També tenim àmpliament documentat el culte a *Tutela*, l'esperit de la diligència, especialment popular entre els esclaus i els lliberts. Apareix mencionat a diverses inscripcions (RIT 37, 51, 52, 53, 54, 55 i 56) i, possiblement, tingué un santuari a la Part Baixa de la ciutat, molt a prop del de Minerva, concretament a la confluència dels carrers Pons

d'Icart i Méndez Núñez. D'altra banda, tenim testimoniat també el culte als déus *Manes*, les ànimes dels morts, que, donat el seu significat, solen aparèixer a les inscripcions funeràries a partir del s. II d.C., un culte estès entre totes les classes socials (ciutadans, esclaus, etc...), tal i com mostren les dades de les inscripcions. Altre culte documentat de gran importància fou el dels *Lares*, déus familiars romans d'origen etrusc, encarregats de vetllar a les cruïlles i als recintes domèstics. Del percentatge total d'inscripcions que hi ha sobre ells a la Península Ibèrica, sembla deduir-se que la major part dels dedicants eren persones d'escassos mitjans econòmics, de baixa extracció social, sobretot, lliberts i esclaus, que s'unien en confraries funeràries. Aquestes associacions, a més de tenir un caràcter religiós, també tenien una finalitat socio-econòmica, reforçant la família romana, ja que allargava els vincles de dependència dels lliberts amb els seus antics amos, és a dir, que el culte era una defensa dels interessos i de les tradicions familiars i un mitjà per impedir l'adhesió d'aquests individus a doctrines que poguessin resultar perilloses per al sistema esclavista. Per tant, d'aquesta manera es pretén reforçar el vincle social dels esclaus i dels lliberts, mitjançant la funció ideològica de la religió. Els *Lares* apareixien, fins i tot, a la titulació dels «*seviri magistri Larum Augustales*» (RIT 419). A Tarraco també es va rendir culte al *Genius*, un ésser o esperit protector que naixia amb la persona o cosa (societat, col·legi, ciutat, etc...) a la que anava lligat, que s'encarregava principalment de conservar la seva existència i que, progressivament, es va anar identificant amb els déus *Manes* fins a ser considerat, vers l'època de Cèsar, com un element immortal al subjecte en qüestió (RIT 23-27, 34 i 37). El culte al *Genius* tingué una gran difusió per tota *Hispania*, tal i com demostren els abundants testimonis epigràfics. Pel que fa als cultes orientals i a les "religions místiques", hem de dir que s'han trobat pocs testimonis a Tarraco. En primer lloc, tenim una inscripció dedicada a la deessa *Isis*, una de les divinitats més importants del panteó egipci (RIT 35). El seu culte i, amb ell, els seus mites, experimentaren, des de principis de la nostra era, una espectacular difusió per tot el món romà i, per tant, no es estrany que a la capital de la *Hispania Citerior* existís un santuari en el seu honor o *Iseum*, que estaria ubicat, probablement, a la muntanya de l'Oliva, al nord de la ciutat, si partim del lloc on fou trobada la susdita inscripció. Sobre el culte de *Mitra* a Tarraco, ens resta només un fragment d'inscripció amb el text «*[In]i[sc]ri[pt]o Mithra[e]*» (RIT 44). El culte oriental de *Mitra* fou molt important a *Hispania* i es va expandir per la Península Ibèrica mitjançant els soldats, però també els comerciants, sobretot per les zones costaneres. També tenim ben documentat a Tarraco el culte a la *Dea Caelestis*, assimilada a l'antiga deessa fenícia *Tanit*, gràcies a la troballa d'una inscripció fúnebre pertanyent a un «*sacerdos Caelestis incomparabilis religionis eius*» anomenat *Caius Avidius Primulus* (RIT 438). Igualment, sembla que fou bastant important a Tarraco el culte de *Nemesis*, una divinitat d'origen grec que tenia entre els seus seguidors més fidels als esclaus i que potser fou introduït per esclaus d'origen grec. En aquest sentit, **A.M. Vázquez Hoys** ens recorda que els lliberts i els esclaus van portar amb ells els cultes que els eren més pròxims, sobretot aquells en honor de divinitats locals, pròpies del seu lloc d'origen, sent en molts casos els responsables de la introducció de cultes estrangers a diverses regions. En opinió de **P. Grimal** i de **S.J. Keay**, aquesta divinitat grega, *Nemesis*, encamava la venjança i la justícia divina, castigant a aquells culpables d'ingratitude, d'orgull o de perjuri, que no havien estat castigats per la justícia humana. La deessa *Nemesis*, de la qual coneixem diverses inscripcions a Tarraco (RIT 45 i 46), tenia el seu santuari a l'amfiteatre tarragoní. Una de les pintures descobertes al susdit edifici representa a la deïtat com una dona de cabell tallat vestida amb una túnica curta, sostenint un globus terraqüi i amb una cama recolzada sobre una roda. No hem d'oblidar tampoc la presència del culte al déu *Attis*. Aquesta divinitat d'origen frigi, molt vinculada amb *Cibeles*, la mare dels déus, s'associava amb la mort i el culte als difunts. El millor exemple d'això ho tenim a la mateixa Torre dels Escipions (1.17.8.), el cos central de la qual presenta dues representacions d'aquesta divinitat. Veure: A. Balil, "El culto de Isis en España", *Itálica*, 8 (1956), pp. 213-224; A. García Bellido, "Némesis en una pintura mural del anfiteatro de Tarragona", *Archivo Español de Arqueología*, 36 (1963), pp. 177-181; M. Tarradell, "Cuevas sagradas o cuevas santuario: un aspecto poco valorado de la religión ibérica", *Memoria del Instituto de Arqueología y Prehistoria de la Universidad de Barcelona*, Barcelona 1973, pp. 25-40; *Idem*, "Santuaris ibèrics i ibero-romans a 'llocs alts'", *Memòria de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona*, Barcelona 1979, pp. 35-45; A.M. Vázquez Hoys, "La religión romana en Hispania: I. Análisis estadístico", *Hispania Antiqua*, VII (1977), pp. 7-45; *Idem*, "La religión romana en Hispania. Análisis estadístico II", *ibidem*, IX-X (1979-80), pp. 57-125; *Idem*, "Algunas consideraciones sobre cultos locales en la Hispania Romana", *Memorias de Historia Antigua*, V (1981), pp. 41-50; *Idem*, "La religión romana en Hispania. Fuentes epigráficas, arqueológicas y numismáticas", Madrid 1982; *Idem*, "Aproximación al culto de Júpiter en Hispania", *Boletín de la Asociación de Amigos de la Arqueología*, 14 (1983), pp. 46-83; *Idem*, "Algunas consideraciones sobre Silvano en Hispania", *Espacio, Tiempo y Forma*, 4 (1991) (serie II, Historia Antigua), pp. 107-130; J. Sánchez Real, "El método en la arqueología tarraconense. Las construcciones monumentales de la Parte Alta. II. B. El Foro", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 12 (1978), p. 75; J. Mangas, "Religiones indígenas en Hispania", *Historia de España Antigua II. Hispania Romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 579-611; *Idem*, "Religiones romanas y orientales", *ibidem*, pp. 615-669; *Idem*, "Hispania Romana", *Historia de España*, M. Tuñón de Lara (dir.), Madrid 1980, pp. 418-430; *Idem*, "La religión romana en Hispania", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 263-268; K. Hopkins, *Conquistadores y esclavos*, Barcelona 1981, pp. 231-279; M.J. Pena, "El culto a Tutela en Hispania", *Memorias de Historia Antigua*, V (1981), pp. 73-88; M. Pastor Muñoz, "El culto al dios Silvano en Hispania ¿innovación o sincretismo?", *ibidem*, pp. 103-114; J. Alvar, "El culto de Mitra en Hispania", *ibidem*, pp. 51-72; *Idem*, "El culto a Isis en España", *Actas del Symposium sobre religión romana en Hispania*, Madrid 1981; *Idem*, "Escenografía para una recepción divina: la introducción de Cibeles en Roma", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 20/1 (1994), pp. 149-169; *Idem*, "Las religiones orientales", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 275-279; *Idem*, "Las religiones en Hispania en el cambio de Era", *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años (Valladolid, 23-25 de noviembre de 2000)*, L. Hernández Guerra, L. Sagredo San Eustaquio i J.M. Solana Sáinz (eds.), Valladolid 2001, pp. 119-128; M.I. Portela Filgueiras, "Los dioses Lares en la Hispania romana", *Lucentum*, III (1984), pp. 153-180; M. Mayer i I. Rodà, "L'epigrafia romana a Catalunya, estat de la qüestió i darreres novetats", *Fonaments*, 5 (1984), pp. 159-186; G. Fabrè, M. Mayer i I. Rodà, *Inscriptions Romaines de Catalogne I. Barcelone (sauf Barcino)*, Barcelona-París 1984, pp. 94-96; *Idem*, *Inscriptions Romaines de Catalogne III. Gérone*, Girona-París 1991, pp. 37-38; E.M. Koppel, *Las esculturas romanas de Tarraco*, Forum 4, Tarragona 1986; *Idem*, "Relieves arquitectónicos de Tarragona", *Stadt- und Denkmalpflege. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit (Madrid, 19-23 Oktober 1987)*, W. Trillmich i P. Zanker (eds.), Munic 1990, pp. 332-338; X. Dupré, "Forum Provinciae Hispania Citerioris", *Los Foros Romanos en las Provincias Occidentales (València, 27-31 de enero de 1986)*, Ministerio de Cultura, Madrid 1987, p. 29; M. Planas Agüera, "La religión en la Cataluña romana: fuentes epigráficas", *Actas del Iº Congreso Peninsular de Historia Antigua (Santiago de Compostela, 1-5 de julio de 1986)*, G. Pereira Menaut (ed.), vol. II, Santiago de Compostela 1988, pp. 481-494; J.M. Blázquez i M.P. García-Gelabert, "Nuevas aportaciones a las religiones primitivas de Hispania", *Espacio, Tiempo y Forma*, 1 (1988) (serie II, Historia Antigua), pp. 153-183; J.-C. Golvin, *L'amphithéâtre romain. Essai sur la théorisation de sa forme et de ses fonctions* (2 vols., I.- Texte / II.- Planches), Publication du Centre Pierre Paris, 18, París 1988, p. 337-338; TED'A, "El foro provincial de Tarraco: un complejo arquitectónico de época flavia", *Archivo Español de Arqueología*, 62 (1989), pp. 141-191; J. Ruiz de Arbulo, "El foro de la colonia", *Cypselá*, VIII (1990), pp. 123 i 131; F. Beltrán i C. Guiral, "Llocs de culte a l'amfiteatre de Tarraco", *L'Amfiteatre romà de Tarragona. La basílica visigòtica i l'església romànica*, Memòries d'Excavació, 3, Tarragona 1990, pp. 104-124; P. Garnsey i R. Saller, *El Imperio Romano. Economía, sociedad y cultura*, Barcelona 1990, pp. 193-208; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, pp. 44 i 79-82; S.J. Keay, *Hispania Romana*, Barcelona 1992, pp. 156-181; T. Hauschild, *L'arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona 1993, pp. 121-123; P. Grimal, *Diccionario de mitología griega y romana*, Barcelona 1993; AA.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, Historia de España, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, pp. 298-308; M.C. Marín Ceballos, "Dea Caelestis en la epigrafía hispana", *II Congreso Peninsular*

i 10/c, pp. 507-509). Totes aquestes magistratures, inclosos els sacerdocis⁴⁸², foren ocupades per components de l'anomenat *ordo decurionum*⁴⁸³, que es renovava cada cinc anys, un

de *Historia Antigua* (Coimbra, 18 a 20 de Outubro de 1990). Actas, Coimbra 1993, pp. 825-845; P. Le Roux, "Cultes indigènes et religion romaine en Hispanie sous l'Empire", *L'Afrique, la Gaule, la Religion à l'époque romaine. Mélanges à la mémoire de Marcel Le Glay*, Y. Le Bohec (ed.), *Latomus*, 226, Brusel·les 1994, pp. 560-567; R. Coll, F. Cazorla i F. Bayés, "El santuari ibèric de la cova de les Encantades del Montcabrer (Cabrera de Mar, El Maresme). Estudi preliminar", *Laietània*, 9 (1994), pp. 35-86; A.M. Vázquez Hoys i J. del Hoyo, "Pervivencia del sustrato prerromano en el proceso romanizador de Hispania (El caso religioso)", *Espacio, Tiempo y Forma*, 8 (1995) (serie II, Historia Antigua), pp. 371-382; J.M. Blázquez, "Religiones indígenas en la Hispania romana", *Gerión*, XIV (1996), pp. 333-362; M. Prevosti, "El mons Iouis de Mela i el culte solar de Montigalà dins el panorama religiós de l'àrea iberromana catalana", *Fonaments*, 9 (1996), pp. 77-120; A. Gonzalés, "Autour d'Isis. Acquis et nouvelles perspectives (à propos de: *Isis. Nuevas perspectivas. Hommages au Professeur Álvarez de Miranda*, Madrid 1996, 153 p.)", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 22/2 (1996), pp. 153-164; J. Scheid, "La religion romaine à la fin de la République et au début de l'Empire. Un problème généralment mal posé", *La Fin de la République Romaine (Die Späte Römische Republik). Un débat franco-allemand d'histoire et d'historiographie*, Collection de l'École Française de Rome, 235, Roma 1997, pp. 127-139; C. Ruestes, *L'espai públic a les ciutats romanes del conventus tarraconensis: els fóruns*, vol. I, Bellaterra 1997 (Treball de Recerca inèdit), pp. 318-327 i 357-363; J.M. Puche, "Sobre un conjunt amb ceràmica calena decorada i terracotes trobat a Tarragona. Un possible lloc de culte a la Tarraco republicana", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 7 (1997), pp. 237-247; *Idem*, "Les ceràmiques calenes de Tarraco, les decoracions en relleu i avanç de les produccions del segle II a.C.", *ibidem*, 8 (1998), pp. 107-127; J. Sanmartí, "El món ibèric de la plenitud a la dissolució (segles II-I aC)", *II Curs d'Història Monetària d'Hispania. La moneda en la societat ibèrica* (Barcelona, 26-27 de novembre de 1998), Barcelona 1998, pp. 19-20; J. d'Encarnação, "Religión indígena y religión popular", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 269-273; J.C. Olivares Pedreño, "Las ofrendas votivas de comunidades rurales a Júpiter en Hispania como testimonios de religiosidad indígena", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 26/2 (2000), pp. 63-75.

⁴⁸² Hem de dir que cada culte, ja fos d'origen indígena, oriental o romà, tenia, lògicament, els seus propis sacerdots. Però aquests càrrecs religiosos o sacerdocis, al trobar-se integrats dins l'ordre polític, eren ostentats per les mateixes persones que ocupaven les magistratures civils (és a dir, per l'èlite), eren elegits pels decurions i comportaven certs atributs i privilegis, com el portar distintius externs, gaudir d'exempcions de diversos tipus i tenir reservats llocs de privilegi durant els espectacles públics. A més, aquests càrrecs religiosos no eren vitalicis, sinó de caràcter anual, a l'igual que la resta de magistratures. En paraules de **J.F. Rodríguez Neila**, «*La organización del culto sagrado entre los romanos presenta como característica fundamental su adscripción al poder político en cuyas manos quedaron concentradas, tanto a nivel estatal como local, las potestades públicas y religiosas. La religión no fue, pues, algo configurado en torno a un grupo social diferente y privilegiado, sino simplemente un conjunto de creencias y actividades espirituales; cuya suprema iniciativa y sus máximas normas fueron detentadas por los mismos que manejaban los resortes de la administración*» (p. 92). El caràcter aristocràtic d'aquests càrrecs religiosos es reflecteix perfectament a les *summae honorariae* que devien pagar al tresor comunal aquells que hi accedien al càrrec, tal i com assenyalava **Rodríguez Neila**: «*quienes accedían a los cargos sacerdotales en las ciudades procedían siempre de la clase social más distinguida, no solamente por su estatuto personal de ciudadanos romanos, sino también por la fortuna necesaria para pagar las summae estipuladas en el momento de asumir el puesto, o para afrontar las liberalidades siempre esperadas*» (p. 94). En aquest sentit, el sudit autor afirma, fent referència concreta al flaminat municipal, que «*los decuriones eran generalmente miembros de las más ricas familias municipales y los más capacitados para afrontar, por ambición y posibilidades personales, los numerosos gastos que suponían las liberalidades propias del flaminado*» (p. 98). Altrament, **R. Étienne** arriba a les mateixes conclusions, després d'analitzar exhaustivament el *cursus honorum* d'aquells individus que arribaren a ocupar algun sacerdoci municipal, incidint especialment en la riquesa d'aquells que havien ostentat el flaminat. **Étienne** afirma que «*Les prêtres municipaux représentent à l'échelon de la cité les meilleurs agents de la romanisation et illustrent cette union profonde entre un Etat et une religion*» (p. 231). Veure: R. Étienne, *Le Culte Impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste a Dioclétien*, París 1974, pp. 197-250; J.F. Rodríguez Neila, "Magistraturas municipales y funciones religiosas en la Hispania Romana", *Revista de Estudios de la Vida Local*, 209 (gener-març 1981), pp. 91-118; *Idem*, "Magistraturas religiosas romanas 'In absentia'. A propósito de Petron., *Satyr.*, 71, 12", *Studia Historica* (Historia Antigua), 4-5 (1986-87), pp. 111-123 (especialment pàgines 112-113).

⁴⁸³ Segons **J.F. Rodríguez Neila**, el terme *ordo* té dos accepcions: d'una banda, designa el conjunt del Senat local o *curia*, i, d'altra banda, és una ampliació de la primera, doncs significa, *grosso modo*, "classe social superior", dins un marc merament local. Per tant, el principal òrgan institucional de l'administració local de Tarraco degué ser la *curia* o *senatus Tarraconensis*, també coneguda com *ordo decurionum*, per abstracció del seu nivell social i econòmic, i estigué integrada pels membres de l'*ordo*, de l'estrat social més privilegiat que ostentava els poders econòmic i polític i que monopolitzava les magistratures cíviques. La major part eren terratinents locals que disposaven de finques al fèrtil territori de la ciutat, com, per exemple, *Caius Valerius Avitus*, propietari de la magnífica Vil·la dels Munts (1.1.6.) a Altafulla, o personatges que devien el seu capital a les inversions empresarials o al comerç. Aquests individus pertanyents a l'èlite social de la colònia realitzaren, habitualment, actes de tipus evergètic amb l'objectiu de guanyar-se el recolzament de la resta del *populus*, erigint estàtues (RIT 23) o fent donacions (RIT 364 i 365). A l'epigrafia de Tarraco es fa referència al consell colonial de diferents maneres, i mentre que algunes inscripcions parlen d'*ordo decurionum* o simplement d'*ordo*» (RIT 86, 129, 151, 156, 278, 279, 316, 338 i 342), altres es refereixen a aquesta corporació simplement com «*d(ecuriones)*» (RIT 173 i 264). El prestigi social que suposava la pertinença a l'*ordo* també queda reflectit a l'epigrafia on veiem com els decurions eren anomenats «*ciues Tarraconenses*» (RIT 320), mentre que els ciutadans que no ostentaven càrrecs públics ni pertanyien a l'*ordo decurionum*, eren la «*plebs*» (RIT 364 i 444). Per a ser decurió era necessari complir amb tot un seguit de requisits, alguns dels quals podien variar d'unes ciutats a altres. Bàsicament, eren els següents: naixement lliure (o ingenuïtat), dignitat, prestigi social i un nivell mínim de rendes, que, en general, era d'uns cent mil sestercis, tot i que en algunes ciutats era menor. Durant l'Alt Imperi, l'edat mínima per a l'accés al Senat local sembla que era de trenta anys, encara que en ocasions es rebaixava. A més, els decurions devien residir a la ciutat o, com a mínim, dins un radi d'una milla romana (1.481 m.). La condició de decurió era vitalícia, però es podia perdre si el que la posseïa era acusat d'indignitat. Alguns lliberts podien acumular una gran fortuna que els podia permetre entrar dins l'*ordo*. Però hem de tenir present que la condició de llibert, és a dir, la falta d'ingenuïtat, era considerada com a causa d'indignitat per ocupar el decurionat. Per això, fins al moment a la Península Ibèrica, només podem acceptar que el màxim honor ciutadà que es podia atorgar als lliberts era la concessió dels *ornamenta decurionalia*, és a dir, el dret a portar la vestimenta pròpia dels decurions, sense que això signifiqui la seva acceptació dins l'*ordo* i les seves competències polítiques. Formaven part de la *curia* o *senatus* local, d'una banda, els antics magistrats municipals (duumvirs, edils i questors), i, per tant, cada any s'incorporaven sis persones a aquest òrgan, i, d'altra banda, aquells decurions que eren elegits a la *lectio senatus*, elecció que era realitzada cada cinc anys pels duumvirs quinquennals. Excepcionalment, podien entrar altres persones que, encara que no haguessin exercit cap magistratura, fossin suficientment riques per a suportar les despeses de la funció. Aquests eren nomenats mitjançant la cooptació o l'*adlectio inter decuriones*. El seu nombre depenia de

consell de cent membres (*decuriones*), integrat pels ciutadans més rics, que regia la vida política de la ciutat mitjançant decrets i que tenia la potestat de nomenar com a *patroni* de la ciutat a importants personatges que intercedien per ella en casos especials⁴⁸⁴. I és que el poder participar a la vida política de la ciutat depenia de la fortuna personal de cadascun, doncs «Roma entregaba el gobierno de los municipios a los mismos grupos que constituían la razón de ser del privilegio municipal, a los que mostraban una mayor afinidad cultural con el mundo latino y a los que, por garantizar su propia posición dominante, contribuirían al mismo tiempo a sostener y mover la maquinaria del estado»⁴⁸⁵. A més, aquestes élites eren les úniques capacitades per a fer front al pagament requerit per a prendre possessió d'una determinada magistratura (*summa honoraria*) i a les diverses despeses que s'hi derivaven (*pollicitationes* i *adiectioes*). Els privilegis que es derivaven de l'ostentació d'aquests càrrecs i el prestigi que donava a l'individu en qüestió i a la seva família (*omnes honores*), incità als més rics ciutadans de la ciutat a participar en la vida política i a tenir aspiracions, una vegada culminada la carrera urbana, de continuar el seu *cursus honorum* ocupant càrrecs superiors⁴⁸⁶.

les famílies existents que podien fer front a les obligacions del càrrec de decurió (a *Tarraco* sembla que l'assemblea estava formada pels habituals cent membres). En definitiva, el Senat local estava constituït regularment pels membres més distingits de la comunitat, els quals tenien diversos privilegis, com el portar la vestimenta dels *ornamenta decurionalia* i tenir reservats llocs d'especial dignitat durant els actes públics. Les disposicions més importants pel conjunt de la col·lectivitat ciutadana, com les referents a la disposició de béns públics, l'endeutament de la ciutat o la fixació de la contribució dels habitants, exigien el *quorum* més important ja que era necessària la presència de com a mínim 3/4 parts de la cambra durant el debat i es requerien els 2/3 de vots afirmatius per aprovar aquests temes. Per contra, en el cas de qüestions considerades menys importants s'admetia la presència d'un nombre menor de decurions, normalment 2/3 parts de la cambra, i podien ser aprovades, simplement, amb la *maior pars* dels vots (és a dir, la meitat més un). S'ha de destacar el fet que, en la pràctica, el poder del Senat local era absolut i que el duumvir, el magistrat més important de la comunitat, no era més que un instrument per a desenvolupar les tasques de govern. Veure: J.F. Rodríguez Neila, *Sociedad y administración local en la Bética romana*, Còrdova 1981, pp. 35-44; L.A. Curchin, *The creation of a romanized elite in Spain*, Ottawa 1981 (Tesi Doctoral), pp. 110-129 i 339-355; N. Mackie, *Local Administration in Roman Spain AD 14-212*, BAR 172, Oxford 1983, pp. 80-81; G. Alföldy, "Drie städtische Eliten im römischen Hispanien", *Gerión*, II (1984), pp. 193-238; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, pp. 115-128; U. Laffi, "Le funzione giudiziarie dei senati locali nel mondo romano", *Estudios sobre Urso. Colonia Iulia Genetiva*, J. González (ed.), Sevilla 1989, pp. 23-40; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 203-206 i 209-210; AA.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, *Historia de España*, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, pp. 218-219. Un breu resum de les finances municipals a M.M. Llorens, "El mundo financiero en los inicios del Imperio", *I Curs d'Història Monetària d'Hispania. La moneda en temps d'August (Barcelona, 13-14 de novembre del 1997)*, Barcelona 1997, pp. 99-104; G. Amodio, "Alcune osservazioni sulle curie municipali nelle città dell'Occidente romano", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 120 (1998), pp. 233-249. Hem de destacar la recent aparició d'un interessant article que es fixa, a partir d'un exhaustiu estudi de materials epigràfics procedents del *conuentus Tarraconensis*, en la considerable presència d'individus que després d'haver desenvolupat una carrera militar arriben a formar part de l'*ordo* municipal i en el qual, per tant, s'estudia la relació existent entre la carrera militar i l'arribar a ostentar magistratures municipals al *conuentus Tarraconensis*, amb l'objectiu d'intentar precisar si certs càrrecs militars van constituir un element significatiu per a passar a formar part de l'élite local i desenvolupar certes magistratures: J.J. Palao Vicente, "Ejército y oligarquías locales en el conventus Tarraconensis", *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años (Valladolid, 23-25 de noviembre de 2000)*, L. Hernández Guerra, L. Sagredo San Eustaquio i J.M. Solana Sáinz (eds.), Valladolid 2001, pp. 221-227. Igualment, hauríem de referir-nos a un altre article, presentat també al *I Congreso Internacional de Historia Antigua*, en el qual es realitza una aproximació a la vida pública ciutadana, analitzant els grups dirigents municipals, però sense oblidar la presència d'elements no pertanyents als *ordines* que també participaven en l'activitat política de les seves respectives ciutats: J.F. Rodríguez Neila, "Estructura social e instituciones municipales en las ciudades de Hispania romana", *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años (Valladolid, 23-25 de noviembre de 2000)*, L. Hernández Guerra, L. Sagredo San Eustaquio i J.M. Solana Sáinz (eds.), Valladolid 2001, pp. 25-60.

⁴⁸⁴ El *patronatus* era un càrrec honorífic que, malgrat no formar part del *cursus honorum*, s'atorgava a una determinada persona pels seus mèrits i suposava tot un seguit d'obligacions, però també de beneficis. Fonamentalment, el *patronus* era un intermediari entre Roma i una determinada comunitat.

⁴⁸⁵ J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, p. 111.

⁴⁸⁶ E. Badian, "Notes on Roman Senators of the Republic", *Historia*, 12 (1963), pp. 129-143; T.P. Wiseman, "The Definition of 'Eques Romanus' in the Late Republic and Early Empire", *ibidem*, 19 (1970), pp. 67-83; J. Mangas, "Un capítulo de los gastos en el municipio romano de Hispania a través de las informaciones de la epigrafía latina", *Hispania Antiqua*, I (1971), pp. 105-146; T.R.S. Broughton, "Senate and Senators of the Roman Republic: the Prosopographical Approach", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, I-1 (1972), pp. 250-265; J.J. Sayas, "La administración en el Alto Imperio", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 375-377; K. Hopkins, "Movilidad de la élite en el Imperio romano", *Estudios sobre Historia Antigua*, M.I. Finley (ed.), Akal, Madrid 1981, pp. 119-136; P. Garnsey, "El privilegio legal en el Imperio romano", *ibidem*, pp. 157-183; L.A. Curchin, *The creation of a romanized elite in Spain*, Ottawa 1981 (Tesi Doctoral), pp. 110-129 i 339-355; *Idem*, "Personal Wealth in Roman Spain", *Historia*, 32 (1983), pp. 227-244; P. Leveau, "Richesses, investissements, dépenses: a la recherche de les revenus des aristocraties municipales de l'antiquité", *L'origine des richesses dépensées dans la ville antique. Actes du Colloque organisé à Aix-en-Provence par l'UER d'Histoire, les 11 et 12 mai 1984*, Université de Provence, Aix-en-Provence 1985, pp. 19-37; C. Domergue, "L'exploitation de mines d'argent de Carthago Nova: son impact sur la structure sociale de la cité et sur les dépenses locales à la fin de la République et au début du Haut-Empire", *ibidem*, pp. 195-217; M. Corbier, "Fiscalité et dépenses locales", *ibidem*, pp. 219-231; S. Dardaine i H. Pavis d'Escurac, "Ravitaillement des cités et évergétisme

Aquesta promoció colonial de *Tarraco* tindria també importants conseqüències a nivell social, doncs va suposar la desaparició de les diferències entre ciutadans romans i provincials, gaudint tota la població de la ciutadania romana. Tot i això, la distinció entre els homes lliures (*ingenui*), dividits segons la seva fortuna en dos grans grups (l'*ordo* o elite local i la *plebs*), i els esclaus (*servi*), privats de qualsevol dret, es va mantenir rígida⁴⁸⁷.

annonaire dans les provinces occidentales sous le Haut-Empire”, *Ktema*, 11 (1986), pp. 291-302; J.M. Abascal i U. Espinosa, *La ciudad hispano-romana: privilegio y poder*, Logroño 1989, p. 128; A. Caballos, “Los senadores de origen hispano durante la República romana”, *Estudios sobre Urso. Colonia Iulia Genetiva*, J. González (ed.), Sevilla 1989, pp. 233-279; *Idem*, *Los senadores hispanorromanos y la romanización de Hispania (siglos I-III). I. Prosopografía* (2 vols.), Écija 1990; *Idem*, “Preliminares sobre los caballeros romanos originarios de las provincias hispanas, siglos I-III d.C.”, *Elites y promoción social en la Hispania romana*, J.F. Rodríguez Neila i F.J. Navarro (eds.), Pamplona 1999, pp. 101-144; G. Fabré, M. Mayer i I. Rodà, “Recrutement et promotion des “élites municipales” dans les nord-est de l’Hispania Citerior sous le Haut-Empire”, *Mélanges de l’École Française de Rome*, 102 (1990), pp. 525-539; E. Melchor, “La construcción pública en Hispania romana: iniciativa imperial, municipal y privada”, *Memorias de Historia Antigua*, XIII-XIV (1992-93), pp. 129-170; *Idem*, “Evergetismo y distribuciones en Hispania romana”, *Florentia Iliberritana*, 3 (1992), pp. 375-398; *Idem*, “Construcciones cívicas y evergetismo en Hispania romana”, *Espacio, Tiempo y Forma*, 6 (1993) (serie II, Historia Antigua), pp. 443-466; *Idem*, “Las élites municipales de Hispania en el Alto Imperio: un intento de aproximación a sus fuentes de riqueza”, *ibidem*, 4-5 (1993-94), pp. 335-349; *Idem*, “Evergetismo annonario y Alimenta en Hispania romana”, *Veleia*, 10 (1993), pp. 95-104; *Idem*, “Consideraciones acerca del origen, motivación y evolución de las conductas evergéticas en Hispania romana”, *Studia Historica* (Historia Antigua), 12 (1994), pp. 61-81; *Idem*, “Summae Honorariae y donaciones ob honorem en la Hispania romana”, *Habis*, 25 (1994), pp. 193-212; *Idem*, *El mecenazgo cívico en la Bética. La contribución de los evergetas a la vida municipal*, Córdoba 1994; *Idem*, “La organización de ludi libres en Hispania romana”, *Hispania Antiqua*, XX (1996), pp. 215-235; *Idem*, “La concesión de Honores Públicos Municipales en Hispania”, *Hispania Romana. Desde tierra de conquista a provincia del Imperio*, Madrid 1997, pp. 223-237; *Idem*, “Elites municipales y mecenazgo cívico en la Hispania romana”, *Elites y promoción social en la Hispania romana*, J.F. Rodríguez Neila i F.J. Navarro (eds.), Pamplona 1999, pp. 219-263; J.F. Rodríguez Neila, “Liberalidades públicas y vida municipal en la Hispania romana”, *Veleia*, 6 (1989), pp. 135-169; *Idem*, “Elites municipales y ejercicio del poder en la Bética romana”, *Elites y promoción social en la Hispania romana*, J.F. Rodríguez Neila i F.J. Navarro (eds.), Pamplona 1999, pp. 25-102; J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya (dels inicis al Baix Imperi)*, Edicions 62, Barcelona 1994, pp. 184-192 i 203-212; A. Alföldy, “Evergetismo en las ciudades del Imperio romano”, *Actes del XIVè Congrés Internacional d’Arqueologia Clàssica. La ciutat al món romà*, vol. I, Tarragona 1994, pp. 63-67; *Idem*, “La cultura epigráfica de la Hispania romana: inscripciones, auto-representación y orden social”, *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 284-301; P. Le Roux, “Epigrafía ed evergetismo: la Spagna nel II-III secolo d.C.”, *Epigrafia e territorio, politica e società. Temi di antichità romane*, III, Bari 1994, pp. 175-187; P. Pensabene, “Classi dirigenti, programmi decorativi, culto imperiale: il caso di Tarraco”, *Colonia Patricia Corduba. Una reflexión arqueológica (Córdoba, 1993)*, Córdoba 1996, pp. 221-233; M. Navarro Caballero, “Les dépenses publiques des notables des cités en Hispania Citerior sous le Haut-Empire”, *Revue d’Études Anciennes*, IC (1997), pp. 104-140; M.R. Pérez Centeno, “El fenómeno evergético durante el siglo III d.C. en Hispania”, *Hispania Antiqua*, XXI (1997), pp. 363-381; A.M. Canto, “Saeculum Aelium, Saeculum Hispanum: poder y promoción de los hispanos en Roma”, *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 209-224; F.J. Navarro, “El retorno a las ciudades de la aristocracia romana. Los senadores hispanos”, *Elites y promoción social en la Hispania romana*, J.F. Rodríguez Neila i F.J. Navarro (eds.), Pamplona 1999, pp. 167-199; C. Castillo, “Los flamines provinciales. El caso de la Bética”, *ibidem*, pp. 201-218.

⁴⁸⁷ L’estructura social que trobem a *Tarraco* és la típica de tot procés romanitzador, és a dir, la d’homes lliures *versus* esclaus, un procés que hem de veure com una progressiva desaparició de l’estructura indígena que passa, finalment, a ser substituïda per la romana. Ens trobem davant una divisió jurídica que, malgrat estar fonamentada en aspectes econòmics, polítics i ideològics, té importants contradiccions, doncs tant dins el grup dels ciutadans lliures com del dels esclaus existeixen grans diferències. A la societat d’una colònia com *Tarraco*, íntimament vinculada a la resta del món romà, podem distingir diverses “classes socials”, que podem rastrejar per tot l’Imperi, i que estan estretament relacionades amb les formes econòmiques existents (parlem de “formes econòmiques” en plural, degut a que poden desenvolupar-se en un mateix espai i temps diverses formes de producció, encara que una d’elles sigui la dominant). En opinió de **G.E.M. Ste. Croix**, una “classe social” existeix quan hi ha explotació d’un grup o més sobre un altre, constituint aquesta explotació, concretament, l’apropiació d’una part del producte del treball aliè (és a dir, la plus-vàlua) (p. 60). Per tant, una “societat de classes” es caracteritza per l’existència d’una o varies classes minoritàries, dins el total de la població, que poden exercir un control sobre les condicions de producció d’altres classes més nombroses, a les quals sotmet i explota amb l’objectiu d’apropiar-se de l’excedent que produeixen. D’aquesta manera, la classe minoritària es constitueix en superior econòmica, social i políticament, tal i com succeeix a la societat romana. Hem de tenir present, que no tots els membres d’una determinada “classe social” havien de tenir “consciència de classe” i, en conseqüència, sentir un antagonisme respecte als membres d’altres classes, tal i com pot succeir amb els esclaus del món romà. Aquesta falta de “consciència de classe”, ha conduït als historiadors de l’Antiguitat a iniciar un debat sobre l’existència o no dels esclaus com a “classe social”. Autors com **G.E.M. Ste. Croix**, **B. Hindess** i **P.Q. Hirst**, **D. Plácido**, **K. Hopkins**, entre altres, analitzen als esclaus com a “classe social”, pel fet que són persones que han estat sotmeses al major grau d’explotació per part d’altres grups dirigents possessors dels mitjans de producció. **D. Plácido** ens diu textualment: «*explotación puede haberla, la hay, aunque no se refleje en la llamada conciencia de clase*» (p. 108). Altrament, autors com **M.M. Austin** i **P. Vidal Naquet**, **L.G. Graco Rugini** o **A. Carandini**, consideren l’esclau com a un instrument viu, separat dels mitjans de producció i privat de tota qualitat real polític-social, que no pensa en transformar la societat, i, per tant, l’estudien com a una “no-classe”. Des del nostre punt de vista, l’esclau ha de ser analitzat no com un objecte (tal i com es concebia a l’Antiguitat; al respecte són molt il·lustratius els consells donats pels agrònoms romans **Cató**, **Varró** i **Columela**), sinó com un ésser humà, doncs, en quan a persona, és un ésser pensant, i, per tant, en el seu treball intervé de manera determinant la seva intel·ligència. Examinar-lo com objecte seria tornar a emascarar una situació d’explotació d’uns grups sobre altres, mitjançant la consideració de l’esclau com objecte. En paraules de **D. Plácido**: «*Es muy importante poner de relieve que el hombre actual, en su historicidad, está en mejores condiciones para conocer el mundo antiguo, al producirse una especie de proceso circular, que permite la aproximación hacia unas formas específicas de libertad (...) En la Antigüedad, era difícil la existencia de una preocupación social directamente reflejada en los textos, por lo que no puede esperarse hallar Historia Social en las fuentes antiguas*» (p. 26). Per tant,ensem que els esclaus formen una “classe social”. En aquest sentit, l’anàlisi de **G.E.M. Ste. Croix** és bastant clarificadora, i, per ell, l’essència de les relacions de classe, a una “societat de classes” basada en l’existència de la propietat privada dels mitjans de producció, resideix en l’explotació econòmica. Per tant, no només hem de parlar de “classe social” quan es pugui demostrar que existeix una lluita oberta en el plànol polític, ja que d’aquesta manera estaríem limitant allò social a allò institucional i polític. Si s’adopta aquesta darrera visió, els esclaus no serien una “classe social” perquè no tindrien cap mitjà d’expressió política, però si adoptem el primer punt de vista de divisió en classes econòmiques atenent a l’explotació, aleshores les classes propietàries

Fins el moment, les inscripcions de *Tarraco* i dels seus voltants ens han permès conèixer mil cent cinquanta habitants pel seu nom propi, mil cinquanta dels quals van viure entre els ss. I i III d.C. Si exceptuem als *flamines provinciae* honorats a *Tarraco* i als alts funcionaris, que només estigueren a la colònia temporalment, la xifra es redueix a nou-cents noms, resultant una mitjana de noranta o cent noms per generació, és a dir, menys de l'1 % de la població compresa en un període de trenta anys.

Segons G. Alföldy, la major part dels noms gentilicis documentats a *Tarraco* són *nomina* llatins molt típics (acabats en *-ius*), com *Valerius*, *Aemilius*, *Caecilius*, *Cornelius*, *Fabius*, *Pompeius*, *Porcius*, *Iunius*, *Licinius* o *Sempronius*, encara que també n'hi havia alguns noms d'origen etrusc (acabats en *-na*), com *Caecina* (RIT 164, 165, 166 i 529), *Perperna* (RIT 421, 422, 464 i 636) i *Trocina* (RIT 671)⁴⁸⁸. El nombre de gentilicis imperials

viurien de les no propietàries, o les classes explotadores de les explotades, i, per tant, existiria una lluita entre amos i esclaus, si bé només els amos podien portar-la a terme de manera efectiva. En definitiva, en paraules de J. Annequin el nostre discurs s'ha de fonamentar sobre l'anàlisi de «*la tensión social, las formas de explotación y los medios de coerción, de comprender el mecanismo de explotación*» (p. 5). Malgrat tot, aquest esquema exposat de divisió en classe explotadora i explotades, tal i com apunta Ste. Croix, no és tan senzill, sinó que el món romà era molt més complex, fet que donava lloc a que aquestes "classes socials" no fossin pures o monolítiques, sinó que es poguessin dividir en "subclases", ja que alguns dels seus membres podien pertànyer a més d'una, encara que sempre la pertinència a una seria més significativa (pp. 61-62 i 85). Així, per exemple, un esclau que rebés un *peculium* (gratificació) en forma de taller, de tenda, de parcel·la de terra, d'eines de treball o, fins i tot, d'esclaus (denominats *vicarii*), podia arribar a enriquir-se, sempre i quan el seu amo ho permetés, i, en conseqüència, reproduiria la condició d'explotador, doncs tindria els seus propis esclaus, però a la vegada continuaria sent un esclau, fet que, sens dubte, prevaldria en la seva condició social. El mateix pot passar dins la *plebs*, en la qual existirien camperols lliures independents i individus assalariats com jornalers, artesans, mercaders, etc... En resum, des del punt de vista de l'explotació es pot parlar de l'existència al món romà de diverses "classes socials": 1.- La classe dirigent, que a les colònies i municipis estaria formada principalment pels integrants de l'*ordo decurionum* (tot i que poden haver també *equites* i, en determinats casos, senadors), en definitiva, una petita minoria de la població, sobretot terratinents, que controla els mitjans de producció i sotmet a les altres classes a una explotació en major o menor grau; 2.- La *plebs*, formada sobretot per homes lliures, petits camperols, que produeixen per a la seva subsistència, encara que també entrarien dins aquesta categoria els assalariats; 3.- En darrer lloc, en ordre al major grau d'explotació, la classe esclava, integrada per esclaus i lliberts, una conseqüència directa de l'existència de l'esclavatge. Per a comprendre l'organització de la societat romana és bàsica la lectura de les següents obres: L.G. Graco Rugini, *Economía e società nell'Italia annonaria. Rapporti fra agricoltura e commercio dal IV al VI secolo d.C.*, Milà 1961; M. Jacota, "Les transformacions de l'economie romaine pendant les premiers siècles de notre ère et la condition de l'esclave agriculteur", *Études offertes à Jean Macqueron*, Aix-en-Provence 1972, pp. 375-383; K.D. White, "Roman Agricultural Writers I: Varro and his Predecessors", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, 1-4 (1972), pp. 439-497; R. Martin, *Recherches sur les agronomes latins i leurs conceptions économiques et sociales*, Collection d'Études Anciennes, París 1971; *Idem*, "Familia Rustica: les esclaves chez agronomes latins", *Actes du Colloque 1972 sur l'esclavage*, París 1974, pp. 267-297; J. Kolendo, "À propos de: Kaltenstadler (Wilhem), *L'organisation du travail et le système de gestion dans les traités des agronomes latins (Cato, Varro, Columella)* (en alemany), Stuttgart-New York 1978", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 5 (1979), pp. 273-277; B. Hindess i P.Q. Hirst, *Los modos de producción precapitalistas*, Barcelona 1977 (Londres i Boston 1975); J.F. Rodríguez Neila, "La terminología aplicada a los sectores de población en la vida municipal de la Hispania romana", *Memorias de Historia Antigua*, I (1977), pp. 201-214; *Idem*, "La situación socio-política de los 'incolae' en el mundo romano", *Memorias de Historia Antigua*, II (1978), pp. 147-169; G. Fatás i F. Marco, "Consideraciones sobre el colonato", *ibidem*, pp. 181-198; J. Annequin et alii, "Presentación", *Formas de explotación del trabajo y relaciones sociales en la Antigüedad clásica*, Madrid 1979; A. Carandini, *L'Anatomia della Scimmia. La Formazione economica della Società prima del Capitale*, Torí 1979; E.M. Staerman, "L'étude de l'esclavage dans les provinces romaines", *Actes du Colloque sur l'esclavage (Nieborów, 2-6 XII 1975)*, París 1979, pp. 35-55; J. Kolendo, "Le vocabulaire concernant la main d'œuvre dans les traités de Catón, de Saserna et de Varrón", *ibidem*, pp. 197-215; E.M. Staerman i M.K. Trofimova, *La esclavitud en la Italia Imperial*, Madrid 1979; K. Hopkins, *Conquistadores y Esclavos*, Barcelona 1981 (Cambridge, 1978); P.A. Brunt, "La Plebe romana", *Estudios sobre Historia Antigua*, M.I. Finley (ed.), Akal, Madrid 1981, pp. 87-117; P.R.C. Weaver, "Movilidad social en el alto imperio romano: la evidencia de los libertos imperiales y los esclavos", *ibidem*, pp. 137-156; A.H.M. Jones, "El colonato romano", *ibidem*, pp. 315-331; M. Corbier, "La place des esclaves dans l'économie romaine aux Ier et IIer siècles après J.-C.", *Opus*, I (1982), pp. 109-113; M.M. Austin i P. Vidal Naquet, *Economía y sociedad en la Grecia Antigua*, Barcelona 1986 (Londres 1977); G.E.M. Ste. Croix, *La lucha de clases en el mundo griego antiguo*, Barcelona 1988; W.D. Phillips, *La esclavitud desde la época romana hasta los inicios del comercio transatlántico*, Madrid 1989; C. Meillassoux, *Antropología de la esclavitud*, Madrid 1990; P. Garnsey i R. Saller, *El Imperio Romano. Economía, sociedad y cultura*, Barcelona 1990, pp. 57-189 (especialment pàgines 129-150); P. Veyne, *La sociedad romana*, Madrid 1990; *Idem*, "El Imperio Romano", *Historia de la vida privada*, 2: *Imperio Romano y Antigüedad Tardía*, P. Ariés i G. Duby (dirs.), Madrid 1992; P. Bonnassie, *Del esclavismo al feudalismo en Europa occidental*, Barcelona 1992, pp. 67-72; D. Plácido, *Introducción al Mundo Antiguo: problemas teóricos y metodológicos*, Madrid 1993; J.M. Jorquera, "Aplicación del índice temático de Besançon a los agrónomos latinos: los dependientes como instrumentos para la obtención de la máxima rentabilidad de las villae", *II Congreso Peninsular de Historia Antigua (Coimbra, 18 a 20 de Outubro de 1990)*, Actas, Coimbra 1993, pp. 136-145; V.A. Sirago, *Storia agraria romana (Volume primo). Fase ascensionale*, Nàpols 1995, pp. 5-42; A. Chastagnol, "Coloni et incolae. Note sur les différenciations sociales à l'intérieur des colonies romaines de peuplement dans les provinces de l'Occident (Ier siècle av. J.-C.-Ier siècle ap. J.-C.)", *Splendidissima Cuius. Études d'Histoire Romaine en Hommage à François Jacques*, París 1996, pp. 13-25; S. El Boudi, "Le vocabulaire de la main-d'œuvre dépendante dans le De Agricultura: pluralité et ambiguïté", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 25/1 (1999), pp. 57-80. Sobre la societat hispano-romana en general, val la pena la consulta: G. Fatás, "El 'villicus' en Hispania", *Caesaraugusta*, 45-46 (1978), pp. 113-147; AA.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a. C.-VII d.C.)*, *Historia de España*, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, pp. 251-289; J.M. Abascal, "La sociedad hispano-romana", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 197-207; C. González Román, "El trabajo en la agricultura de la Hispania Romana", *El trabajo en la Hispania romana*, Madrid 1999, pp. 119-206 (especialment pàgines pp. 178-192). Pel cas exclusiu de *Tarraco*, podeu consultar bàsicament: G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Taragona 1991, pp. 72-75.

⁴⁸⁸ J.M. Blázquez, "Etruscos en la Hispania romana", *Secondo Congresso Internazionale Etrusco (Firenze, 26 Maggio-2 Giugno 1985)*, Atti,

és molt reduït i els seus possessors foren, majoritàriament, lliberts imperials o immigrants de l'interior d'*Hispania* com, per exemple, soldats. Això ens indica que la població tarragonina descendia, principalment, de famílies que havien obtingut el dret de ciutadania abans de l'època d'August, fet que, d'altra banda, ens parla de l'alt grau de romanització de la zona a finals del període republicà i de la importància que van tenir les xarxes clientelars al voltant dels caps militars romans, els quals concediren als seus seguidors la preuada ciutadania romana com a premi pels seus serveis. En definitiva, a inicis de l'Imperi tenim una població tarragonina formada per descendents d'immigrants romano-itàlics i per indígenes profundament romanitzats i ja totalment barrejats amb aquests immigrants itàlics tardo-republicans⁴⁸⁹ (RIT, Índex 1, pp. 485-491).

D'altra banda, els tarragonins del període imperial presentaven una gran diversitat de *cognomina*, tot i que només apareixen amb certa freqüència *cognomina* llatins d'àmplia difusió com *Primus*, *Secundus*, *Felix*, *Victor* o *Severus*. Segons els càlculs realitzats per **Alföldy**, dels nou-cents testimonis de *cognomina* coneguts, datables entre els ss. I i III d.C., un 70 % són d'origen llatí, molt típics, mentre que només un 28 % són *cognomina* grecs. Si els *cognomina* llatins foren característics dels *ingenui*, amb l'excepció d'alguns noms servils típics com *Felix* (RIT 19, 135, 181, 187, 234, 404 i 423), els *cognomina* d'origen grec, com a mínim a principis de l'Imperi, foren típics de persones d'origen no lliure, independentment de la seva procedència, i, per tant, no s'han de considerar, possiblement, com indicadors de que una considerable part de la població tarragonina tingué una procedència oriental⁴⁹⁰. Els pocs *cognomina* d'origen ibèric o celtibèric que es coneixen semblen pertànyer a soldats oriünds del nord-oest d'*Hispania* i a lliberts de principis de l'Imperi, i, per tant, no són característics de la població resident a *Tarraco*, una població profundament romanitzada. En opinió d'**Alföldy**, la relativa homogeneïtat dels *cognomina* demostra que el procés de romanització esdevingut, que va comportar una barreja total dels indígenes amb els immigrants de procedència itàlica, fou realment molt ràpid⁴⁹¹ (RIT, Índex 2, pp. 492-497).

Tarraco fou una ciutat molt atractiva tant pels hispànics com pels habitants d'altres províncies extra-peninsulars, donada la seva importància econòmica i política, que es consolidà de manera definitiva amb l'obtenció del rang colonial i que es veuria incrementada a començaments de l'època imperial amb la seva proclamació com a capital provincial i de *conuentus iuridicus*, moment a partir del qual la ciutat oferí als provincials possibilitats d'establir contactes amb alts funcionaris imperials o amb influents personalitats, fonamentals

vol. III, Roma 1989, pp. 1495-1500; I. Rodà, "Gentilicios etruscos en Tarraco", *ibidem*, pp. 1615-1622; J.M. Abascal, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Anejos de Antigüedad y Cristianismo, II, Múrcia 1994, pp. 101-102, 196 i 231.

⁴⁸⁹ E. Badian, *Foreign clientelae (264-70 B.C.)*, Oxford 1958, pp. 255-257; G. Alföldy, "L'ononastique de Tarragone", *L'Onomastique Latine. Colloque International du CNRS (Paris, 13-15 octobre 1975)*, París 1977, pp. 293-295; *Idem*, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 70; J.F. Rodríguez Neila, "La situación socio-política de los 'incolae' en el mundo romano", *Memorias de Historia Antigua. Actas del coloquio 1978: colonato y otras formas de dependencia no esclavistas*, II (1978), pp. 147-169; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 70; S.L. Dyson, "The distribution of Roman Republican family names in the Iberian Peninsula", *Ancient Society*, 11/12 (1980-81), pp. 257-299; M. Salinas de Frías, "La función del Hospitium y la Clientela en la conquista y romanización de la Celtiberia", *Studia Historica* (Historia Antigua), 1 (1983), pp. 21-42; *Idem*, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 87-89; J.M. Abascal, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Anejos de Antigüedad y Cristianismo, II, Múrcia 1994, pp. 29-30 i 63-252; L. Amela Valverde, *La Clientela de Cneo Pompeyo Magno en Hispania* (2 vols.), Barcelona 1999 (Tesi Doctoral), pp. 29-38. Recentment, ha aparegut un article d'**A. Barreda** que analitza la presència de *gentes* cesarianes (com, per exemple, la *gens Magia*, que a Itàlia fou una *gens* de tradició antislaviana, popular i sertoriana) a inscripcions sobre pedra, plom o material amfòric, d'època tardo-republicana i d'inicis de l'Imperi, procedents de ciutats del litoral oriental d'*Hispania*, una constatació que l'autora posa en relació amb el procés de colonització impulsat per Cèsar a l'est de la Península Ibèrica: A. Barreda, "Presencia de cesarianos en la epigrafía de la costa Este de Hispania", *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años (Valladolid, 23-25 de noviembre de 2000)*, L. Hernández Guerra, L. Sagredo San Eustaquio i J.M. Solana Sáinz (eds.), Valladolid 2001, pp. 377-382.

⁴⁹⁰ Dels cent dotze portadors de *cognomina* grecs dels ss. I i II d.C., cinquanta-quatre són denominats expressament com a *servi*, *liberti* o, com a mínim, *seviri Augustales*.

⁴⁹¹ G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 70; J.M. Abascal, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Anejos de Antigüedad y Cristianismo, II, Múrcia 1994, pp. 30-36 i 255-552.

per a les seves esperances d'ascens social⁴⁹².

La contínua afluència d'immigrants vers *Tarraco* que es detecta, principalment a les fonts epigràfiques, des dels inicis de l'època imperial va suposar una constant renovació de la població, que, malgrat tot, conservà el seu caràcter homogeni. Entre aquests estrangers hem de destacar la presència dels soldats enviats a la capital provincial en comissió de serveis, que, freqüentment, després de llicenciar-se acabaven per establir-se a la ciutat com a veterans (RIT, Índex 6/b, pp. 502-503). A principis de l'Imperi trobem a *Tarraco*, sobretot, soldats d'origen itàlic i sud-gàlic (RIT 212, 213, 216, 218, 222 i 223), una procedència que es diversificaria més endavant amb l'arribada de soldats originaris del nord d'Àfrica o de Pannònia (RIT 178, 184, 189, 187 i 229)⁴⁹³. Però, la major part dels soldats que trobem a *Tarraco* procedien de la mateixa *Hispania Citerior*, especialment del nord-oest de la província, la zona més important de reclutament de la *legio VII Gemina*, fundada per Galba vers l'any 68 d.C. (RIT 185, 196, 208, 210 i 905), o de les altres províncies hispàniques (RIT 193, 219 i 909) (Fig. 26, 27 i 28)⁴⁹⁴.

Figura 26. Procedència dels soldats de les legions establertes a la Península Ibèrica abans del 70 d.C. (segons J.M. Roldán Hervás).

Figura 27. Distribució dels soldats i dels veterans de les legions estacionades a *Hispania* abans del 70 d.C. (segons J.M. Roldán Hervás).

⁴⁹² R. Étienne i G. Fabré, "La immigration à Tarragone capitale d'une province romaine d'Occident", *Homenaje a García Bellido*, IV, *Revista de la Universidad Complutense de Madrid*, XVIII, 118 (1979), pp. 95-115.

⁴⁹³ H. Gallego Franco, "Pannonios en Hispania romana", *Hispania Antiqua*, XXI (1997), pp. 341-361.

⁴⁹⁴ J.M. Roldán Hervás, *Hispania y el ejército romano*, Salamanca 1974, pp. 201-204, 245-250 i 258-262; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, p. 71.

Figura 28. Procedència dels soldats i dels veterans de la *legio VII Gemina* (segons **J.M. Roldán Hervás**).

Paral·lelament, existí també un notable flux migratori de civils vers *Tarraco*, la major part oriünds de la mateixa *Hispania Citerior*, a més dels *flamines prouinciaie* que només vivien a la capital provincial durant el seu mandat (RIT, Índex 7/b, pp. 504-505). A *Tarraco* arribaren emigrants procedents tant de ciutats properes, com *Barcino*, *Ilerda*, *Iluro*, *Auso*, etc... (RIT 165, 174, 338, 372-376 i 381; CIL II, 4616 i 6177), com de nuclis més llunyans de l'interior i del nord-oest de la província, com *Caligurris*, *Complutum*, *Augustobriga*, *Palentia*, etc... (RIT 205, 276, 341, 378-380, 382-385 i 922) (**Fig. 29**).

D'altra banda, arribaren també immigrants civils oriünds d'altres territoris provincials de l'Imperi, en concret, de la Narbonense, Aquitània, Dalmàcia, Grècia, Àsia Menor, Egipte i, molt especialment, del nord d'Àfrica, zona amb la qual *Tarraco* mantingué forts vincles comercials (RIT 182, 289, 321, 339, 393-403, 405, 448 i 958)⁴⁹⁵.

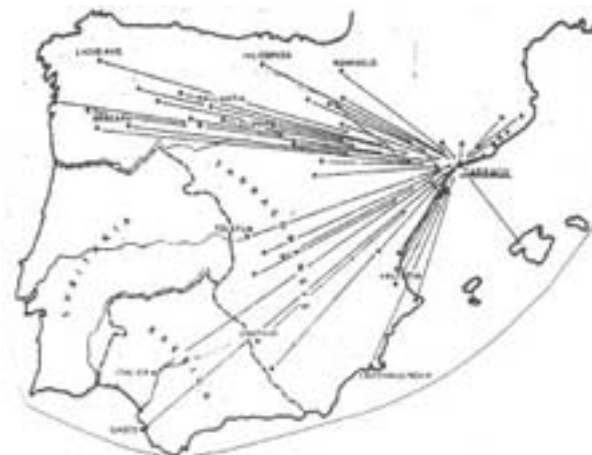

Figura 29. Immigració vers *Tarraco* (segons **A. García Bellido**).

⁴⁹⁵ J.F. Rodríguez Neila, "La situación socio-política de los 'incolae' en el mundo romano", *Memorias de Historia Antigua. Actas del Coloquio 1978: colonato y otras formas de dependencia no esclavistas*, II (1978), pp. 147-169; G. Alföldy, *Tarraco*, *Forum* 8, Tarragona 1991, pp. 71-72; AA.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, *Historia de España*, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, pp. 227-228.